

2015 | 2

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TARTALOMBÓL

- *GODA KÁROLY*
A KÖZÉPKORI BÉCSI ÉS BUDAI ÚRNAPOK
ÉS KÖRMENETEK KÖZÉP-EURÓPAI
KITEKINTÉSBN
- *BUZA JÁNOS*
ADALÉK MAGYARORSZÁG 1526 ELŐTTI
PÉNZVERÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ
- *TUSOR PÉTER*
A PRÍMÁS, A BÁN ÉS A BÉCSI UDVAR
(1663–1664)
- *VÖLGYESI ORSOLYA*
SZALAY LÁSZLÓ NEMZEDÉKE KÖLCSEY
VONZÁSÁBAN
- *VARGA BÁLINT*
A BARBÁR MÚLT ÉS A NEMZETI DICSŐSÉG
- *MIROSLAV MICHELA*
A SZENT ISTVÁN-KULTUSZ
REPREZENTÁCIÓI SZLOVÁKIÁBAN
A KÉT VILÁGHÁBORÚ
KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVII. ÉVFOLYAM, 2015. 2. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Goda Károly: „Ecce panis angelorum”. A középkori bécsi és budai úrnapok és körmenetek közép-európai kitekintésben	183
Tusor Péter: A primás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664)	219
Völgyesi Orsolya: Szalay László nemzedéke Kőlcsey vonzásában	251

MŰHELY

Kovács Viktória: A leleszi premontreiek szalókai birtoklásának háttere	265
Buza János: A Dunába vetett vonópad. Adalék a Mohács előtti Magyarország pénzveréséhez	281
Kurucz György: Szövetségi érdek, protestáns szimpátia, katonai realitás: a Rákóczi-szabadságharc és az angol közvetítés	299
Varga Bálint: A barbár múlt és a nemzeti dicsőség	319
Miroslav Michela: „A haza legyen minden gyermekének hazája”. A Szent István-kultusz reprezentációi Szlovákiában a két világháború közötti időszakban	333

GODA KÁROLY

„*Ecce panis angelorum*”A középkori bécsi és budai úrnepok és körmenetek
közép-európai kitekintésben*

Az úrnapi uralkodói reprezentáció

A müncheni Bajor Nemzeti Könyvtár egyik kódexében egy kortárs szemtanú által megörökített sorok számolnak be a Habsburg-dinasztia székvárosának, Bécsnek 1485. júniusi első napjairól. Eszerint Mátyás, a magyarok királya az elfoglalt Bécs városába az Úr napjának vigiliáján vonult be. A menetet szekerek, válogatott lovas vitézek és többek között huszonnégy, a király kincseit hordozó teve vezette.¹ Ezután további harcosok és püspökök sorát követően I. Mátyás király (1458–1490) ezer lovasa társaságában vette át a német-római birodalmi² és itáliai reneszánsz uralkodói³ *adventus* formavilágát felhasználva

* A tanulmány az Európai Szociális Alap (European Social Fund) és a Cseh Köztársaság költségvetésének támogatásával, a CZ.1.07/2.3.00/30.0004-es regisztrációs számú POST-UP projekt kutatási programja keretében készült.

- 1 *Walter Koch*: Ein Augenzeugenbericht über den Einzug des Königs Matthias Corvinus in Wien. Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich und Wien 44. (1973) 2. sz. 56–59., különösen 57–58. és 2. jz. Míg az idézet: „Sciendum, quod anno domini MoCCCCLXXXVto rex Vngarorum Mathias intravit civitatem Wienensem eam capiendo in vigilia corporis Christi hora octava de mane. Primo premisit triginta duos currus cum alimentis, secundo duo milia equestres electissimos. Tercio viginti quatuor cameli secuti sunt illos equestres portantes thesaurum regis [...]”
- 2 Az *adventus* formavilágára ld.: *Gerrit Jasper Schenk*: Zeremoniell und Politik. Herrschereinzüge im spätmittelalterlichen Reich. Böhlau, Köln, 2003. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 21.), különösen 238–402.; *Adventus*. Studien zum herrscherlichen Einzug in die Stadt. Hrsg. Peter Johanek–Angelika Lampen. Böhlau, Köln, 2009. (Städteforschung A 75.), különösen 1–84., 133–266.; *Harriet Rudolph*: Das Reich als Ereignis. Formen und Funktionen der Herrschaftsinszenierung bei Kaisereinzügen (1558–1618). Böhlau, Köln, 2011. (Norm und Struktur 38.), különösen 80–185.; *Uő*: *Adventus imperatoris*. Mechanismen und Gehalt der politischen Kommunikation bei Kaisereinzügen im Reich. In: Die Stadt als Kommunikationsraum. Reden, Schreiben und Schauen in Großstädten des Mittelalters und der Neuzeit. Hrsg. Irmgard Christa Becker. Thorbecke, Ostfildern, 2011. 29–53. és a legújabb kutatások kapcsán ld. *Werner Paravicini*: Krieg der Zeichen? Funktionen, Medien, Formen bürgerlicher und höfischer Repräsentation in Residenzstädten des Alten Reichs. Einführung und Zusammenfassung. In: In der Residenzstadt. Funktionen, Medien, Formen bürgerlicher und höfischer Repräsentation. Hrsg. Jan Hirschbiegel–Werner Paravicini. Thorbecke, Ostfildern, 2014. (Residenzenforschung N. F. 1.) 11–34., míg általános kitekintéssel *Daniel Jütte*: Entering a city: on a lost early modern practice. *Urban History* 41. (2014) 2. sz. 204–227.
- 3 *A Companion to Venetian History, 1400–1797*. Ed. Eric R. Dursteler. Brill, Leiden–Boston, 2014. (Brill’s Companions to European History 4.) 379–419., 421–447., 487–511.; *Michel Plaisance*:

a hatalmat az osztrák város felett, melynek kiéheztetett lakosságát Bécs új keletű ura a *panem et circenses* mottójának jegyében ezer ökör formájában egyszersmind bőséges eledellel is azonnal ellátta (*Octavo secuti sunt mille boves in sustentacionem civitatis supradicte*). Az eseményekről beszámoló ausztriai forrás a magyar himnuszban is megörökített daliás idöket helyi szempontból nézve meglehetősen beletörődéssel és némi keresztény rezignáltsággal értékelte.⁴

Az alábbi történések, melyekről az iménti névtelen szerző mellett tudomást szerezhetünk többek között a bécsi orvos Johannes Tichtel naplójából, Antonio Bonfini krónikájából, az osztrák kortárs Jakob Unrest elbeszéléséből, továbbá a bécsi egyetem bölcsész-, orvosi és teológiai karainak aktáiból is, a magyar és nemzetközi kutatás számára egyáltalán nem ismeretlenek. A szerteágazó elemzések eredményei tükrében Bécs város tanácsosai már május 22-én megállapodtak a magyar királlyal a város átadásáról a már régen elmenekült tartományúr, III. Frigyes (1440/1452–1493) akarata ellenére.⁵ Öt nappal később az egyetem képviselői intenzív tárgyalásokat folytattak az előkészületekről, míg másnap Mátyás fia, Corvin János turisztikai célzattal személyesen is felkereste a még hivatalosan osztrák kézen lévő várost. A kifejezetten jól dokumentált június 1-jei események előzményeit, pompáját, a királyi kincstár ékességeit hordozó huszonnégy teve és az azonos számú püspök szimbolikus szerepét mind a magyar és mind az osztrák történetírás már részletesen elemezte.⁶

Az eddigi feldolgozások figyelmét talán csupán egy, meggyőződésünk szerint kifejezetten jelentős részlet kerülte el, melyről többek között mind a névtelen helyi krónikás, mind Johannes Tichtel, mind Antonius Bonfini pontosan beszámol: a Német-római Birodalomban különösen jelentős szerepet betöltő első

Florence in the Time of the Medici. Public Celebrations, Politics and Literature in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto, 2008. 41–100.; *Jorge Fernández-Santos Ortiz-Iribas*: Loyalism on Display? Triumphal Architecture in Honour of Philip V of Spain Erected by the Neapolitan Seggi. In: *Ordnungen des sozialen Raumes. Die Quartieri, Sestieri und Seggi in den frühneuzeitlichen Städten Italiens*. Hrsg. Grit Heidemann–Tanja Michalsky. Reimer, Berlin, 2012. 229–250.; *E. Kovács Péter*: Ceremonia és politika. Zsigmond bevonulása Itáliába (1431–1433). *Történelmi Szemle* 55. (2013) 351–380.; *Gabriel Guarino*: Public Rituals and Festivals in Naples, 1503–1799. In: *A Companion to Early Modern Naples*. Ed. Tommaso Astarita. Brill, Leiden, 2013. (Brill's Companions to European History 2.) 257–279.

4 *Koch, W.*: i. m. (1. jz.), különösen 57–58. és 2. jz.

5 *Ferdinand Opll–Richard Perger*: Kaiser Friedrich III. und die Wiener 1483–1485. Briefe und Ereignisse während der Belagerung Wiens durch König Matthias Corvinus von Ungarn. Deuticke, Wien, 1993., különösen 7–21.; *Ferdinand Opll*: Leben im mittelalterlichen Wien. Böhlau, Wien, 1998. 181–187.; *Tagebuch des Wiener Arztes Johannes Tichtel aus den Jahren 1477–1495*. Hrsg. Theodor Georg von Karajan. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1855. (Fontes Rerum Austriacarum I/1.) 34. és a továbbiakra: *Koch, W.*: i. m. (1. jz.) 58. és 10. jz.

6 *András Kubinyi*: Courtiers and Court Life in the Time of Matthias Corvinus. In: *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490*. Ed. Péter Farbaky et al. Budapest History Museum, Bp., 2008. 21–33.; *Richard Perger*: Die ungarische Herrschaft über Wien 1485–1490 und ihre Vorgeschichte. *Wiener Geschichtsblätter* 45. (1990) 53–87., különösen 68–69.; *András Kubinyi*: Die Wiener Regierung des Königs Matthias Corvinus. *Wiener Geschichtsblätter* 45. (1990) 88–99.

új városúri *adventusra* Bécsben az Úr teste körmenettel megtisztelt ünnepét megelőző napon került sor. (Itt kell megjegyeznünk, hogy Mátyás 1470 februárjában vendégségben járó magyar királyként egyszer már ünnepélyesen bevonult az osztrák városba.) Annak tudatában, hogy milyen részletes egyeztetések előzték meg a hosszú hónapokon át ostromolt város kulcsainak a Stubentor előtti hídon történő átadását, mindez korántsem tekinthető véletlennek. Ebben az esetben tehát a magyar uralkodó a késő középkori latin keresztény egyház egyik legpompázatosabb eseményét már a város uraként, helyben ünnepelhette, míg Bécs hivatalos eskütételére Tichtel beszámolója szerint valójában csak pár nappal később került sor.⁸

Természetesen a fenti eseménysor az egyházi-vallási szféra és a politikum merő véletlenségből történő egybeeséseként is értelmezhető lehet. Ennek ellene mond azonban mind Mátyás, mind pedig a székvárosát elvesztő III. Frigyes, majd később fia, Miksa viszonyulása az úrnapi ünnepségekhez. Sok-sok évvel a fenti eseményeket megelőzően ugyanis, az 1469. esztendő úrnapiján, amikor újdonsült cseh királyként Hunyadi Mátyás több mint negyven cseh és német nemesúr és báró társaságában vett részt a boroszlói körmenetben – ahol a baldachint a sziléziai Glogau (Głogów), Sagan (Žagań), Liegnitz (Legnica) és Oels (Oleśnica) egyházi előljárói hordozták –, az ünnepet tudatosan használta fel arra, hogy elmélyítse a jelenlétét új országa egyik legfontosabb tartományának székvárosában.⁹

A véletlenek egybeeséséből fakadó esetleges további kétségek ellen szólhat továbbá, hogy a magyar király 1482-ben bizonyosan, míg 1485-ben feltételezhetően az átmenetileg rezidenciális funkciókat ellátó Pozsony városában töltötte az úrnapiját.¹⁰ Az utóbbi ünnep politikai jelentőségét Hunyadi Mátyás számára végül mi sem

7 Ld. a 3. és a következő jegyzetet, ill.: *Miri Rubin*: Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 383–419.; *Andrea Löther*: Prozessionen in spätmittelalterlichen Städten. Politische Partizipation, obrigkeitliche Inszenierung, städtische Einheit. Böhlau, Köln, 1999. (Norm und Struktur 12.) 371–400. és legújabban *Andrew Brown*: Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges c. 1300–1520. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. 1–72., ill. a következő konferenciák kiadásra előkészülő előadásait: Säkulare Prozessionen. Zur religiösen Grundierung von Umzügen, Einzügen und Aufmärschen, Tübingen, 2014. július 21–24. és Prozessionen und ihre Gesänge in der mittelalterlichen Stadt. Gestalt – Hermeneutik – Repräsentation, Regensburg, 2014. július 24–25.

8 *Katalin Szende*: „Proud Vienna suffered sore...” Matthias Corvinus and Vienna, 1457–1490. In: Matthias Corvinus, the King i. m. (6. jz.) 381–384.; *Koch, W.*: i. m. (1. jz.), különösen 58–59.

9 *Peter Eschenloer*: Geschichte der Stadt Breslau. II. Chronik ab 1467. Hrsg. Gunhild Roth. Waxmann, Münster, 2003. 761–777., 944–963.; *Antonín Kalous*: Bohemians and Moravians in the Court of Matthias Corvinus. In: Matthias Corvinus, the King i. m. (6. jz.) 65–75., különösen 66–68.; *Bogusław Czechowicz–Mateusz Kapustka*: Hope and Pragmatism. The Rule and Visual Representation of Matthias Corvinus in Silesia and Lusatia. In: Matthias Corvinus, the King i. m. (6. jz.) 77–87., különösen 78.

10 *Eva Jankovičová–Vendelín Jankovič*: Dejiny Bratstva, jeho ekonomická a spoločenská činnosť v Bratislave (1349–1608). In: Trnavská univerzita 1635–1777. Ed. Jozef Šimončík. Trnavská univerzita, Trnava, 1996. 249–280.; *Judit Majorossy*: Towns and Nobility in Medieval Western Hungary. In: Mittler zwischen Herrschaft und Gemeinde. Die Rolle von Funktions- und Führungs-

bizonyíthatja jobban, mint az, hogy az olasz krónikás Bonfini beszámolója szerint 1489-ben a király Bécsből tudatosan Budára utazott annak érdekében, hogy az úrnapi ünnepségeket magyar földön tölthesse. A politikum és az egyházi-vallási szféra összefonódásáról a beszámoló második fele nyújt további érdekes adalékokat. Eszerint egyrészt a gyengélkedő uralkodó egy különálló dísztribünt rendelt magának, hogy a körmenetben való részvétel helyett innen, tulajdonképpen fenséges magasságból szemlélhesse az oltáriszentség körbehordozását és az elvonuló résztvevőket. Másrészt a pompázatos eseményekbe beágyazva jelentették be az ünnepélyes békekötést a „pannon” és az „alemann” fél között. Mátyás számára tehát az úrnapi keresztény ünnepében rejlő politikai lehetőségek korántsem voltak közömbösek, mint ahogy ugyanez elmondható „alemann” ellenfeléről is.¹¹

A székvárosát sok-sok hónappal korábban elhagyó, majd 1485 júniusában katonailag is elvesztő III. Frigyes két évvel a fent említett békekötést megelőzően az oltáriszentség napját a Német-római Birodalom talán egyik legjelentősebb kereskedő- és kézműves metropoliszában, Nürnbergben töltötte. Tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy az ünnep csupán Hunyadi Mátyás számára bírt kiemelt politikai jelentőséggel. A birodalom fejének a jelenléte ugyanis szinte teljesen átírta az úrnapi megemlékezések helyi forgatókönyvét. A döntően a helyi, meglehetősen zárt városi politikai elit kezében összpontosuló, és annak csaknem kizárólagos részvételével zajló, területileg igen behatárolt ünnepség szinte a teljes kései középkorban a helyi politikai elit kulturális-hatalmi kulcspozícióját volt hivatott kiemelni. Ezzel szemben Frigyes akaratából az 1487-es esztendőben az egész eseménysor merőben más formát öltött. Az egyébként meglehetősen szűkös résztvevői kör ezúttal több száz fővel (döntően helyi diákok és egyháziak) bővült ki, és a helyi egyházi hierarchia prominens képviselői helyett az alsó-ausztriai Melk bencés kolostorának apátja vezette a körmenetet, amely tehát még térbeliségében is kitágult a korábbiakhoz képest. III. Frigyes a nürnbergi főtér egyik igen előkelő házának ablakából szemlélhette az eseményeket, miközben Bécs városa továbbra is Hunyadi Mátyás uralma alatt állt.¹²

Az utolsó példával arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy milyen esetleges változtatásokat hozhatott az uralkodói jelenlét a városi úrnapi körmeneti hagyományban, abban az esetben is, ha valójában érdemben végül semmi sem változott. Frigyes fiának, Miksának (1486–1519) az úrnaphoz kapcsolódó politikai

gruppen in der mittelalterlichen Urbanisierung Zentraleuropas. Hrsg. Elisabeth Gruber et al. StudienVerlag, Innsbruck, 2013. 109–150., különösen 130–133. és 137.

11 *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Balassi, Bp., 1995. 705–706., 892.; *Csánki Dezső*: I. Mátyás udvara. Századok 17. (1883) 515–581., 617–667., 750–785.; *Kubinyi, A.*: Courtiers and Court Life i. m. (6. jz.) 21–33. és *Károly Goda*: Buda Festiva: Urban Society and Processional Culture in a Medieval Capital City. Czech and Slovak Journal of Humanities (2011) 2. sz. Historica 71–72.

12 *Opll, F.–Perger, R.*: i. m. (5. jz.), különösen 7–21.; *Löther, A.*: i. m. (7. jz.) 100., míg átfogó kitekintéssel: *Angelika Lampen*: The Princely Entry into Town. Significance and Change of a Multi-Media Event. In: Multi-Media Compositions from the Middle Ages to the Early Modern Period. Ed. Margriet Hoogvliet. Peeters, Leuven, 2004. 41–59.

gondolkodása korántsem állt távol a korábban leírtaktól. Az uralkodó egyértelmű határozottsággal utasította például 1498-ban Freiburg im Breisgau városának vezetőit, hogy a június 14-ére eső úrnapi körmenetet egész egyszerűen helyezték át 21-ére, mert az ünnepi eseményen a helyben sorra kerülő birodalmi gyűlés kapcsán személyesen részt kíván venni. A városi tanács minden egyházi jellegű kételyt félretéve alázatosan engedelmeskedett az uralkodói akaratnak, sőt 18-ára még egy igen pompázatos bevonulási ünnepséget is rendeztek az uralkodó tiszteletére. Mindezek és a számos előkészület ellenére az úrnapi körmenetben valójában se Miksa, se a birodalmi rendek nem vettek részt, ugyanis utóbbiak az ünnep egész előestéjét ádáz és végül eredménytelen vitákkal töltötték annak kapcsán, hogy ki és milyen sorrendben vegyen részt a másnapi eseményen. Ahogy végül Augsburg város képviselője, Konrad Peutinger lakonikusan megfogalmazta: az oltáriszentség körbehordozása végül a helyi, rég bevált szokás alapján ment végbe.¹³

Ezek az események azt bizonyítják, hogy az egyházi-vallási szféra és a politikum világa az úrnapja ünnepének során egyáltalán nem tekinthető két egymástól elkülönülő entitásnak. Nyilvánvaló az is, hogy bármennyire erős volt is egy adott helyen a polgárközség autonómiája, az uralkodói politikai jelenlét, különösen rezidenciális szerepeket (is) betöltő városok esetében, teljes mértékben át-, illetve felülírhatta az oltáriszentség körbehordozásának városi – sokszor a helyi politikai elit hatalmi legitimitációját szolgáló – hagyományát. Az utóbbi megállapítás azért is különösen jelentős, mivel – mint látni fogjuk – a Német-római Birodalom körmeneti történetírásában Max Weber nyomán még mindig igen domináns a városnak mint zárt, érdemi külső befolyásoktól mentes szakrális polgárközségnek a felfogása. Tanulmányunkban – ezúttal a cseh és lengyel példákról lemondva – e két előzetes megállapítást vizsgáljuk a birodalomban fekvő Bécs, valamint a magyar királyság fő- és székvárosa, Buda példáján.

13 *Hermann Mayer*: Zur Geschichte der Freiburger Fronleichnamspzession. Freiburger Diözesan-Archiv 39., N. F. 12. (1911) 338–362.; *Eva Kimminich*: Prozessionsteufel, Herrgottsmaschinen, Hakenkreuzflaggen. Zur Geschichte des Fronleichnamfestes in Freiburg und Baden. Schillinger, Freiburg, 1990. 1–64.; *Cora Dietl*: A Corpus Christi Play as Part of the Habsburg Monarchy's Politics. *European Medieval Drama* 6. (2002) 109–119., különösen 109–111.; *Marian Füssel*: Hierarchie in Bewegung. Die Freiburger Fronleichnamspzession als Medium sozialer Distinktion in der Frühen Neuzeit. In: *Stadtgemeinde und Ständegesellschaft. Formen der Integration und Distinktion in der frühneuzeitlichen Stadt.* Hrsg. Patrick Schmidt–Horst Carl. LIT, Berlin, 2007. 31–55.

Úrnapok és körmenetek a közép-európai régióban

A birodalomban¹⁴ az első ismert, Mont-Cornillon-i Julianna (1193–1258) 1208/1209-es látomásain alapuló úrnapi ünnepséget Róbert püspök támogatásával a Liège (Lüttich) városában található Szent Márton-templomban tartották. Az 1247. évi eseményre minden bizonnyal mindenféle körmenet nélkül került sor, és – a következő évekre való tekintettel, Szent Cher-i Hugó 1252-es erőfeszítéseitől eltekintve – nem is övezte komolyabb siker. A korábbi liège-i fődiakónus, IV. Orbán pápa (1261–1264) a „*Transiturus de hoc mundo*” (1264) kezdetű bullájában elméletileg a teljes latin keresztény egyház számára kötelezővé tette az új kultuszt. Mégis, egészen a 14. század első feléig (1311, 1314, majd végül 1317) váratott magára, hogy V. Kelemen (1305–1314) és XXII. János (1316–1334) pápák jóvoltából az úrnap komolyabb elterjedtségre tegyen szert. Hiába járult hozzá az ünnep fényéhez Aquinói Szent Tamás a pápai kérésre 1264-ben írt himnuszával, az új kultusz a Német-római Birodalmon belül évtizedeken át csupán regionális szerepnek örvendhetett, mindenekelőtt néhány északnémet püspökségben és érsekségben (például Köln, Hamburg, Münster és Osnabrück). A 14. században azonban, többek között a pápai támogatásnak köszönhetően, az úrnap hirtelen nagy népszerűsége tette szert.¹⁵

Feltűnő, hogy a kultusz kezdeti szakaszában semmiféle körmeneti formáról nem emlékeznek meg a források. Az alapító rendelkezésekben, sőt a 14. századi pápai bullákban is csupán a misét és az *officiumot* említik. Ennek értelmében az ünnep külsőlegesen késő középkori formája a római kúriától függetlenül, részben más egyházi-kultikus formákból merítve alakult ki, hiszen mire V. Márton (1417–1431) 1429-ben pápai bulla („*Ineffabile...*”) és többek közt Nürnberg és Lübeck részére kiállított búcsúlevelek formájában támogatta az úrnap megülésének ilyen módját, addigra már gyakorlatilag a birodalom szinte teljes területén ebben a formában tartották meg az ünnepet. A körmenetek tehát nem felső hatalmi szóra kapcsolódtak össze az úrnap megülésének újonnan bevezetett hagyományával. Az első ismert olyan *processióra*, amely nemcsak az oltáriszentség tiszteletére buzdított, hanem annak segítségét is kérte, a kölni Szent Gereon-káptalan szervezésében került sor valamikor 1264 és 1268 között. Ezen az eseményen azonban csupán egyházi személyek, nevezetesen a káptalan tagjai vettek részt, és ünnepi menetük

14 Általános történeti antropológiai és teológiai jellegű bevezetésként ld. többek között *Charles Zika*: Hosts, Processions and Pilgrimages: Controlling the Sacred in Fifteenth-Century Germany. Past & Present 118. (1988) 25–64.; *Mitchell B. Merback*: Channels of Grace: Pilgrimage Architecture, Eucharistic Imagery, and Visions of Purgatory at the Host-Miracle Churches of Late Medieval Germany. In: Art and Architecture of Late Medieval Pilgrimage in Northern Europe and the British Isles. Texts. Ed. Sarah Blick–Rita Tekippe. Brill, Leiden, 2005. 587–646. és *Caroline Walker Bynum*: Wonderful Blood. Theology and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007. 1–46.

15 *Rubin, M.*: i. m. (7. jz.) 164–199.; *Löther, A.*: i. m. (7. jz.) 56–63.; *Peter Browe*: Die Ausbreitung des Fronleichnamfestes. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 8. (1928) 107–143. és *Uő*: Die Entstehung der Sakramentsprozessionen. Bonner Zeitschrift für Theologie und Seelsorge 8. (1931) 97–117.

nem hagyta el az egyházi intézmény területét. Először csupán a következő évszázad elején, nevezetesen a hildesheimi bencés apátság által rendezett alkalmakon igazolható világi személyek szereplése a körmenetben. Az utóbbi példa kiválóan mutatja, miként vált a világi szféra fokozatosan az ünnepet kívülről szemlélő entitásból résztvevővé, majd szervező, illetve jelentős befolyással bíró tényezővé. Hildesheimben ugyanis a városi tanács azzal a feltétellel vállalta fel az esemény pénzügyi támogatását, hogy a polgárközség tagjai viszonzásképpen részesültek az oltáriszentség áldásából.¹⁶

Ugyan a körmeneti formával is pompázatosabbá tett ünnep számos esetben (például Köln, Quedlinburg, Rheinau, Eichstätt, Mainz és Osnabrück) továbbra is részben vagy egészben egyházi támogatással tett szert helyi jelentőségre,¹⁷ mégis az 1300-as éveket követően az úrnapi körmenetek egyre több város esetében születtek meg világi kezdeményezésre vagy kerültek fokozatosan gazdag polgárok, illetve a városi polgárközség gyámsága alá. Az egyik legszemléletesebb eset a mind politikai, mind gazdasági téren igen jelentős központnak számító Augsburg, ahol 1305-ben egy igen nagyvonalú magánalapítvány hívta életre mind az ünnepet, mind a helyi szentségi *processiót*. A népszerűség növekedése közben az új körmeneti forma mellett számos esetben párhuzamosan éltek korábbról származó egyházi vagy éppen kolostori ünnepi hagyományok. Efféle kultusszal találkozunk Regensburgban 1396 előtt, de hasonló volt a helyzet Kölnben és Nürnbergben is. Az utóbbi helyen az oltáriszentség körmeneti tiszteletének központjául kezdetben a Szentlélek-ispotály, majd pedig a Szent Szebald- és a Szent Lőrinc-plébánia-templomok számítottak.¹⁸

A fenti közös elemek ellenére az utóbbi polgárközségben az első jelentős úrnapi processzió megszervezése – Augsburghoz hasonlóan – gyakorlatilag világi aktusnak tekinthető, hiszen az 1330-as években a város egyik leggazdagabb és jelentős politikai befolyással bíró polgárának nagyvonalú támogatása képezte az

16 *Theodor Schnitzler*: Die erste Fronleichnamsp procession. Datum und Charakter. Münchener Theologische Zeitschrift 24. (1973) 352–362.; *Alois Mitterwieser*: Geschichte der Fronleichnamsp procession in Bayern. Knorr & Hirth, München, 1930. 9–26.; *Xaver Haimerl*: Das Prozessionswesen des Bistums Bamberg im Mittelalter. Kösel-Pustet, München, 1937. 30–61.; *Browe, P.*: Die Ausbreitung i. m. (15. jz.) 113–116.

17 Az egyes, döntően egyházi kezdeményezésű alapításokról nyújt tájékoztatást többek között *Arnold Siben*: Geschichte des Fronleichnamsp festes und der Fronleichnamsp procession im alten Fürstbistum Speyer. Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 7. (1955) 345–370.; *Browe, P.*: Die Ausbreitung i. m. (15. jz.) 107–143. és *Joseph Anton Fischer*: Über die Anfänge der Fronleichnamsp feier im alten Bistum Freising. In: Eucharistische Frömmigkeit in Bayern. Hrsg. Adolf Wilhelm Ziegler. Seitz, München, 1963. (Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte 23.) 78–95.

18 *Rommuald Bauerreiß*: Zur Entstehung der Fronleichnamsp procession in Bayern. In: Eucharistische Frömmigkeit in Bayern i. m. (17. jz.) 101–108.; *Johann Güntner*: Die Fronleichnamsp procession in Regensburg. Schnell & Steiner, München, 1992. 8–16.; *Médard Barth*: Die Einführung des Fronleichnamsp festes und der Fronleichnamsp procession in der Stiftskirche Rheinau im J. 1308 bzw. 1314. Archiv für Elsässische Kirchengeschichte 12. (1938) 391–393.; *Peter Bruder*: Die Fronleichnamsp feier zu Mainz um das Jahr 1400. Der Katholik 81. (1901) 23. kötet 489–507.

események kiindulópontját. A kegyes adomány azonban egyáltalán nem tekinthető teljesen önzetlen tettnek, ugyanis kezdetben a nagy hatalmú kereskedő, majd később a városi tanács gyakorolta a Szentlélek-ispotályhoz kapcsolódó körmenet megszervezésének jogát. A világi-polgári hatalmi szféra befolyása a ceremónia formájában is kifejezést nyert, hiszen a menetben belül az ispotályt képviselő, a monstranciát hordozó egyházi személyt közvetlenül a városi tanács tagjai követték. Ezen túl az aktív részvétel gyakorlatilag néhány klerikusra, a helyi iskola diákjaira és csekély számú kézművesre korlátozódott. Míg a 15. század elején ez a menet dominálta az úrnapi eseményeket *processio* keretében összekötve Nürnberg jelentősebb központi templomait és kolostorait, addig a következő évtizedekben a körmenet egyenként látogatta meg a Szent Szebald- és Szent Lőrinc-plébánia-templomokat, melyek majd az oltáriszentség tiszteletére legkésőbb 1420-tól, illetve 1493-tól saját ceremóniát is szerveztek az úrnap alkalmából.¹⁹

A nürnbergi példa tehát kiválóan illeszkedik abba a mintázatba, miszerint a birodalom legbefolyásosabb városainak jelentős részében az úrnapi körmeneti hagyomány alapítása és lebonyolítása vagy egy igen befolyásos és tehetős polgár személyéhez (lásd például Augsburg), vagy a helyi polgárközség vezető világi testületéhez (lásd például Göttingen, Braunschweig és Regensburg) kötődött.²⁰ Természetesen az ünnepi események ilyen világi-polgári túlsúlyú ellenőrzése nem tekinthető kizárólagos modellnek, hiszen számos esetben a kiegyensúlyozott egyházi és világi együttműködés jelei láthatóak, sőt a részvétel több helyütt (lásd például Straßburg és Eichstätt) szabad volt, azaz a teljes polgárközség hivatalosan jelen lehetett a körmenetben. Mégis, a korábbi tendenciák 14–15. századi növekvő jelenléte kiválóan szemlélteti a helyi politikai elit sikeres törekvését az úrnap ünnepében rejlő vallási-kulturális erőforrások részbeni vagy teljes körű kisajátítására. Ennek megfelelően az oltáriszentségről történő körmeneti megemlékezés több esetben is – az ünnep eredeti szellemiségével szöges ellentétben – társadalmi és/vagy térbeli szempontból kirekesztő jellegzetességeket mutatott. Amint az a nürnbergi példából is látható, a városvezetés gyakorlatilag a kézműveseket, illetve a városi népesség javát kizárva magának tartotta fenn a részvételi jogot a Szentlélek-ispotályhoz kötődő körmenetben, amely térbeliségében is a politikai elit által legfontosabbnak tartott belvárosi hatalmi-egyházi intézményekre (Boldogasszony, Szent Szebald és Szent Lőrinc templomok, illetve a főter a városházával) korlátozódott.²¹

19 Haimerl, X.: i. m. (16. jz.) 32–57. és Löther, A.: i. m. (7. jz.) 64–80.

20 Reinhard Vogelsang: Stadt und Kirche im spätmittelalterlichen Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1968. (Studien zur Geschichte der Stadt Göttingen 8.) 20–31.; Löther, A.: i. m. (7. jz.) 80–85., 105–111.; Franz-Josef Arlinghaus: Einheit der Stadt? Religion und Performanz im spätmittelalterlichen Braunschweig. In: Die Pfarre in der Stadt. Siedlungskern – Bürgerkirche – Urbanes Zentrum. Hrsg. Werner Freitag. Böhlau, Köln, 2011. (Städteforschung A 82.) 77–96.

21 Ld. az előző jegyzetet és további példák kapcsán: Helmut Flachenecker: Eine geistliche Stadt. Eichstätt vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. Pustet, Regensburg, 1988. 322–325., 379–397.; Lucien Pflieger: Die Stadt- und Rats-Gottesdienste im Strassburger Münster. Archiv für Elsässische Kirchengeschichte 12. (1937) 40–56.; Sabine von Heusinger: „Cruzgang“ und „umblauf“ – Symbolische Kommunikation im Stadtraum am Beispiel von Prozessionen. In: Kommunikation in

A korábban röviden említett augsburgi példában az ünnep jelenléte már az 1300-as években bizonyíthatóan tekinthető, és a század folyamán, legkésőbb 1387-re, a körmenet számos alapítvány jóvoltából nagyon látványos lett. Míg a korszak első felében a támogatásban az Ilsung család járt az élen, akik ezáltal különleges körmeneti előjogokat nyertek el, addig egy 1355-ös alapítványt követően 1371-ben Johann Goppold járult hozzá bőkezűen a helyi úrnapi körmeneti hagyományhoz.²² Regensburg esetében az úrnapi megünnepelésére hasonlóképpen korai adatok (1325) állnak rendelkezésre. Körmeneteket ott azonban csak 1400 körül kezdtek tartani, az 1408-ban elhunyt és magát *auctor processionis Corporis Christi*nek tekintő gazdag nagykereskedő, a Velencét többször is (például 1383-ban) megjárta, többek között a városi építkezéseket és pénzverést is felügyelő belső tanácsos Matthias Runtinger alapítványának jóvoltából. Míg a helyi székesegyház, illetve az alapítványok és kolostorok az úrnapi csütörtökjén saját, területileg meglehetősen korlátozott körmenetüket korábban is megtartották, az első ismert városi számadáskönyvi adat az Úr teste ünnepének városi körmenetéről 1396-ból származik.²³

Runtinger halála után a helyi tanács égisze alatt, az egyházi intézmények meghívásával és püspöki együttműködéssel megtartott eseményre vasárnap került sor. A résztvevők nagy számát jó néhány búcsúlevél kívánta biztosítani. A dómból kiinduló ünnepség a várost az Ostentornál elhagyva a falak mentén járta körbe Regensburgot, ahol az egyes kapuknál stációt tartva városi fegyverek mutatták be tiszteletüket a körbehordozott oltáriszentség iránt. A menet a Prebrunntornál tért vissza a város területére, ahol a Lederergasse, a Brücktor és a Weiße Hahnengasse érintésével jutott a katedrálisba. A helyi polgárközség hatalmát megtestesítő tanács a szervezés mellett a finanszírozásban (például utak és városkapuk feldíszítése; énekesek, zenészek és az őrség megfizetése) is egészen 1524-ig, a reformáció helyi térnyeréséig oroszlánrészt vállalt. A városi tanács rendeletben határozta meg a processzió élén haladó, céheiket képviselő kézművesek sorrendjének egymásutániségét, és az elvárt tiszteletteljes magatartás megszegőit, mint például egy 1420-ban illetlenül szóló és éneklő pék, komoly retorziókra számíthattak. Az iparosok csoportját a zenészek, majd az oltáriszentséget vivő papság követte, ám az Úr teste felett tartott baldachint a tanács rendelte meg, és hordozása a város teljes területén a tanácsstagok előjogának számított. A Regensburg szinte teljes területét körbejáró menet tehát a helyi polgárközség elitjének hatalmát domborította ki, mégis a tanácsosokat követve a lakosság jelentős része aktívan részt vehetett benne.²⁴

mittelalterlichen Städten. Hrsg. Jörg Oberste. Schnell & Steiner, Regensburg, 2007. (Studien/Forum Mittelalter 3.) 141–155.

22 *Gerhard Matern*: Zur Vorgeschichte und Geschichte der Fronleichnamtsfeier besonders im Spanien. Studien zur Volksfrömmigkeit des Mittelalters und den beginnenden Neuzeit. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, 1962. 100.; *Bauerreiß, R.*: i. m. (18. jz.) 103–104.; *Browe, P.*: Die Ausbreitung i. m. (15. jz.) 130.

23 *Bauerreiß, R.*: i. m. (18. jz.) 102–103.; *Matern, G.*: i. m. (22. jz.) 101. és ld. a következő jegyzetet.

24 *Güntner, J.*: i. m. (18. jz.) 9–13.; *Olivier Richard*: La Memoria du patriciat et le contrôle du territoire urbain à Ratisbonne à la fin du Moyen Âge (XIVe – début du XVIIe siècle). In: Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains (Moyen Âge – 16e siècle).

Köln esetében érdemes kiemelni, hogy a Szent Gereon-káptalanhoz köthető korai, 13. századi kezdeteket követően legkésőbb 1308-ra az új kultusz városi ünneppé vált. Mégis a 14. század folyamán gyakorlatilag minden helyi templom a maga joghatóságán belül külön tartotta meg saját körmenetét vagy az ünnep napján, vagy annak nyolcadán. Egy 1400 tájáról származó rendelkezés alapján a városi központi menet közvetlen úrnapiját követően a Szent Gereonból indulva a Heleenpforte és a Frisentor érintésével haladt a Szent Kristóf-templomhoz, majd innen tért vissza a ceremónia kiindulópontjához. Az ünnep helyi népszerűsége ellenére a fennmaradt források nem tesznek említést egy, az egész várost átfogó, a katedrálisból kiinduló úrnapi körmenetről. Ezt a szerepet itt a húsvét utáni második pénteken a városi tanács gyámsága alatt tartott, úgynevezett *Gottestracht* töltötte be nem csupán a 15. században, hanem a korai újkorban is.²⁵

A korábban elemzett városokkal hasonlóságot mutató esetként érdemes röviden górcső alá vennünk a Majna-parti Frankfurtot, ahol más típusú egyházi (virágvasárnap, nagypéntek, pünkösöd stb.) menetekre már a 12. századból is számos tárgyi (például körmeneti kereszték) és írásos emlék (például egyházi kötelezvények) áll rendelkezésre. Az ünnep itt már a 13. század végén ismertnek számított, amint azt a Szent Bertalan-alapítvány kamatfizetést rögzítő számadáskönyvei tanúsítják. 1339-ben két városkönyvi datálás is az ünnep jelenlétét igazolja. A 14. század folyamán, legkésőbb 1391-re az úrnapi körmenetnek is kialakult a sajátosan helyi formája, ahol Frankfurt számadáskönyve alapján a városi polgári-hatalmi elit befolyását kiemelendő a tanács gyertyahordozói vittek tíz gyertyát magukkal (*10 kerzen off unsers herrn lichnams tage*), majd a következő évszázadban a polgármester tekintélyét két körmeneti *Wandelkerzen* volt hivatott kiemelni. Az első részletes úrnapi körmeneti leírás az 1395-ös évből elmondja, hogy az oltáriszentséget a mainzi érsekkel folytatott konfliktusban a város oldalára álló három koldulórend (domonkosok, ferencesek és karmeliták) tagjai hordozták, míg a menetben a városi diákság virágkoronás fővel vett részt. A Szent Bertalan-alapítvány kincstári inventáriuma alapján legkésőbb 1460-tól kezdve a felvonulást angyalnak öltözött, egyes oltárokhoz tartozó zászlókat és kereszteteket hordozó fiúcskák kísérték, akik közül az egyik rózsaszirmokat szórt a körbehordozott oltáriszentség elébe. A helyi források tanúsága szerint az úrnapi misét követően a városi tanács a helyi egyházi alapítványok tagjaival elköltött közös lakomával zárta le az ünnepségeket.²⁶

Dir. Chloé Deligne–Claire Billen. Brepols, Turnhout, 2007. (Studies in European Urban History [1100–1800] 10.) 105–109.

- 25 *Wilhelm Schlierf*: Die Stadtkölnische Gottestracht und die Fronleichnamspzession in Köln im Lichte ihrer Geschichte. Kölner Domblatt 56. (1991) 155–158.; *Matern, G.*: i. m. (22. jz.) 95.; *Hansgeorg Molitor*: Mehr mit den Augen als mit den Ohren glauben. Frühneuzeitliche Volksfrömmigkeit in Köln und Jülich-Berg. In: Volksfrömmigkeit in der frühen Neuzeit. Hrsg. Hansgeorg Molitor–Klaus Ganzer–Heribert Smolinsky. Aschendorff, Münster, 1994. 89–97.; *Uta Scholten*: Die Stadt als Kultraum. Prozessionen im Köln des 17. Jahrhunderts. In: Kunstgeschichtliche Studien. Hugo Borger zum 70. Geburtstag. Hrsg. Klaus Gereon Beuckers–Holger Brülls–Achim Preiss. Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, Weimar, 1995. 109–111.
- 26 *Georg Ludwig Kriegk*: Deutsches Bürgertum im Mittelalter. Literar. Anst., Frankfurt, 1868., ktlönösen 364–365. és 569.; *Matern, G.*: i. m. (22. jz.) 97–98., továbbá ld. a következő jegyzetet.

A késő középkori források mind a résztvevők sorrendiségére, mind a körmenet útvonalára pontos leírással szolgálnak. Az egyes helyi templomokat felkereső és misével megtisztelő felvonulás élén saját gyertyáikkal a céhek és a különféle testvérvételek tagjai haladtak, míg közvetlenül utánuk egy körmeneti kereszt árnyékában a három alapítványi iskola diákjai lépdeltek. Mögöttük a szerzetesrendek és a világi klérus képviselői haladtak a menet közepéhez közeledvén szentségtartókkal és más egyházi kegytárgyakkal. Az 1395-ös esettől eltérően, ha nem vett részt aktívan magasabb rangú egyházi személy az ünnepen, akkor a Szent Bertalan-alapítvány dékánja vitte – nem egyszer a város politikai elitjéből kiketűlő muzsikusközösségében, baldachin alatt – a menet legelőkelőbb pontját kijelölő oltáriszentséget. A vonuló csoport központja mögött haladt Frankfurt városának negyvenkét tanácsosa és kezdetben tíz, majd később tizenkét gyertyahordozójuk. A mögöttük vitt kereszt árnyékában a céhekhez nem köthető városi polgárok és a nem helyi résztvevők nagy csoportja vonult, férfiak és asszonyok külön-külön. A kiinduló- és végpontként szolgáló Szent Bertalan-templomból a menet a Weißfrauenklosterhez vonult, és a Mainzer Pforte érintésével hagyta el a várost. Ezt követően az ünnepelők a Galgentoron keresztül visszatérve a Roßmarkt és a Szent Maternus-kápolna érintésével a Zeilen keresztül vonultak, majd a Bornheimer Pfortén át a Fahrgasse elhagyása után az 1462-ig a városi plébániatemplom szomszédságában található zsidónegyvedhez közeli Leinwandhaushoz értek, és innen jutottak vissza a processzió kiindulóponthoz. Ebben a körmeneti ájtatossági gyakorlatban érdemi változások csupán az 1520-as évek második felében következtek be, amikor kezdetben csupán néhány tanácsúr, majd 1528-ban a polgárközség teljes vezetése megtagadta a részvételt az úrnapi körmenetben, melyet 1533 után már az egyes egyházi alapítványok területén sem rendeztek meg. A reformáció térnyerése előtt tehát a frankfurti úrnapi körmenetek ugyan mind területiségük, mind résztvevői körük tekintetében az ünnep integratív erejét mutatták, mégis a helyi politikai elit mind támogatásával, mind a *processión* belül elfoglalt helyével a saját világi hatalmának demonstrálására (is) felhasználta az oltáriszentség kultusza által kínált szakrális kereteket.²⁷

A fenti példákból megállapítható, hogy az oltáriszentség késő középkori kultusza egyházi, illetve ezen belül később jelentős pápai támogatással született meg a 13. század folyamán az Úr teste ünnepének népszerűsítése érdekében. Ennek megfelelően az új ceremónia kezdetben megmaradt az egyházi intézmények keretein belül, ahol az első körmenetekre alulról jövő kezdeményezésként az egyházi immunitásra korlátozódva került sor. A 14. század első felétől kezdve a Német-római Birodalom városaiban a korábbi egyházi hagyomány részben vagy egészben világi befolyás alá került. Így az ünnepnek és különösen körmeneti formájának az ellenőrzése számos polgárközség esetében a helyi világi politikai elit hatalmát

27 *Johannes Beumer*: Die Prozessionen im katholischen Frankfurt während der Reformationszeit. Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 21. (1969) 105–118., különösen 109–112. és 118.; *Luitgard Gedeon*: Prozessionen in Frankfurt am Main. Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 52. (2000) 11–53., különösen 13–31. és 37–44.

megtestesítő városi tanács kezében összpontosult. Az utóbbi változás lehetett egy hosszan tartó, kezdetben pénzügyi támogatással induló folyamat része, ám több esetben az ünnep és/vagy díszes felvonulással történő megülése egy-egy befolyásos polgár vagy a városvezető elit kezdeményezésére jött létre. Az alapítást és finanszírozást (egyházi és/vagy világi támogatás), az aktív részvétel lehetőségét (nyílt vagy inkább zárt kör), illetve a körmenet területiségét (korlátozott vagy átfogó jellegű útvonal) tekintve többféle formában kerülhetett sor az úrnapi megünnepelésére. Mégis, a legfontosabb közös elemnek az egyházi-szakrális és a világi-hatalmi szféra viszonya tekintetében a helyi polgári politikai elit saját legitimációs céljainak középpontba állítása számított. Ebben a tekintetben nyújthat meglehetősen érdekes tanulságokat az oltáriszentség ünnepének és különösen körmeneti kultuszának vizsgálata olyan városi közegekben, melyek uralkodói rezidenciális és/vagy fővárosi funkciókat (is) betöltöttek.

Az osztrák térség és Bécs

Annak ellenére, hogy a Bécsnek otthont adó mai osztrák térség az oltáriszentség ünnepének születési helyeként szolgáló Német-római Birodalom részét képezte, a kultusz átfogó elterjedésére ebben a régióban először az 1320-as években került sor. A változás a salzburgi egyháztartományban például valamikor 1324-ben, míg a passauai püspökség területén rövidebb idővel 1338 után következett be. A stájerországi Szent Lambert-kozostorban ugyanakkor az ünnepet már 1285 előtt megülették, míg Klosterneuburgban állítólag mind a kultusz, mind a körmenet 1288-ból is kimutatható. A felső-stájerországi Seckau egyházmegyében a *festum* 1320-ra datálható, míg a felső-ausztriai Gleink városában nyolc évvel később vezették be az ünnep mindkét formáját. A régió egyik igazolhatóan első úrnapi menetét 1324-ben a stájer Vorau kolostori közegében tartották meg, amint azt egy részletes *processio*-leírás bizonyítja. Ami az oltáriszentség kultuszához köthető testvérületeket illeti, a legkorábbi, 14. századi gyökerű, majd aztán a katolikus reform által felkarolt társulatokat a mai ausztriai és stájer régiókban alapították.²⁸

Ami konkrétan Bécs városát illeti, itt a konstanzi egyházmegyéből érkező luzerni Henrik honosította meg az új kultuszt egy 1334. június 15-ei oltáralapít-

28 *Matern, G.*: i. m. (22. jz.) 71–75., 92–109.; *Anton Kern*: Das Offizium „De corpore Christi” in österreichischen Bibliotheken. *Revue bénédictine* (1954) 1–2. sz. 46–48., 54–56.; *Ottokar Kernstock*: Ein Fronleichnamfest im Chorherrenstifte Vorau aus dem 14. Jahrhundert. *Der Kirchenschmuck. Blätter des christlichen Kunstvereines der Diöcese Seckau* 6. (1875) 20–23.; *Joseph von Bauer*: Das Bruderschaftswesen in Niederösterreich. Ein Beitrag zur Rechts- und Culturgeschichte Niederösterreichs. *Blätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich* 19. (1885) 201–223., 209–212.; *Adalbert Horawitz*: Die Klosterneuburger Bruderschaften. Ein Beitrag zur Sittengeschichte Oesterreichs. *Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien* 9. (1866) 34–48.; *Ulrike Aggermann-Bellenberg*: Die Grazer Fronleichnamprozession von der Zeit ihrer Entstehung bis zu den Reformen des aufgeklärten Absolutismus. Eine volkskundlich-kulturgeschichtliche Studie über die Volksfrömmigkeit der städtischen Bevölkerung als Ausdruck des Zeitgeistes. Graz, 1982.; *Ludwig Rimpl*: Die Corporis-Christi-Bruderschaft der Stadtpfarre Linz. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz* (1961) 57–95.

ványával. Ő amellelt, hogy 1323 és 1336 között a Szent István-plébániatemplom plébánosaként tevékenykedett, egyúttal az osztrák herceget is szolgálta mint *obristler Schreiber*. Kegyes adománya értelmében az említett oltártól kiindulva a teljes bécsi világi és kolostori klérus részvételével évente kellett úrnapi körmenetet rendezni a Szent Szűz képmásának körbehordozásával. Két nap sem telt el, amikor június 17-én a két osztrák herceg, nevezetesen Albert (1330–1358) és Ottó (1330–1339) nem csupán megerősítette, hanem személyes védelme és támogatása alá is vette az említett alapítványt. Korántsem meglepő módon a passauai püspök megerősítése nem két napot, hanem teljes két évet (1336. július 21.) váratott magára. Az 1338-as évben az oltárhoz már örökláng-alapítvány is kapcsolódott, míg a következő esztendő során a helyi káplán nagyvonalú adományokkal járult hozzá az oltáriszentség egyre népszerűbb kultuszához.²⁹ Gewchramer Perchtoldnak, a Szent István-plébániatemplom világi gondnokának 1341-es római erőfeszítései nyomán ezt követően negyvennapos püspöki búcsúban résztültek azon személyek, akik úrnapi kegytárgyi adományokat tettek. Az Úr teste ünnepének tiszteletére létrehozott konfraternitásról (*Gottsleichnamszeche bei St. Stephan*) egy 1347-es végrendeleti hagyomány emlékezik meg először, ám a tesztület 15. század második felében beköszöntő megújításáig alig tudunk valamit a tevékenységéről.³⁰

Ami a város mind időrendben, mind presztízsbén második plébániatemplomát, a Szent Mihályt illeti, az 1334-es körmeneti alapítvány a teljes bécsi klérus számára kötelezővé tette a részvételt, így tehát nagy valószínűség szerint ez az egyházközség nem szervezett külön úrnapi menetet. A regedei (radkersburgi) plébániatemplom feje, Konrád 1350-ben hozott itt létre az oltáriszentség tiszteletére egy javadalmat, melynek gazdasági tevékenységére, illetve misealapítványára 1445-ből és az 1480-

29 *Wilhelm Anton Neumann*: Der Priesterchor in St. Stephan. Wiener Dombauvereins-Blatt 13. (1893) 26–27. sz. 101–105., különösen 105.; *Ernst Tomek*: Kirchengeschichte Österreichs. I. Altertum und Mittelalter. Tyrolia, Innsbruck–Wien–München, 1935. 343–344.; *Annemarie Fenzl*: Stiftsbrief des Heinrich von Luzern für einen Gottsleichnamsaltar. In: 850 Jahre St. Stephan. Symbol und Mitte in Wien 1147–1997. Bearb. Renata Kassal-Mikula–Reinhard Pohanka. Wien, 1997. (226. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien) 87–88., továbbá a források kapcsán uo. 11. és 13. jz. A templom összetett szerepei kapcsán ld. *Renate Kohn*: Stadtpfarrkirche und landesfürstlicher Dom. Der Interpretationsdualismus der Wiener Stephanskirche im 14. Jahrhundert. In: Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Hrsg. Werner Paravicini–Jörg Wettlaufer. Thorbecke, Ostfildern, 2006. (Residenzforschung 20.) 183–203.

30 *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. IV. Red. Anton Mayer. Wien, 1901. 113., 3977. sz.; *Johann Weissensteiner*: Do uns dann nach zeitlicher ableibung nichts dan die guten werich hülflichen sein. Bruderschaften, Wallfahrten und Prozessionen an der Domkirche St Stephan. In: 850 Jahre St. Stephan i. m. (29. jz.) 28–30.; *Ferdinand Opll*: Heiligenfest und Feiertag. Untersuchungen zum Stellenwert und zur Bedeutung der Tage im Jahreszyklus des spätmittelalterlichen Wien. Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 54. (1998) 139–140.; *Ernst Tomek*: Familiennamen, Gesellschaft und Gewerbe in Wien zu Beginn des 16. Jahrhunderts. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich N. F. 31. (1928) 3–4. sz. 140–152. és *Richard Perger–Walther Brauneis*: Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens. Zsolnay, Wien, 1977. (Wiener Geschichtsbücher 19/20.) 71.

as évekből is rendelkezünk adatokkal. Az úrnapi kultuszát ápoló testvérület tevékenysége továbbá nem csupán a Szent István-, hanem a Szent Mihály-plébániatemplom esetében is ismert. A *confraternitas* a torony alatt elhelyezkedő oltáriszentség-oltárhoz kapcsolódóan létezett legkésőbb az 1357. vagy az 1402. évtől kezdődően. Egy 1512-ből származó, három tanú által igazolt átirat szerint a testület tagjai 1357-től kezdődően éves anyagi támogatásban részesültek annak fejében, hogy egy örökláng-alapítványt tartanak fenn a fent nevezett oltárnál. A második esetleges alapítási év tanúsíthatja (újabb) statútumok kiadását a testvérület számára, mely a 16. század során is fennállt. Az 1560-as években például pénzügyi kölcsönt bocsátott a császár rendelkezésére, illetve új búcsúengedélyben részesült az 1580-as évek második felében. A 15. század közepén a *confraternitas* mestereinek legalább egy része a város polgári politikai elitjének szerves részét alkotta (például városi tanácsosok), de rajtuk kívül III. Frigyes is a testület tagjai között szerepelt.³¹

Két évtizeddel Henrik oltáralapítványát követően IV. (Habsburg) Rudolf főherceg (1358–1365) az 1359-es év folyamán számos politikai és egyházi intézkedést tett annak érdekében, hogy a Szent István-templomot uralmi területe szakrális központjává alakítsa. Emellett még ebben az évben a melki apát vállalta, hogy az úrnapi első nagymisét személyesen fogja celebrálni Bécs központi plébániájában. Következő lépésként 1360 júniusában Rudolf számos ereklyét adományozott a templom részére, és az egyházi szolgálatok rendjéről szóló rendelkezésében az oltáriszentség ünnepi menetében kötelezővé tette az összes, ereklyetartókban őrzött kegytárgy körbehordozását. 1363-ban azt is elrendelte, hogy az összes helyi ereklyével, zászlóval, baldachinnal és gyertyákkal ékített úrnapi körmenetben kötelezően részt kell vennie minden helyi plébániának, kolostornak, káplánnak, klerikusnak, a német lovagrend és a johanniták helyi képviselőinek, illetve a Szentlélek-, a városi és városkörnyéki ispotályok tagjainak. A felsorolt egyházi személyeknek először ünnepélyesen a főplébániatemplomhoz kellett vonulniuk, majd kötelezően részt kellett venniük az innen kiinduló központi körmenetben. A rendelkezés részeként Rudolf részletesen felsorolta az összes érintett egyházi testületet, azaz többek között a bencéseket, a johannitákat, a német lovagokat, a domkosokat, a ferenceseket, az ágostonosokat, a karmelitákat, a Szentlélek-ispotály tagjait, a város és külterületeinek összes klerikusát. Még ugyanebben az esztendőben a Szentlélek-ispotály mestere az intézmény összes tagja nevében ígéretet tett a részvételre.³²

31 *Richard Perger*: Pfarrgemeinde, Stiftungen und Bruderschaften bis 1626. In: St. Michael. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre von Wien 1288–1988. Hrsg. Karl Albrecht-Weinberger. Historisches Museum der Stadt Wien, Wien, 1988. (113. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien) 25–35., különösen 29.; *Uő*: Baugeschichte und Ausstattung bis 1626 nach schriftlichen Quellen. In: St. Michael i. m. 74–105., különösen 97.; *Karl Schütz*: Musikpflege an St. Michael in Wien. Verlag der Österr. Akad. d. Wiss., Wien, 1980., különösen 11–12., 20. és 54.; *Johann Weißensteiner*: Die Pfarre St. Michael im Rahmen des Bistums Wien. In: St. Michael i. m. 35–46., különösen 36. és 41–44.

32 *Joseph Ogesser*: Beschreibung der Metropolitankirche zu St. Stephan in Wien. Bey den Edeln von Ghelenschen Erben gedruckt. Wien, 1779. 284–289. és ld. a függelék 78–83. oldalait; *Ernst*

Két évvel később, a bécsi egyetem 1365-ös alapítása újabb fordulatot hozott a helyi ünnepi körmenetek történetében.³³ Az uralkodói rendelet értelmében a rektor és az egész *universitas* aktívan vett részt a körmenetekben. Néhány nappal az egyetem alapítását követően a Szent István-plébániatemplom mindenszentek tár-saskáptalanjának alapító okirata (1365. március 16.) egyrészt kifejezésre juttatta az uralkodó nem csupán politikai, hanem saját maga és dinasztíája számára egyhá-zi *memoria* létrehozására irányuló szándékát. Másrészt az általa életre hívott okta-tási intézmény, azaz a *Rudolphinum* egyszerre kellett hogy szolgálja az uralkodói szándékok kifejezését az ünnepi körmenet mind vizuális, mind akusztikus megje-lenésében. Az egyetemalapítás második szakaszából, azaz III. Albert (1365–1395) idejéből származó statútumok nem csupán az intézmény, azaz az *Albertinum* régi-új körmeneti kötelezettségeit rögzítették már az 1384-es alapító oklevélben is, ha-nem részletesen lefektették az egyetem egyes belső testületeinek hierarchikus kör-meneti sorrendjét is. Ebből a következő években komoly feszültség keletkezett, mert az 1388-as, úgynevezett *Inrotulationsordnung* külső hatalmi szóval kívánta szabályozni az egyes karok és tagjaik térbeli egymásutániságát.³⁴ Mindez ráadásul egy olyan időszakban következett be, amikor IX. Bonifác pápasága (1389–1404) idején az úrnapi körmenetek különösen határozott egyházfői támogatásban része-sültek. A pápa 1399. június 2-ai rendeletében különleges búcsút engedélyezett mindazok számára, akik kegyes körmeneti tevékenységeket gyakoroltak az ünne-

Tomek: Spaziergänge durch Alt-Wien. Styria, Graz–Wien, 1927. 162–183., különösen 166–172.; Musik im mittelalterlichen Wien. Hrsg. Adelbert Schusser. Historisches Museum der Stadt Wien, Wien, 1987. (103. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien) 64–69.; *Ernst Tomek*: Kirchengeschichte Österreichs. I. i. m. (29. jz.) 259–262., míg a körmenetek kapcsán (261.): „[...] auch gen sand Stefan gen und mit der egegenen process umbgen in aller der mazz als vorbescheiden ist [...]”; *Johann Weißensteiner*: Mehr wert als Edelgestein und köstlicher als pures Gold. Aus der Geschichte des Reliquienschatzes der Domkirche St. Stephan. In: 850 Jahre St. Stephan i. m. (29. jz.) 24–27.; *Lukas Wolfinger*: Die Stephanskirche zu Wien als Bühne und Me-dium fürstlicher Selbstdarstellung unter Herzog Rudolf IV. von Österreich (1358–1365). In: Ecclesia als Kommunikationsraum in Mitteleuropa (13.–16. Jahrhundert). Hrsg. Eva Doležalová–Robert Šimůnek. Oldenbourg, München, 2011. 119–145., különösen 134–136.

33 *Frank Rexroth*: Deutsche Universitätsstiftungen von Prag bis Köln. Die Intentionen des Stifters und die Wege und Chancen ihrer Verwirklichung im spätmittelalterlichen deutschen Territorial-staat. Böhlau, Köln, 1992. 108–146.; *Karen Lambrecht*: Die Funktion der Universitäten. Prag, Krakau und Wien im werdenden Staat. In: Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat. Hrsg. Marina Dmitrieva–Karen Lambrecht. Steiner, Stuttgart, 2000. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 10.) 205–222.

34 *Rudolf Kink*: Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien. II. Gerold & Sohn, Wien, 1854. 24–25., 89–93.; *Tomek, E.*: Spaziergänge durch Alt-Wien i. m. (32. jz.) 166–172. Az egyes konfliktusokra ld. *Joseph Aschbach*: Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhunderte ihres Bestehens. I. Verlag der k. k. Universität, Wien, 1865. 129., 211., 314–317.; *Paul Uiblein*: Die Universität Wien im 14. und 15. Jahrhundert. In: Das Alte Universitätsviertel in Wien, 1385–1985. Hrsg. Günther Hamman–Kurt Mühlberger–Franz Skacel. Universität Wien, Wien, 1985. (Schriftenreihe des Universitätsarchivs 2.) 17–36. és különösen 20–21. Az alapítás kapcsán ld. *Frank Rexroth*: Städtisches Bürgertum und landesherrliche Universitätsstiftung in Wien und Freiburg. In: Stadt und Universität. Hrsg. Heinz Duchhardt. Böhlau, Köln, 1993. (Städteforschung A 33.) 13–31.

pen és annak nyolcadán. A rendkívüli búcsúban tehát leginkább azok részesültek, akik az ünnep nyolcadán részt vettek a Bécs terein és utcáin az oltáriszentség és számos ereklye társaságában tartott körmeneten. A pápai támogatás tehát tovább fokozhatta az egyébként is növekvő helyi hajlandóságot a hasonló menetekben való részvételre.³⁵

A körmeneti forma és különösen az említett kötelező sorrendiséget előíró rendelkezések a külső hatalmi szféra beleszólása révén heves viták és komolyabb konfliktusok melegágyaként szolgálhattak. Mindez nem is sokat váratott magára, hiszen már 1389-ben rektori segítséggel kellett békét teremteni az egyes karok és tagjaik között kipattant vitában. A megállapodások alapján az egyes karok előrehaladó hierarchikus rendje (bölcész, orvosi, jogi és teológiai) nem változott. Az egyes fakultásokon belül a *baccallarii* csoportját a dékánok, *magistri*, *licentiati* és a doktorok követték, végül az egyetem fényes menete a rektorral zárult le. Az utóbbi rendelkezéssel azonban különösen a medikusok és a jogászok nem voltak elégedettek, és a helyzet az 1410-es évek során különösen elmérgesedett. Végül főhercegi támogatással a hierarchiában elfoglalt helyért vívott küzdelmet 1417-ben az orvosi kar doktornai nyerték meg. Mindehhez azonban többek között az is kellett, hogy 1414-ben a Bécs területén kizárólagos gyógyítási privilégiumokkal rendelkező intézmény húsz arany büntetést kilátásba helyezve tiltotta meg minden tagja számára, hogy ellássa a jogi kar bármely doktorát vagy licentiatusát, sőt más karok tagjait is, ha azok az előbbieket támogatták a két intézmény közötti konfliktusban.³⁶

A bécsi céhek is részt vehettek az úrnapi körmeneteken. Az erről szóló, a 15. század közepéről származó első forrás értelmében a városi polgárközség kézműves tagjai egyes céhek és testvérületek tagjaiként zászlóikkal és jelvényeikkel vonulva járulhattak hozzá az ünnepi menet fényéhez.³⁷ Az utóbbi testületi és nem személyes részvételi forma már önmagában is magában hordta a konfliktusok lehetőségét. Ráadásul az *Inrotulationsordnung*hoz hasonló 15. századi rendelkezés létezése alapján a körmeneti sorrendiség, illetve az ünnepségek helyi viszonyrendszere nemcsak az egyetem testületei és tagsága számára, hanem a céhpolgárság világában is komoly feszültséget okozhatott. A század közepéről származó, a bécsi céhek státútumait rögzítő, papírlapokat tartalmazó kötetben egy 1463-ra datált per-

35 Quellen zur Geschichte der Stadt Wien i. m. (30. jz.) 123., 4016. sz. és Ernst Tomek: Kirchengeschichte Österreichs. II. Humanismus, Reformation und Gegenreformation. Tyrolia, Innsbruck–Wien, 1949. 187.

36 Aschbach, J.: i. m. (34. jz.) 314–317. Az egyetem szerepe kapcsán ld. Christian Lackner: Wissen für den Hof. Die Universität Wien und der Hof der österreichischen Herzoge im späten 14. und frühen 15. Jahrhundert. In: Die Universität Wien im Konzert europäischer Bildungszentren. 14.–16. Jahrhundert. Hrsg. Kurt Mühlberger–Meta Niederkorn-Bruck. Böhlau–Oldenbourg, Wien–München, 2010. 37–51.; Meta Niederkorn-Bruck: Die Stimme der Universität Wien im mehrstimmigen Satz des Wissenskonzertes im ausgehenden 15. und beginnenden 16. Jahrhundert. In: Die Universität Wien im Konzert i. m. 113–140.

37 Elképzelhető, hogy a Bécs Város Történeti Múzeumában őrzött zászló is szerepet játszott az úrnapi körmenetek megünneplése során az 1460-as években. Ld. Robert Waissenberger: Schauammlung. Historisches Museum der Stadt Wien, Wien, 1984. 39–40., 41.: „Kat. Nr. 1/76, Bürgerfahne, 1465”.

gamenoldal számol be arról, miként követték, illetve kellett hogy kövessék egymást az egyes céhek tagjai az úrnapi körmenet alkalmával. Az összesen hatvanegy kézműves csoport hierarchikus rendjét a leírás a helyi presztízsnak megfelelően rögzítette. A sort a mészárosok, szatócsok, szűcsök, pénzverők, aranyművesek és az előbbi csoportok segédei zárták, azaz ők vonultak az oltáriszentséget vivő egyházi személyhez legközelebb. E lista értelmezésére számos lehetőség nyílik, hiszen a helyi kézművesek világának ilyenén vizuális elrendezése egyszerre tükrözhet valós szociális-kulturális hierarchiát, ám ugyanígy lehet egy megkívánt vagy akár kikényszerített sorrendiség is.³⁸

Az utóbbi magyarázat korántsem számíthat légből kapottnak, hiszen az 1460-as évek első felében igen zivatáros idöket élt át a bécsi bel- és külpolitika. A Habsburg testvérpár, nevezetesen III. Frigyes és VI. Albert (1457–1463) közötti harcban a város polgársága többször is változtatott passzív vagy éppen aktív szolidaritásán. Albert helyi uralma (1462 és 1463 decembere között) idején például Frigyes támogatói 1463 áprilisában puccsot szerveztek, melyet Albert a kézművesség többségének tevéleges katonai segítségét igénybe véve tudott csak leverni. Albert ezt követően a felkelés számos vezetőjének bebörtönzése mellett a főszervezők, többek között a polgármester megkínzását és kivégzését is elrendelte. A puccs sikeres leverésének politikai következményeként az új bécsi városi tanácsban többségbe kerültek a kézművesek, többek között négy szűcs és egy-egy asztalos, szatócs, pék és mészáros személyében. Az események különös megvilágításba helyezik a céhek felvonulási sorrendjét megszabó rendelkezés szövegét. Mint ahogy a cím érzékletesen kiemeli, az utasítás különösen figyelembe veendő (*vermerkcht*), abban a tekintetben, hogy az ünnepi körmenetben hogyan kell az egyes kézműveseknek egymás után vonulniuk (*nacheinander geen sullen*). Az egyetemi közegeből származó 1380-as és 1410-es eseményekkel ellentétben nem ismeretes, hogy az előbbi rendelkezéssel szemben bármiféle tiltakozásra sor került volna. Az elégedetlenek számára az 1463. esztendő áprilisának eseményei minden bizonnyal fenyegető emlékeztetőül szolgáltak.³⁹

Az évtized végén, nevezetesen 1469-ben a helyi úrnapi körmenetek világa újabb szereplővel bővült a város és környéke számára létrehozott püspökség megalapításával. A pápai bulla alapján az új intézmény három helyi és tizennégy Bécs környéki plébániát foglalt magában, és III. Frigyes kívánságának megfelelően az

38 *Tomek, E.*: Kirchengeschichte Österreichs. II. i. m. (35. jz.) 176–178.; *Opll, F.*: Leben i. m. (5. jz.) 131. és 58. jz.; *Martin Scheutz*: „hinter Ihrer Käyserlichen Majestät der Päbstliche Nuncius, Königl. Spanischer und Venetianischer Abgesandter”. Hof und Stadt bei den Fronleichnamspzessionen im frühneuzeitlichen Wien. In: Kaiserhof – Papsthof (16.–18. Jahrhundert). Hrsg. Richard Bösel et al. Verlag der Österr. Akad. der Wiss., Wien, 2006. 173–204., különösen 179., 186–187., míg az eredeti forrást ld.: Wiener Stadt- und Landesarchiv (Bécs) 3.4.A.97. Eid- und Handwerksordnungsbuch der Stadt Wien, 1364–1533. fol. 233.

39 *Peter Zauner*: Zur Datierung der Absetzung des kaisertreuen Rates in Wien und zum Zug Kaiser Friedrichs III. in die Stadt im August 1462. Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 54. (1998) 247–270.; *Richard Perger*: Die politische Rolle der Wiener Handwerker im Spätmittelalter. Wiener Geschichtsblätter 38. (1983) 1–36., különösen 22–25.; *Opll, F.–Perger, R.*: i. m. (5. jz.), különösen 10–12. és ld. az előző jegyzetet.

új egyházi intézmény világi patrónusa az osztrák főherceg lett. Ennek ellenére a passauai egyházmegye heves és következetes ellenállása folytán a Szent István-templom, azaz immár székesegyház központtal létesült püspökség csupán 1480-ban kezdte meg működését, és az első valóban bécsi püspök csak 1513-ban léphetett hivatalába.⁴⁰ A bécsi úrnapi körmenetek egyik legfontosabb, ám datálatlan forrása egy olyan rendelkezés, melyben a püspököt (valójában többes számban: *Bischöfe*) az ünnepi menet legfontosabb résztvevői között említik. Az *Ordo processionis in die corporis Christi* című szöveg tehát minden bizonnyal a 15. század második feléből származik és az ünnepi sorrendiség átfogó vízióját fogalmazza meg. Mivel a szöveg pontos keletkezési körülményei ismeretlenek, ezért nem tudjuk, hogy külső, esetleg kényszerítő körülmények szerepet játszottak-e létrejöttében. A felszólító mód használata nem csupán a kezdeti bevezetőben (*sic teneatur*), hanem a szabályozás általános szellemiségében is igen sokatmondó. A rendelkezés alapján a városi iparosság (azaz a kézműves céhek: *czeche*) gyertyás vonulása nyitotta a menetet, melyben ezután az egyetem zászlós felvonulása következett. Az egyetemi ifjúság, diákok és magiszterek csoportjai egy külön kiválasztott magiszter mögött kellett hogy vonuljanak. Ők az ereklyék mellett haladtak, magukat az ereklyéket a bécsi klérus, azaz a világi papság és a szerzetesek különböző csoportjai hordozták.⁴¹

A forrás ezt követően említ meg egy a korábbi egyetemi és kézműves előírások hierarchikus hangulatát idéző új rendelkezést (*ordo*), ezúttal a klérus tagjai számára. Az egyetem tagjai mellett rájuk hárult, hogy énekszóval kísérjék a felvonulást.⁴² A lista a körbehordozott oltáriszentség említésével (*Celum cum tabernaculo nostro*) zárul. Az első sorokban említett karmeliták, ágostonosok, ferencesek, domonkosok, a Szentlélek-ispotály, a német lovagrend, a johanniták és a bencések kapták a kevésbé szentségközeli helyeket. A káplánok és az ispotályosok menetét a Szent Jeromos,

40 *Richard Perger*: Der organisatorische und wirtschaftliche Rahmen. In: Wien. Geschichte einer Stadt. I. Von den Anfängen bis zur Ersten Wiener Türkenbelagerung (1529). Hrsg. Peter Csenedes–Ferdinand Opll. Böhlau, Wien, 2001. 232–234.; *Karl Vocelka*: Kirchengeschichte. In: Wien. Geschichte einer Stadt. II. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert). Hrsg. Peter Csenedes–Ferdinand Opll. Böhlau, Wien, 2003. 311.

41 *Johann Weissensteiner*: Die Geistlichkeit in der österreichischen Stadt des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit mit besonderer Berücksichtigung der Stadt Wien. In: Stadt und Prosopographie. Zur quellenmäßigen Erforschung von Personen und sozialen Gruppen in der Stadt des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit. Red. Peter Csenedes–Johannes Seidl. Österr. Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, Linz, 2002. 81–90.; *Susana Zapke*: Zum 650-jährigen Jubiläum der öffentlichen Begehung der Fronleichnamsprozession in Wien (1363–2013). Ein Vorbericht. *Codices Manuscripti & Impressi. Zeitschrift für Buchgeschichte* 91/92. (2013) 33–37., különösen 33–35., míg a forrásra ld.: Österreichische Nationalbibliothek Cod. 4712. fol. 109r.

42 A középkori bécsi zenei kultúra kapcsán: Musik im mittelalterlichen Wien. Hrsg. Adelbert Schusser. Historisches Museum der Stadt Wien, Wien, 1987. (103. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien) 17–87. A bécsi egyetem szerepéről, ill. az 1507-es körmenetről ld. *Theophil Antonicek*: Musik- und Theaterleben an der alten Universität. In: Das Alte Universitätsviertel i. m. (34. jz.) 161–176. és *Melitta Ebenbauer*: 850 Jahre Musik am Stephansdom im Überblick. In: 850 Jahre St. Stephan i. m. (29. jz.) 408–422., különösen 413. és a 39. jz.

Fülöp, Ruprecht, Péter és Jakab relikviáit hordozók követték.⁴³ A rendelkezésből nyilvánvalóvá válik, hogy a Szent Mihály-plébániatemplom szimbolikus értelemben kisebb jelentőséggel bírt, mint a Szent István, melynek tagjai a *praelati* és *episcopi* csoportjával zárták a menetet a baldachinok alatt hordozott Bécs város keresztjének és a székesegyház tabernákulumának a társaságában.⁴⁴

Az utóbbi részletes bemutatás akár arra is engedhet következtetni, hogy az ilyen események közös megegyezések alapján, a keresztény városi egység és szolidaritás harmonikus koncepciójának jegyében teltek, amely azonban félrevezető értelmezés (is) lehet. Egyrészt az ilyen típusú rendelkezések, mint korábban láthatuk, számos esetben választ kívántak adni bizonyos konfliktusokra vagy legalábbis bizonytalanságokra. Másrészt annak ellenére, hogy a keletkezési körülmények részben ismeretlenek, a szöveg felszólító módja, illetve egy további kiegészítés ismét korábbi feszültségeket jelezhetnek. A forrás ugyanis a Szent Mihály-templom említésénél kiemeli, hogy a céhek tagjait (*czechani*) nem szabad beengedni a körmenet eme szakaszába. A szöveg nyelvezete alapján eredetét a Szent István-templom köreiben kereshetjük, és az előbbi példa szerint a vonulás mikéntjével kapcsolatos nézeteltérések korántsem lehettek új keletűek.⁴⁵ Hasonló esetekre szolgálnak bizonyítékul a Szent István-katedrális örkanonokának pénzügyi számadásai. Az 1421 és 1522 közötti időszakból rendelkezésre álló feljegyzések alapján az 1454-es városi úrnapi körmenetet és *ostensio reliquiarumot* követően a menetben bekövetkezett felfordulás (*nach dem durcheinander, der in der proces geschach*) miatt az ereklyetartón javítási munkálatokat kellett végrehajtani. Az egyetem, a kézműves céhek és az egyházi társadalom egyes csoportjainak a világából származó példák tehát mind-mind azt bizonyítják, hogy az úrnapi megülvésének körmeneti formájában a világi-hatalmi és az egyházi szféra érintkezési pontjain számos társadalmi és kulturális feszültség pattanhatott ki. Az elemzett esetek többségében leginkább a menetben belül elfoglalt hely okozta a konfliktusok fő forrását.⁴⁶

A 15. században sor került már az eseményekben való részvétel részleges vagy teljes bojkottjával vagy a körmenetből történő kizárással való fenyegetésre is. Az 1447-es évben például, miután a teológiai kar egyik közveszélyesnek minő-

43 Az ún. *Bürgerspital* úrnapi szerepe kapcsán ld. *Brigitte Pohl-Resl*: *Rechnen mit der Ewigkeit. Das Wiener Bürgerspital im Mittelalter*. Oldenbourg, Wien–München, 1996. 120–124. és különösen a következő jegyzeteket: 283., 284., 299–303.

44 Ld. az előző jegyzetet, ill. a további zenei szempontok, különösen az 1440-es évekbeli szentségi menetek kapcsán: *Karl Schütz*: *Musikpflege an St. Michael in Wien*. Verlag der Österr. Akad. d. Wiss., Wien, 1980. 15–16. és ld. a 10. jegyzetet; *Pohl-Resl, B.*: i. m. (43. jz.) 120. és *Peter Wright*: *Polyphony for Corpus Christi in an Unknown Fragmentary Source from Mid-Fifteenth-Century Central Europe: An Interim Report*. In: *Uno gentile et subtile ingenio. Studies in Renaissance Music in Honour of Bonnie J. Blackburn*. Ed. M. Jennifer Bloxam–Gioia Filocamo–Leofranc Holford-Strevens. Brepols, Turnhout, 2009. 271–282. és különösen 279–282.

45 A harmonikus városi összhang sokszor csalóka látszatról ld. *Franz-Josef Arlinghaus*: *Einheit der Stadt? Religion und Performanz im spätmittelalterlichen Braunschweig*. In: *Die Pfarre in der Stadt. Siedlungskern – Bürgerkirche – Urbanes Zentrum*. Hrsg. Werner Freitag. Böhlau, Köln, 2011. (Städteforschung A 82.) 77–96.

46 *Weißensteiner, J.*: *Mehr wert i. m.* (32. jz.) 24–27. és különösen a 20. és 21. jegyzetek.

sített diákját a városi bíró letartóztatta és bebörtönöztette, sem a rektor, sem az egyetemi *consistorium* nem tudta elérni szabadon bocsátását. Végső megoldásként az egyetem pápai felhatalmazásával élve kiközösítette a városbíró, és az *universitas* összes tagjának megtiltotta, hogy a soron következő úrnapi körmeneten részt vegyen egészen az említett diák szabadon bocsátásáig. Az előbbi intézkedések, illetve a fenyegetés végül is hatásosnak bizonyultak: Bécs városának és az egyetemnek a vezetése kölcsönös megalapozottságra szolgáló megoldást talált a konfliktusra.⁴⁷

Az előbbi esetben tehát az esetleges távolmaradás csupán az érdekérvényesítés eszközeként szolgált, ám 1500 körül komoly társadalmi és kulturális feszültségek alakultak ki többek között a városi polgárság és az egyetem tagjai között az úrnapi ünneplésével kapcsolatosan. Egyrészt a diákok egy sajátos formáját választották a körmeneti felkészülésnek, hiszen 1499-ben a bölcsészkar új státútumokat készített elő annak érdekében, hogy megtiltsa a *lanceatores*ként parádézó diákság számára svájci stílusú katonai meneteket tartását az ünnep előestéjén és nyolcadán. Mivel az *antefestum* ezen a karon oktatási szünettel járt, az utóbbi helyzet külön bátorítást nyújthatott saját, efféle fegyveres vonulások megszervezésére.⁴⁸ Néhány évvel később, 1505-ben az egyetem körmenetre való felkészülése közben az egyik diákot, aki egyébként a Szent István-székesegyház társaskáptalanjának is a tagja volt, társai elfogták, és az *alma mater* börtönébe zárták. Erre válaszul a katedrális prominens intézménye úgy érte el a *licentiat*us kiszabadulását, hogy a körmenettől való távolmaradással fenyegetett.⁴⁹

Az 1513-as év folyamán a helyi úrnapi az ünnep egyik kezdeményezője, IV. Orbán pápa szándékaival szöges ellentétben halálesettel járó összeütközésbe torkollott. A véres eseményeket és az 1514-es évre kiható következményeit a bécsi történetírás *Bellum Latinum*ként tartja számon. Az úrnapi kirobbant *tumultus*ra a Widmertor előtti külvárosi területen egy bordélyház (*domus meritoria*) mellett került sor, ahol a diákok és helyi szőlőművesek (*ligonistae/solifossores*) közötti harcban (*sedition*) többen megsérültek, és egy városi polgár, illetve a bölcsészkar egyik magisztere halálosan megsebesült.⁵⁰ A verekezésbe torkolló vitát feltehetően az előbbi kar diákjai (*scholares*) által kötelezően hordandó öv (*cingulum*) okozhatta,

47 *Josephus Reichenau*: *Conspectus historiae universitatis Viennensis*. I. Viennae, 1722. 157–158.; *Aschbach, J.*: i. m. (34. jz.) 211.; *Die Rechtsquellen der Stadt Wien*. Hrsg. Peter Csendes. Böhlau, Wien, 1986. (*Fontes Rerum Austriacarum III./9.*) 229.; *Kurt Mühlberger*: *Schule und Unterricht*. In: *Wien. Geschichte einer Stadt*. I. i. m. (40. jz.) 291–318., különösen 301.

48 *Thomas Maisel*: „*Bellum Latinum*”. *Eine studentische Rebellion des frühen 16. Jahrhunderts in Wien*. In: *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte: 16. bis 19. Jahrhundert*. Hrsg. Kurt Mühlberger–Thomas Maisel. WUV-Univ.-Verl., Wien, 1993. 191–231., különösen 205–206. és ld. a 61. jegyzetet.

49 Az 1505-ös esetre ld. *Reichenau, J.*: i. m. (47. jz.) II. Viennae, 1724. 70., míg az eseményről további adatokkal szolgál *Maisel, T.*: i. m. (48. jz.) 205–206.

50 *Kurt Mühlberger*: *Universität und Stadt im 14. und 15. Jahrhundert am Beispiel Wiens. Wesentliche Grundlagen und ausgewählte Szenen einer „konfliktbeladenen Harmonie”*. In: *Die Universität Wien im Konzert* i. m. (36. jz.) 53–83., különösen 76. és *Thomas Maisel*: *Der „Lateinische Krieg”*. *Eine studentische Revolte des frühen 16. Jahrhunderts in Wien*. *Historische Anthropologie* 3. (1995) 389–411.

mely gyakorlatot a *solifossores* minden bizonnyal nyilvánosan kigúnyolták. Míg a megkülönböztető jelzésből fakadó feszültségeket végül is 1514-ben sikerült rendezni, addig korántsem tartható véletlennek, hogy a fenti konfliktusok a hatalmi-politikai érdekek szövevényébe ágyazódó úrnapi ünneplés keretei között csúcsosodtak ki.⁵¹

Egy utolsó példával talán még szemléletesebben igazolható, milyen mértékben megváltozott és a kulturális-hatalmi érdekek által átszőtt értelmezések hálójába került már a reformáció közvetlen hatásait megelőzően, az 1510-es évek közepére az Úr testének bécsi körmeneti ünneplése. Ebben az évtizedben ugyanis olyan híresztelések terjedtek el a városi lakosságnak a klerikusokat is magában foglaló széles köreiben, miszerint a heti kisebb eucharisztikus vonulásokat különös pompával kell megülni abban az esetben, ha az aktuális hónapban belül a körmeneti csütörtök újholddal esik egybe. A babonás nézetek terjedését kiválóan példázza, hogy I. Miksa császár 1512 februárjában, Nürnbergben kelt levelében fordult a bécsi egyetemhez az előbbi, meglehetősen eretnek jellegű nézetekkel kapcsolatban. A rektor, a teológiai professzorok és a *magistri collegiales* egy hosszas levélben elemezték a babonás gondolatok eredetét, majd egyrészt megnyugtatták az uralkodót az eretnek nézetek sikeres kiűzéséről, másrészt hangzatosan méltatták Miksa érdemeit a keresztény hit tisztaságának megőrzéséért tett erőfeszítésekben.⁵²

Az úrnapi ünnepének és körmeneti hagyományának bécsi példáját összegezve tehát mind a kultusz, mind a pompás egyházi menet egy 1334-es oltáralapítványának köszönhető, melyet egy konstanzi egyházmegyéből érkező, mind a Szent István-plébániatemplomot, mind a főhercegi udvart szolgáló klerikus hozott létre. Legkésőbb a Habsburg-család két prominens tagjának megerősítését és támogatását követően az oltáriszentség helyi ünnepét egyszerre szőtték át egyházi és világiuralkodói érdekek. Ennek ellenére a rendelkezések értelmében az aktív résztvevők köre kezdetben a bécsi világi és szerzetesi klérusra korlátozódott. Ami a Corpus Christi-testvérületeket illeti, utóbbiakból a Szent István (hozzávetőleg 1347-től) és a Szent Mihály (megközelítőleg 1357-től) plébániatemplomok kötelékében legalább kettő is létezett Bécsben. Az előbbi korai története alig ismert, ám a 15. század második felében bekövetkező megújítását követően olyan, kifejezetten befogadó politikát folytató társulássá vált, amely kulcsszerepet vállalt többek között

51 *Maisel, T.*: „Bellum Latinum” i. m. (48. jz.) 191–231., különösen 194–199. Kifejezetten az 1514-es eseményeket elemzi *Hermann Wiesflecker*: Wien vor der Reformation. Eine Studentenrevolte im Jahre 1514. In: *Ecclesia peregrinans. Josef Lenzenweger zum 70. Geburtstag.* Hrsg. Karl Amon et al. Verband der Wiss. Ges. Österreichs, Wien, 1986. 161–167.

52 Az elemzett esetekről részletesen ír *Joseph Ritter von Aschbach*: Die Wiener Universität und ihre Humanisten im Zeitalter Kaiser Maximilians I. II. Braumüller, Wien, 1877. 113., ill. *Reichenau, J.*: i. m. (47. jz.) II. Viennae, 1724. 75–81. Az egyetem kulturális szerepéről ld. *Paul Uiblein*: Die Wiener Universität, ihre Magister und Studenten zur Zeit Regiomontans. In: *Regiomontanus-Studien.* Hrsg. Günther Hamann. Verlag der Österr. Akad. d. Wiss., Wien, 1980. 393–443. és *Helmuth Grössing*: Die Wiener Universität im Zeitalter des Humanismus von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. In: *Das Alte Universitätsviertel in Wien* i. m. (34. jz.) 37. skk.

az 1500-as évekbeli úrnapi látványosságok megszervezésében. Az utóbbi intézmény kegyes cselekedetek gyakorlásán túl késő középkori története során pénzkölcsönöket is bonyolító társulássá vált, melynek 15. század közepi vezetői közül többen Bécs város tanácsában is befolyásos szerepet játszottak.

Ami az úrnapot és különösen körmeneti ünneplését illeti, az 1360-as évek során IV. Rudolf rendelkezései hoztak érdemi változásokat, melyek alapján egyrészt az immáron a Szent István-plébániatemplom összes ereklyéjét felvonultató menet elhagyta a templom és környéke intimitását, és átfogó városi kereteket öltött. Másrészt a külön processziókban a központi plébániához tartó, majd a főmenetben részt vevő templomi és kolostori papság mellett az egyetem tagjai számára is kötelezővé vált a különféle sorrendiséget meghatározó rendeletekben szabályozott részvétel. Legkésőbb tehát ettől az időponttól kezdve az ünnepi körmenet egyáltalán nem tekinthető a városi lakosságot egy helyi polgári elit által vezetett, harmonikus és egységes szakrális közösségként leíró, vagy az utóbbi állapotot létrehozó eseményként. Mint láthattuk, a vonulás rendjét szabályozó rendelkezések legkésőbb az 1380-as évek végén igazolhatóan először az egyetem berkein belül vezettek olyan komoly feszültségekhez, melyek 1414-ben az orvosi és a jogi kar közötti elkeseredett, végül főhercegi hatalmi szóval feloldott rivalizálásban csúcsosodtak ki. Az 1460-as évek első felének véres bécsi eseményei tükrében a kézműves céhek részvételét szabályozó 1463-as rendelkezések mögött is komoly társadalmi és politikai konfliktusok feszülhettek. A szembenállások, illetve nézeteltérések, mint ahogy az 1454-es eset is mutatja, egészen odáig vezethettek, hogy az ereklyetartók javítása vált szükségessé. A körmeneti forma tehát önmagában is számos összeütközésre adott alkalmat, melyeket sokszor hatalmi szóval, számos esetben a Habsburg főhercegek kegyét keresve kellett megoldani. Az ünnepi események közben lezajló esetleges konfliktusok mellett ráadásul nem egyszer meghatározó szereplők fenyegettek vagy a körmenetben való részvétel bojkottálásával, vagy akár saját felvonulásokkal, illetve átértelmezésekkel. Hasonló szellemben járt el például 1447-ben maga az egyetem, 1500 táján a katonai parádékat szervező diákság vagy 1505-ben a Szent István székesegyház társaskáptalani közössége. Végezetül, az 1510-es évek első felében a bécsi úrnapi vallásos-ünnepi világa babonás meggyőződéseknek is teret adva halálos összeütközések kereszt-tüzébe került, azaz nem csupán teljes mértékben profán tartalmakkal (is) töltődött fel, hanem a rendelkezések és a konfliktuskezelés világi-hatalmi jogára alá, bizonyos értelemben az uralkodói politikum kötelékébe került.

A magyar királyság és Buda

Ami a középkori magyar királyság területét illeti, az úrnapi új, késő középkori kultusza itt is meglehetősen korán, már a 13. század végén megjelent. Az első ismert, datálások formájában tetten érhető emlékek egyrészt az ország adminisztratív központjának számító *medium regni* egyszerre királyi-udvari (például 1292-ben és 1298-ban), valamint némethoni és latin telepeseiktől népes kereskedelmi (például Székesfehérvár, 1315) közegeből származnak. Másrészt a távolsági kereskedelem-

ben részt vevő erdélyi és kelet-magyarországi (Kolozsvár: 1271; Nagyvárad: 1313), azon belül is szász (például Nagyszeben: 1301) városokban vezették be az ünnepet viszonylag korán. A királyság egészét tekintve az új kultusz a 14. század második felében tett szert országos jelentőségre I. (Nagy) Lajos (1342–1382) és Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodása idején, ami a következő évszázadban odáig vezetett, hogy az úrnapi körmenetek alkalmával már általános szokásként négy oltárt állítottak fel, ahol a négy evangélium kezdő sorainak eléneklésére is sor került.⁵³

A kultusz középkori történetét vizsgáló eddigi kutatások a szent vér tiszteletének terjedése⁵⁴ mellett különös figyelmet szenteltek a hagyomány egyházi és világi, döntően a városi közegekhez köthető társulati formáinak elemzésére.⁵⁵ Ennek megfelelően a *medium regni* területének – ahol például az 1380-as évek végén Esztergomban Demeter érsek alapított egy Corpus Christi-társulatot – elemzése mellett különös hangsúly esett a királyság legfontosabb kereskedelmi, számos esetben határ menti polgárközségeinek vizsgálatára.⁵⁶ Míg a nyugati határvidék jelentős központjai közül Sopronban az oltáriszentségi társulat a helyi

53 A Zsigmond-korszak kapcsán ld. *József Török*: Liturgisches Leben in Ungarn unter Sigismund von Luxemburg. In: *Sigismundus Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387–1437*. Hrsg. Imre Takács. Zabern, Mainz, 2006. 544–546.; *Balanyi György*: Középkori magyar úrnapiok. *Vigilia* 1953. június 292–299. és különösen 293–294.; *Sári Zsolt*: Az Eucharisztia ünnepének – Úrnapi – kialakulása és magyarországi története. In: *Ember és környezete*. Szerk. Tolnay Gábor. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok, 2002. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58.) 111–119. és különösen 112.; *Némethy Lajos*: Úrnapi körmenet a budai várban. *Religio* 37. (1878) 29–31. (július 13., 4.) és 36–37. (július 17., 5.); *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. METEM, Bp., 2000. 23–26.; *Bálint Sándor*: Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Szent István Társulat, Bp., 1989. 347–348.

54 *Sümegei József*: Az oltáriszentség és a szent vér tisztelete a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (1991) 3. sz. 107–119., különösen 110–116.; *Tüskés Gábor–Knapp Éva*: A szent vér tisztelete Magyarországon. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Fügedi Erik. Gondolat, Bp., 1986., különösen 83–112.; *Lakatos Pál–Sümegei Szép Mária–Sümegei József*: Az oltáriszentség tisztelete és Krisztus véreinek csodái a középkori Európában. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (2000) 1–4. sz. 45–103., nemzetközi kitekintésben: 53–95., míg a középkori magyar vonatkozásokra: 95–103.

55 *Lukcsics József*: Középkori magyar papi imatársulatok. *Katholikus Szemle* 26. (1912) 6. sz. 698–710.; *Kubinyi András*: Vallásos társulatok a középkori Magyarországon. In: *Úő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM, Bp., 1999. 341–352. A témába nyújt nemzetközi kitekintésben is általános bevezetést *Fedeles Tamás*: Vallásos áhitat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői. *Aetas* 22. (2007) 3. sz. 59–82., különösen 63–68., míg részletező áttekintésként magyar vonatkozásban ld. *Marie-Madeleine de Cevins*: Entre conformisme et particularisme regional: les pratiques de l’eucharistie en Hongrie medievale. In: *Pratiques de l’eucharistie dans les Églises d’Orient et d’Occident (Antiquité et Moyen Âge)*. II. Les receptions. Éd. Nicole Bériou–Béatrice Caseau–Dominique Rigaux. Brepols, Paris, 2009. 699–734., különösen 703–734. és *András Kubinyi*: Stadt und Kirche in Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Kirche*. Hrsg. Franz-Heinz Hye. Österr. Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung–Ludwig-Boltzmann-Inst. für Stadtgeschichtsforschung, Linz, 1995. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 13.) 194–197.

56 *Cevins, M.-M.*: i. m. (55. jz.) 704.

papságot összefogó közösségként működött, addig a legkorábról (1349) ismert hasonló pozsonyi közösség más jellegű szerepet töltött be. Az utóbbi társulás a kései középkorban nem csupán saját oltárral rendelkezett a város Szent Márton-plébániatemplomában, hanem ezenfelül saját kápolna is a tulajdonában állt, és döntő szerepet játszott az úrnapi körmenetek során. Ugyan kezdetben a Szent Márton-egyház kanonokjai is részt vettek az alapító lépésekben, a következő évtizedekben a testvérület egyre inkább világi jelleget öltött, és fokozatosan a város bécsi és itáliai (például firenzei) eredetű tagokat is magában foglaló polgári politikai elitjének reprezentatív testületévé vált. A fennmaradt taglisták alapján az átlagosan ötvenfős *confraternitas*nak csupán az 1480-as években volt jelentősebb számú női tagsága. A résztvevők közel fele élete során legalább egyszer, de sokan többször is jelentősebb szerepet (tanácsos, városbíró vagy polgármester) töltöttek be Pozsony vezetésében, és a társulat minden egyes ismert mestere az előbbi pozíció betöltése előtt legalább egyszer megfordult a városi tanácsban. A magánadományként 1396-ban létrehozott saját oltár mellett a társulat gazdagságát szemléletesen jelzi a *confraternitas* kezelésében lévő számos javadalmas ház és oltár.⁵⁷

Az utóbbi vallásos társulat kulcsszerepet játszott mind részvételével (például az ünnepség fényének emelése értékes monstanciák és/vagy úgynevezett *archa foederis* hordozásával), mind szervezéssel (például 1440-ben a polgárság lányai feldíszítette útvonal) a helyi eucharisztikus körmenetekben, melyek városi mivoltuk ellenére korántsem számítottak kizárólag a polgárközség eseményének. Az 1482-es esztendőben például Mátyás király személyesen, míg három évvel később udvartartásának hatszáz tagja volt jelen a városban az úrnapi ünnepek során. Jellemzően a király uralkodása idején és különösen az 1470-es és 1480-as években jelentősen megnőtt a társulatban részt vevő nemesek aránya. Az ünnepségek pompáját esetenként trombitások zenéje és ágyútűz (például 1494-ben), valamint a kapukat őrző díszes őrség és úrnapi játékok is emelheték. A körmenet prominens résztvevői azonosak voltak ugyan a város helyi politikai vezetésével, az útvonal mégis a polgárközség életterének legfontosabb elemeit kötötte össze, míg a pozsonyi vár még az uralkodó jelenléte esetében is kívül maradt az eucharisztia ünnepének helyi városi hagyományából.⁵⁸

57 *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Székely ny., Sopron, 1939. 334.; *Judit Majorossy*: Late Medieval Confraternities in Pressburg. In: Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich. Hrsg. Nathalie Kruppa. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2008. 339–362., különösen 346–349.; *Kubinyi, A.*: Stadt und Kirche i. m. (55. jz.) 194–195.; *Timár Kálmán*: Legrégibb szentségi társulatunk. Örökimádás. Központi Oltáregyesület Közlönye 9. (1908) 9. sz. 282–284.; *Marie-Madeleine de Cevins*: Les confréries de Bratislava à la fin du moyen âge d’après les sources testamentaires. *Confraternitas* 9. (1998) 2. sz. 3–22.; *Jankovičová, E.*–*Jankovič, V.*: i. m. (10. jz.) 7–37.

58 *Majorossy, J.*: Towns and Nobility i. m. (10. jz.) 109–150., különösen 130–133. és 137.; Magyarország zenetörténete. I. Szerk. Rajeczky Benjamin. Akadémiai, Bp., 1988. 75.; *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium. Karácsony, húsvét, pünkösöd. Nagy ünnepeink a hazai és közép-európai hagyományvilágból. Szegedi Kossuth Ny., Szeged, 1998. 453–475., 532–536., különösen 458.;

A nyugati határszél városain túl mind az északnyugati, döntően bányavárosi, mind az északkeleti, döntően kereskedő polgárközségekben is kimutatható az ünnep jelenléte. Kőrmöcbánya esetében például az úgynevezett vártemplomban már 1393-ból tudomásunk van egy oltáriszentségnek szentelt kápolna létezéséről, míg az egyik első eucharisztikus testvérületre utaló adat 1457-ből származik. Hasonló, meglehetősen módos társulatok léteztek Selmecebányán (legkésőbb 1500-ban) és Besztercebányán (1463/1469 előtt) is,⁵⁹ míg a löcsei Úr teste *confraternitas*ról részletes szabályzata mellett ismert, hogy 1402-ben Zsigmond király és hitvese, Borbála is a társulat tagjai között szerepelt. A helyi körmenetben a szent himnuszokat éneklő diákság lépdelt közvetlenül az oltáriszentség előtt. A helyi eucharisztikus társulat még az 1530-as években is virágkorát élte, és létezése 1560-ban is kimutatható.⁶⁰ Az északkeleti Kassa esetében a kereskedők céhe nem csupán a körmeneti útvonal előkészítésében jeleskedett, hanem a baldachin feldíszítésének és hordozásának méltóságteljes feladatát is magáénak tudhatta. Ami a szomszédos Eperjest illeti, legkésőbb az 1430-as években már eucharisztikus társulat létezett a városban, melynek céhei ünnepi gyertyák fényénél vettek részt az úrnapi körmeneti megünneplésében.⁶¹

Az erdélyi városok (például Nagyszeben, Brassó, Beszterce és Kolozsvár) történetében az eucharisztia társulati és körmeneti kultuszának feltűnése nem egyszer kapcsolódott össze a 14. század végén megjelenő és a helyi polgárközség életében dominánssá váló német ajkú kereskedőelit térnyerésével. Nagyszebenben például a *confraternitas* a város egyetlen, Szűz Máriának szentelt plébániatemplomához kapcsolódott, és igazolhatóan 1372 és 1533 között létezett. Ebben az esetben a társulat létrehozása egyértelműen a harcos földbirtokos városi nemességet a városi eliten belül leváltó új kereskedői és részben iparosréteg érdemének tekinthető.⁶² A társulat megerősítését kérvényező tíz tag harmada

Dömötör Tekla: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Akadémiai, Bp., 1983. 204.; *Jankovičová, E.–Jankovič, V.*: i. m. (10. jz.) 249–280.

59 *Križko Pál*: A körmöcbányai római katolikus egyházközség története. I. korszak: 1317–1520. Rudnyánszky ny., Bp., 1897. 6., 12.; *Pásztor L.*: i. m. (53. jz.) 27., 36.; *Timár Kálmán*: Régi magyar szentségi társulataink. Örökimádás. Központi Oltáregyesület Közlönye 11. (1910) 2. sz. 48–49.; *Uő*: Legrégibb szentségi i. m. (57. jz.) 284.; *Igor Graus*: Zápas Banskej Bystrice s vedním Turzovsko-Fuggerovského mediarskeho podniku o správu banického bratstva Bozieho Tela. Historický časopis 47. (1999) 2. sz. 173–186.; *Martin Štefánik*: Die Anfänge der slowakischen Bergstädte. Das Beispiel Neusohl. In: Stadt und Bergbau. Hrsg. Karl Heinrich Kaufhold–Wilfried Reininghaus. Böhlau, Köln, 2004. (Städteforschung A 64.) 295–312.

60 *Pásztor L.*: i. m. (53. jz.) 24., 38.; *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. X/4. Typ. Universitatis, Budae, 1841. 155–157.; *Balanyi Gy.*: i. m. (53. jz.) 295.; *Iványi Béla*: A löcsei Krisztus Teste testvérület jegyzőkönyve. 1431–1584. Közlemények Szepes vármege múltjából (1911) 3–4. sz. 129–145., 193–201.

61 *Sütemei J.*: i. m. (54. jz.) 109.; *Pásztor L.*: i. m. (53. jz.) 45–46.; *Timár K.*: Régi magyar szentségi i. m. (59. jz.) 47.

62 *Gustav Seiwert*: Die Bruderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde N. F. 10. (1872) 3. sz. 332–334., különösen 319–328., 355–360., ill. *Uő*: Nachtrag zum Aufsatz „Die Bruderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt”. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde N. F. 11. (1874) 3. sz. 485.; *Carmen Florea*: The

Nagyszében irányító családjaiból, míg további három jelentős kézműves céhek képviselői közül került ki. Annak ellenére, hogy a körmenetben is szerepet vállaló résztvevők köre a későbbiekben kitágult, az elitjelleg továbbra is erős maradt, és az egyes tagok az aktív részvétel mellett további kegyes cselekedetekben is kivették a részüket. A helyi politikai elit ilyen társadalmi és kulturális integráltsága sem tudta azonban megakadályozni az olyan típusú konfliktusokat, amilyen például 1448-ban pattant ki a szabók és a szűcsök céhe között annak kapcsán, hogy ki melyik helyet foglalhatja el a város legfontosabb terét, a *Circulus Maiort* körbejáró menetben. Végül a helyi emlékezetben gyökerező hagyományra hivatkozva a szabók sikeresen szereztek meg maguknak az előkelőbb helyet a szűcsökkel szemben, akik könnyűnek találtatott érveikben más erdélyi városok szabályzataira hivatkoztak.⁶³

1460-ban a minden szerdán tartandó körmenet résztvevői számára búcsút kértek. Ennek értelmében a helyi eucharisztikus testvérület oltáránál tartott szentmisét olyan körmenet követte, melyben a résztvevők énekszó, csengőhang és orgonaszó közepette, gyertyával a kezükben körmenetet tartottak a plébániatemplomban. Az előbb leírt szertartás a városi számadások (például kiadások a gyertyákra stb.) alapján még 1526-ban is szokásban volt. Mivel a város a 15. század második felében ismétlődően az oszmán-török portyák célpontjává szolgált, ezért a búcsú érdekében benyújtott kérvény nemcsak a skizmatikusok megtérítésére, hanem a török elleni védelemre is hivatkozott.⁶⁴

Az úrnapi kultusz ápolásában aktívan jelen lévő testvérület megléte Brassóból is igazolható, hiszen az utóbbi *confraternitas* 1409-ben különleges búcsúlevelekben részesült. Ami Kolozsvárt illeti, elhúzódó városi vitákat követően az erdélyi püspök 1414-ben rendeleti úton kívánta rendezni a helyi Szent Mihály-plébániatemplomhoz kötődő úrnapi körmenetek helyzetét. A püspök egyszerre előírta és támogatta a Corpus Christi-oltárnál megtartott csütörtöki szentmisék megtartását, amely gyakorlat megerősítéséhez többek között 1459-ben helyi végrendeleti kegyes adományok is hozzájárultak. A helyi szabólegények céhének 1502-es rendelkezései értelmében az előbbieik körmeneti részvétele kötelező volt, és mint ahogy egy 1521-es forrásból kiderül, a távolmaradók pénzbüntetésre számíthattak. Egy 1531-es végrendelet tanúsága szerint az Úr teste emlékeze-

construction of memory and the display of social bonds in the life of the Corpus Christi fraternity from Sibiu (Hermannstadt, Nagyszében). In: *The Making of Memory in the Middle Ages*. Ed. Lucie Doležalová. Brill, Leiden, 2010. (Later Medieval Europe 4.) 283–308., különösen 283–288.; *Konrad G. Gündisch*: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Böhlau, Köln, 1993. (*Studia Transylvanica* 18.) 57–62.; *Cevins, M.-M.*: *Entre conformisme i. m.* (55. jz.) 710.

63 *Carmen Florea*: *Despre tensiunea unei solidarități în evul mediu târziu: exemplul unor orașe transilvănene*. In: *Reprezentări ale morții în Transilvania secoleror XVI–XIX*. Ed. Mihaela Grancea. Ed. Casa Cărții de Știință, Cluj–Napoca, 2005. 51–69.; *Uő*: *The construction of memory i. m.* (62. jz.) 283–286.

64 *Pásztor L.*: *i. m.* (53. jz.) 302–303.; *Cevins, M.-M.*: *Entre conformisme i. m.* (55. jz.) 714., 716., 732.; *Süimegi J.*: *i. m.* (54. jz.) 109.

tére rendelt misék még ekkor sem tűntek el az eucharisztikus kegyesség helyi gyakorlatából.⁶⁵

Az előző évszázad utolsó évtizedében az erdélyi Beszterce városában nem külső hatalom, hanem maga a városi tanács kívánta megerősíteni a helyi vallási hagyományt, hiszen 1496-ban VI. Sándor pápától kértek száznapos búcsút a rendszeresen megtartott úrnapi körmenetek résztvevői számára. Ennek megfelelően itt a helyi polgárközség szervezésében Beszterce plébániatemploma körül minden hónap első csütörtökjén pompás eucharisztikus felvonulást rendeztek. A fenti példák alapján tehát legkésőbb a 15. században a magyar királyság számos jelentős városi közössége⁶⁶ számára élő gyakorlatnak számítottak a gyakran a tanács vagy egy eucharisztikus testvérület szervezésében, a helyi világi hatalom részleges vagy teljes ellenőrzésével megtartott úrnapi körmenetek. Mint a pozsonyi és a lőcsei példák mutatták, a világi befolyás nem feltétlenül csupán a helyi városi polgári elit részéről nyilvánult meg. Mégis, az oltáriszentség tiszteletére szervezett ünnepek nem polgári jellegű világi kisajátítására a magyar királyság területén a legszemléletesebb példát a 15. századi Buda jelenti.

Az ország késő középkori fő- és székvárosa esetében egy 1375. május 20-i keltezésű oklevél igazolja egy Úr testének szentelt oltár meglétét Buda német ajkú lakóinak plébániájában, a Boldogasszony-templomban. Emellett az erődített Várhegy területén kívül a Szent Péter mártír plébánia területén valamikor 1351 és 1358 között I. Lajos király alapított egy az Úr testének szentelt kápolnát. Érdekes módon, a következő évszázadokban az utóbbi helyszín két esetben is politikai kivégzések áldozatainak ravatalozóhelyeként szolgált. Így járt az 1388-as Zsigmond király elleni sikertelen lázadását követően Hédervári Kont István tucatnyi társával egyetemben, akiket a Szent György téren fejeztek le. A következő évszázad során V. László (1440–1457) parancsára 1457. március 16-án végezték ki – ezúttal a királyi palota előtti téren – Hunyadi Lászlót, akinek a felravatalozására szintén az említett kápolnában került sor.⁶⁷

65 *Maria Crăciun*: Eucharistic Devotion in the Iconography of Transylvanian Polyptych Altarpieces. In: Religious Ceremonials and Images. Power and Social Meaning (1400–1750). Ed. José Pedro Paiva. Palimage Editores, Coimbra, 2002. 191–230.; *Cevins, M.-M.*: Entre conformisme i. m. (55. jz.) 713.; *Sümegi J.*: i. m. (54. jz.) 109.; *Pásztor L.*: i. m. (53. jz.) 26., 38.; *Florea, C.*: The construction of memory i. m. (62. jz.) 287–288. és ld. a következő jegyzetet.

66 A magyar királyság délnyugati területei kapcsán ld. többek között *Fedeles Tamás*: Körmenetek Pécsen, a 14–15. században. Pécsi Szemle 10. (2007) 4. sz. 4–21.; *Orsolya Csomó*: A Survival Liturgy – Continuity and Changes in the Processional Practice of Zagreb Cathedral from the 14th to the 18th Century. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45. (2004) 1–2. sz. 53–66., míg Erdély területére ld. *Lidia Gross*: Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV–XVI). Ed. Grinta–Presa Universitară Clujeană, Cluj–Napoca, 2004. 202–233., ill. *Maria Crăciun*: Polipticul și devoțiunea eucharistică în Transilvania evului mediu târziu. *Caiete de antropologie istorică. Sărbătoare, comemorare, celebrare* 4. (2005) 1. sz. 45–111., különösen 90–93.; *Timár Kálmán*: A kolozsvári Krisztus teste társulat. Örökimádás. Központi Oltáregyesület Közlönye 9. (1908) 373–374.; *Dömötör T.*: i. m. (58. jz.) 204. és ld. az előző jegyzetet.

67 Az eddigi részletes elemzések kapcsán ld. *Goda, K.*: i. m. (11. jz.) 70–74.; *András Végh–Judit Zádor*: Topographie und Architektur der Stadt Buda im Spätmittelalter. In: Budapest im Mittelal-

Ami a budai eucharisztikus társulati életet illeti, a korai kutatások egy része abból indult ki, hogy mind a fent említett Boldogasszony-egyházban, mind a magyar közösség plébániájaként szolgáló Szent Mária Magdolna-kápolnában (később templomban) létezett egy az Úr teste kultuszának szentelt *confraternitas*. Míg az utóbbi meglétére nincsenek egyértelmű adatok, addig az előbbi tevékenységére vonatkozó legtöbb utalás a 15. század közepi okleveles emlékekből származik. Ekkorra, legalábbis az ismert vezetői alapján, e vallásos társulat a város német kereskedőelitjének reprezentatív testületévé vált, és saját pecséttel, legkésőbb 1411-ben pedig a Szent Miklós domonkos kolostorral szemben található saját házzal rendelkezett. A csoport 15. és 16. századi ismert kereskedő és kézműiparos vezetői szoros kapcsolatokat ápoltak a birodalmi területek városai, azon belül is különösen Nürnberg polgárságával.⁶⁸ A társulat kifejezetten német és elit jellegét kiválóan igazolja, hogy 1436-ban egy magyar budai polgár, a György nevű korábbi városi tanácsos és jogász nyíltan kikelt a Boldogasszony-templom és eucharisztikus társulata egyházi befolyása ellen, sőt altárnokmesterként (*vicemagister tavernicorum regalium*) a két intézmény vagyonának elkobzását követelte, egyedüli lehetséges kedvezményezettként pedig a magyar közösség központjának számító Mária Magdolna-egyházat nevezte meg. Az elkobzásra ugyan nem került sor, ám a kezdeményezés önmagában is jól jelzi a Boldogasszony-templom eucharisztikus társulatának budai szerepét és helyi jelentőségét.⁶⁹

Ekkorra már a város a királyság új rezidenciális és igazgatási központjává vált, ahol legkésőbb az 1410-es évektől lehetünk tanúi az Úr teste ünnepében rejlő politikai lehetőségek egyre intenzívebb fel- és egyes esetekben kihasználásának. Az 1412-es év májusában például Zsigmond király, miután kibétkült a lengyel ural-

ter. Hrsg. Gerd Biegel. Braunschweigisches Landesmuseum, Braunschweig, 1991. (Schriften des braunschweigischen Landesmuseums 2.) 292–314., különösen 311.; *Julianna Altmann et al.*: *Medium Regni. Medieval Hungarian Royal Seats*. Nap Kiadó, Bp., 1999. 208., 209.; *Kubinyi András*: A várnegyed és környéke középkori helyrajza. In: *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából*. Szerk. Szakály Ferenc–Szűcs Jenő. MTA TTI, Bp., 2005. 11–34., különösen 22.; *Végh András*: *Buda város középkori helyrajza. I.* BTM, Bp., 2006. (Monumenta Historica Budapestinensia 15.) 101–102. és ld. a következő jegyzetet.

68 *Martyn C. Rady*: *Medieval Buda: a Study of Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*. Columbia University Press, New York, 1985. (East European Monographs 182.) 104., 120.; *Helmut Frh. Haller von Hallerstein*: *Deutsche Kaufleute in Ofen zur Zeit der Jagellonen. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 51. (1962) 471.; *Némethy L.*: i. m. (53. jz.) 29. (július 13., 4.); *Némethy Némethi Lajos*: *Nagyboldogasszonyról nevezett Budapestvári Főtemplom történelme*. Horák ny., Esztergom, 1876. 56–57.; *Timár Kálmán*: *A Budai Krisztus teste-Társulat. Örökimádás. Központi Oltáregyesület Közlönye* 14. (1913) 45–46. és *Pásztor L.*: i. m. (53. jz.) 23–24.; *Kubinyi András*: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények* 37. (1966) 241., 247., 259., 272–286.; *Végh A.*: i. m. (67. jz.) 61., 65–66., 249–262.

69 *Rady, M. C.*: i. m. (68. jz.) 107.; *Kubinyi, A.*: *Stadt und Kirche* i. m. (55. jz.) 195.; *Uő*: *Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns*. In: *Budapest im Mittelalter* i. m. (67. jz.), különösen 26–27.; *Uő*: *Die Zusammensetzung des städtischen Rates im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Südostdeutsches Archiv* 34–35. (1991/1992) 27–31.

kodóval, többek között római királyként egy nagyszabású, neves egyháziak (például a passauai és a krakkói püspökök) részvételével is zajló diplomáciai találkozót szervezett Budára. Itt nem csupán a szomszédos (például lengyel, boszniai, szerb és ausztriai) régiók, hanem a bajor területek, a pápaság, a német lovagrend, a velencei köztársaság, sőt az angol és francia uralkodók is képviseltették magukat. A kortárs elbeszélő források (például Długosz János) tanúsága szerint a heteken át tartó, sok szempontból sikeres tárgyalásokat június 2-án úrnapi körmenet zárta le prominens külföldi vendégek részvételével. Amint azt a magyar királynak az angol uralkodóval, IV. Henrikkel (1399–1413) folytatott levélváltásai, illetve az angol követnek, Beauchamp-i Richárdnak az utazásai igazolják, Zsigmond céljai között egyszerre szerepelt a latin keresztény egyház egyesítése, béketeremtés a keresztény fejedelmek között és az Angliával közösen szervezendő kereszties hadjárat a hitetlenek ellen. A magyar király tehát a keresztény szolidaritás megteremtése mellett az oszmán birodalom elleni harcban is felhasználta az úrnapi ünnepében rejlő szakrális mozgósító erőket.⁷⁰

Az utóbbi célok és szimbolikus keretek minőségileg új tartalmakkal bővültek az 1420-as években, amikor is Zsigmond nem csupán a keresztény egység és az iszlám fenyegetés ügyeiben, hanem cseh királyként az eretnek huszitákkal való harcban is igyekezett felhasználni az oltáriszentség kultuszát. Egyrészt a pápaság támogatásával számos kereszties hadjáratot szervezett a cseh mozgalommal szemben, másrészt a latin egyházi egység helyreállítását követően megpróbált hozzájárulni az előbbi és a görögkeleti egyház uniójának a megteremtéséhez, különös tekintettel az oszmán fenyegetésre. Az 1424-es esztendőben ismét az Úr testének ünnepébe ágyazva kívánta legalábbis szimbolikus formában elérni a fent nevezett összetett célokat. Ebben az évben ugyanis nyolc hetet töltött Budán a bizánci társascsászár VIII. (Palaiologos) János (1425–1448) annak reményében, hogy az egyházi unió ígéretének fejében katonai segítséget kap a fővárosa elfoglalásával fenyegető II. Murád (1421–1444, 1446–1451) szultánnal szembeni harchoz. Ráadásul ebben az időszakban tartózkodott Budán az 1422-től már második régiós pápai követségét töltő Placentinus kardinális (Castiglionei Branda), aki felajánlotta diplomáciai segítségét Zsigmond számára mind a husziták, mind az oszmánok elleni harcban.⁷¹

70 Sigismund von Luxemburg. Kunst und Kultur 1387–1437. Red. Ágnes Körber. Szépművészeti Múzeum, Bp., 2006. 29.; *Attila Bárány*: Anglo-Luxembourg relations during the reign of Emperor Sigismund. In: Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Hrsg. Michel Pauly-François Reinert. Zabern, Mainz, 2006, 43–59., különösen 45., 52., 59.; *Szende, K.*: i. m. (8. jz.) 199–210., különösen 208.; *Xystus Schier*: Buda Sacra. Kurzböck, Viennae, 1774. 30.; *Balanyi Gy.*: i. m. (53. jz.) 295–297.; *Némethy Némethi L.*: Nagyboldogasszonyról nevezett i. m. (68. jz.) 35–70.; *Uő*: Úrnapi körmenet i. m. (53. jz.) 29–30.; Sigismundus Rex et Imperator i. m. (53. jz.) 454–455.; *Gerold Schwedler*: Herrschertreffen des Spätmittelalters. Formen – Rituale – Wirkungen. Thorbecke, Ostfildern, 2008. 287., 458.; *C. Tóth Norbert*: Zsigmond magyar és II. Ulászló lengyel király személyes találkozói a lublói béke után (1412–1424). Történelmi Szemle 51. (2014) 339–356., különösen 342.

71 *Ernö Marosi*: Reformatio Sigismundi. Künstlerische und politische Repräsentation am Hof Sigismunds von Luxemburg. In: Sigismundus Rex et Imperator i. m. (53. jz.) 24–37., különösen

Amint azt a német krónikás, Eberhard Windecke elbeszéli, a budai udvarba az 1424-es év úrnapijának előestéjén érkezett Prágából a hír, miszerint a husziták katonai vezetője, Žižka János kiszabadulván börtönéből, újrászervezett csapataival nyílt csatában legyőzte Zsigmond cseh szövetségeseit, majd Kutná Hora városában vérfürdőt rendezett a huszitákkal ellenszenvező helyi lakosság körében. Másnap, azaz június 22-én az említett kardinális celebrálta úrnapi körmeneten mindkét uralkodó ünnepélyes formában vett részt legalábbis szimbolikusan egyesítve erőiket az eretnek cseh keresztények és az oszmán birodalom elleni küzdelemben. Windecke hozzáteszi továbbá, hogy Zsigmond hitvese is részt vett a vonulásban, ami a helyi szokás alapján a városban belül egy kört formált (*gieng [...] an der Prozesse zu Offen zu ring in der Stat umb*). Az uralkodói szándék alapján az oltáriszentség kultuszának mobilizálása ismét legalább három nagypolitikai célt szolgált. Egyszerre volt Zsigmond számára kulcskérdés a huszita mozgalom leverése, a latin és a görögkeleti egyházak egyesítése és a kereszténység együttes erejének segítségével az oszmán birodalom terjeszkedésének megállítása.⁷²

Az 1440-es évek közepén az oltáriszentség ünnepének körmeneti formáját ismét a nagypolitikai célok eszköztárában találjuk. Habsburg Albert magyar király (1438–1439) halálát követően ugyanis a világi és egyházi hatalmasok egy befolyásos köre elutasította Luxemburgi Erzsébet fiának, a Bécsben tartózkodó V. Lászlónak az uralmát, és a lengyel királyt, III. Ulászlót (1434–1444) hívta meg a magyar trónra. Mint ahogy az olasz humanista, Callimachus Buonacorsi Fülöp tudósít, az 1440 áprilisában magyar földre lépő Ulászló nagy pompával vonult Budára, majd a közelgő választási ceremóniájára (június 29.) érkező egyházi és világi főurak (többek között Hunyadi János) társaságában a magyar királyság fővárosában ülte meg az oltáriszentség ünnepét (május 26.). Rövid uralmának első éveiben Ulászló király többek között Hunyadi Jánossal az oldalán sikeresen vette fel a harcot az iszlám erővel, és az 1443-as esztendőben Budára visszatérve katonai parádét követően állíttatta ki a zsákmányolt oszmán zászlókat és hadi jelvényeket a Boldogasszony-templomban. Az utóbbi esetben tehát az eucharisztikus kultusz nem csupán a hit katonai mozgósító erejét, hanem az új, lengyelhoni dinasztiaiból származó uralkodó magyarországi legitimitációját is hivatott volt szolgálni.⁷³

33–34., 45–46.; *István Baán*: Die Beziehungen zwischen Sigismund und Byzanz. In: Sigismundus Rex et Imperator i. m. (53. jz.) 438–411., míg a katalógusban ld. a 452–453. oldalakat, továbbá az előző jegyzet hivatkozásait.

72 *Birgit Studt*: Zwischen Kurfürsten, Kurie und Konzil. Die Hussitenpolitik König Sigismunds. In: Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa i. m. (70. jz.) 113–125., különösen 117–118.; *Amalie Fössel*: Barbara von Cilli. Ihre frühen Jahre als Gemahlin Sigismunds und ungarische Königin. In: Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa i. m. (70. jz.) 95–112.; Eberhard Windecke emlékiratai Zsigmond királyról és koráról. Ford. stb. Skorka Renáta. História–MTA TTI, Bp., 2008. 153.; Sigismund von Luxemburg. Kunst und Kultur 1387–1437 i. m. (70. jz.) 28. és ld. az előző jegyzetet.

73 *Végh, A.–Zádor, J.*: i. m. (67. jz.) 292–314., különösen 296.; *Balanyi Gy.*: i. m. (53. jz.) 297.; *Némethy L.*: Úrnapi körmenet i. m. (53. jz.) 29–31.; *Schier, X.*: i. m. (70. jz.) 32–36. és ld. az előző két jegyzetet. Ulászló király kapcsán ld. *János M. Bak*: 'Good king Polish Ladislas...': History and memory of the short reign of Władysław Warneńczyk in Hungary. In: Central and

Mint a tanulmány bevezetőjéből kiderült, Hunyadi János fia, Mátyás számára az oltáriszentség ünnepe számos országában jelentett kiváló alkalmat politikai céljai propagálására. Bonfini elbeszélése alapján az 1489-es budai úrnapi körmenetet a magyar király egy erre a célra készített dísztribünön tartózkodva fogadta, és a Habsburg Friggyessel kötött megegyezésének nyilvános bejelentését is erre az időpontra időzítette. A speciális pódium kérdése még az utóbbi részlethez képest is jóval jelentősebb, hiszen az uralkodó aktív részvételét igazoló zsigmondi időszakal összevetve itt az oltáriszentség és a politikum viszonyának minőségi változásáról beszélhetünk. Ezúttal tehát érdemes tüzetesebben görcső alá venni az itáliai krónikás beszámolóját, illetve a *Bibliotheca Corviniana* gyűjteményéhez tartozó úgynevezett Mátyás-graduale egy különösen díszes ábrázolását (fol. 69v). Az utóbbi liturgikus kötet minden bizonnyal a királyi kápolna számára készült valamikor az 1480-as években. A kép minden kétséget kizáróan egy úrnapi körmenetet ábrázol, ahol a monstrancia feletti baldachin Aquinói Szent Tamásnak az ünnepre készült 13. századi himnuszai egyikéből idéz, melynek értelmében az oltáriszentség megnyitja a mennyek kapuját: „o salutaris hostia quem [!] celi pandis [ostium]”. Ugyan az illusztráció keletkezésének pontos körülményei ismeretlenek, mégis Bonfini leírásával összevetve joggal feltételezhetjük, hogy az ábrázolás példájául vagy előképéül egy Mátyás-korabeli ceremónia szolgált. Ennek megfelelően az eseményeknek otthont adó tér azonos lehet a budai királyi palota előtti, ünnepi események céljára kialakított úgynevezett *Samethoffal* (*theatrum arcis*). A képi megjelenítés értelmében a külön kapun érkező körmenetet zenészek és egy monstranciát hordozó egyházi személy vezeti fel, majd miután a résztvevők lerótták tiszteletüket a pódiumon álló uralkodó és udvarának tagjai előtt, egy másik kapun elhagyják a teret. Az ábrázolás, amelyben tehát a király és elitjének szűkebb köre fenséges magasságból szemléli és fogadja az alázatát nem csupán a menetelőknek, hanem az oltáriszentségnek is, olyan világi hatalom képét vetíti elénk, amely képes lehet az eucharisztia kultuszából származó összes szakrális erő fel- és kihasználására.⁷⁴

Az előbbi értelmezések egy részét igazolhatja, hogy többek között az 1490-es évekből származó királyi számadások alapján az új Jagelló-dinasztia tagjai idején is tovább élhetett feltehetően a *Samethof* területén az úrnapi megünnepelésének Mátyás-korabeli gyakorlata. Az utóbbi szokásra tett utalásként értelmezhetjük az 1494. és 1495. évi udvari elszámolások egyes tételeit, például az 1495. júniusi, az ünnep előestéjére vonatkozó építkezési kiadásokat. Ráadásul szintén II. Ulászló uralkodásának az idején, 1501-ben Buda ismét a Zsigmond-korszak fényét és eucharisztikus politikáját idéző ünnepek színhelyéül szolgált. Miután a magyar király-

Eastern Europe in the Middle Ages. Eds. Piotr Górecki–Nancy van Deusen. Tauris Academic Studies, London–New York, 2009. 176–183.

74 *Kubinyi, A.*: Courtiers and Court Life i. m. (6. jz.) 21–33. és *Goda, K.*: i. m. (11. jz.) 71–72., 79. Az 1489-es események kapcsán ld. *Bonfini, A.*: i. m. (11. jz.) 705–706., 892. és *Csánki D.*: i. m. (11. jz.) 515–581., 617–667., 750–785. A képi forrás kapcsán: Mátyás-Graduale. Szerk. Rappai Zsuzsa. OSZK, Bp., 2007. 21–51., ill. 108–109. (fol. 69v), az értelmezésre ld. *Rubin, M.*: i. m. (7. jz.) 185–196., különösen 191. és ld. az előző jegyzetet.

ság, a velencei köztársaság és a pápaság közötti oszmánellenes szövetség tárgyalásai sikerrel lezárultak, a lengyel, a francia és a spanyol uralkodók követeknek jelenlétében számos magyar világi és egyházi méltóság kötelezte el magát személyes esküvel a katonai erőfeszítésekben való részvételre. Mint arról egy német (a budai német polgár Haller Ruprecht szolgálója), illetve egy olasz forrás (Dainero Tamás modenai követ) beszámol, a politikai sikereket és az eltervezett katonai célokat a zsigmondi időket idézve egy úrnapi körmenet tetőzte be, melyet egyes feltételezések szerint többek között II. Ulászló udvarának egyik diplomáciában igen jártas tagja, a raguzai Petantius Félix tervezett meg.⁷⁵

A két forrás adatait összegezve, mind a pápai, mind a velencei fél aktívan kivette a részét az ünnepségek fényéből. A pápai legátus, Isvalies-i Péter kardinális a Boldogasszony-plébániatemplom temetőjében egy vörös és fehér bort lövellő, fegyveres angyallal díszített ünnepi kutat állíttatott, míg a velencei fél hasonló, ám oroszlándíszes szökőkútját ugyanebben az ünnepi térben építtették fel. Sőt a temetőben egy még érdekesebb építményt, egy muszlim mecsetet formázó épületet is emeltek, és többek között a török szultánt és pasáit ábrázoló bábuk mellett kiállították Mohamed próféta síremlékét/koporsóját is. Mint ahogy az olasz diplomata elbeszéli, az utóbbi előkészületek háttere egy jövődőlésben keresendő, miszerint az iszlám ereje csupán úgy semmisíthető meg, ha elpusztítják a muszlim próféta síremlékét/koporsóját.⁷⁶ Dainero szavai szerint egy hasonlóan megszervezett val-

75 A dinasztia közép-európai történetével kapcsolatban legújabban ld. Europa Jagellonica. Kunst und Kultur Mitteleuropas unter der Herrschaft der Jagiellonen 1386–1572. Hrsg. Jiří Fajt. Haus der Brandenburgisch-Preußischen Geschichte, Potsdam, 2013., különösen 81., 105., 152–153., 161–167.; *Soltész Gyula*: Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai. Barcza József Könyvnyomdája, Bp., 1905. 54–102.; *Némethy L.*: Úrnapi körmenet i. m. (53. jz.) 29–31.; *Uő*: Nagyboldogasszonyról nevezett i. m. (68. jz.) 74.; *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). MTA, Bp., 1913. 106–139.; *Wenzel Gusztáv*: II. Ulászló magyar és cseh királynak házasa élete 1501–1506. Századok 11. (1877) 630–641., 727–757., 816–840. Az oszmán vonatkozások kapcsán ld. *András Kubinyi*: Hungary's power factions and the Turkish threat in the Jagiellonian period (1490–1526). In: Fight against the Turk in Central-Europe in the first half of the 16th century. Ed. István Zombori. Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Bp., 2004. 115–145.; *Ivan Pederin*: A Velencei Köztársaság és Magyarország szövetsége a török elleni harcban. Levéltári Közlemények 57. (1986) 1. sz. 131–135. és *C. Tóth Norbert*: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. Századok 143. (2009) 1455–1481., különösen 1455–1458.; Régi magyar drámai emlékek. I. Szerk. Kardos Tibor. Akadémiai, Bp., 1960. 135–136. és ld. a következő jegyzetet.

76 *Sándor Petényi*: Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary. Medium Aevum Quotidianum, Krens, 1994. (Medium Aevum Quotidianum. Sonderband 3. – STAMRA 1.) 44–50.; *Dömötör T.*: i. m. (58. jz.) 79–87., 202–206.; *András Kubinyi*: Alltag und Fest am ungarischen Königshof der Jagellonen 1490–1526. In: Alltag bei Hofe 3. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Hrsg. Werner Paravicini. Thorbecke, Sigmaringen, 1995. (Residenzenforschung 5.) 214. A leírás vonatkozásában: Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár, Apponyi Hungarica 62.; Lettere di Tommaso Dainero ad Ercole Duca di Ferrara 1501–2. edite per Cura di Cesare Foucard Direttore dell' Archivio di Stato in Modena, IV. La Festa del Corpus Domini, a Buda. In: Modenai és velencei követek jelentései Magyarország földrajzi és kulturális állapotáról a XV. és XVI. században. Athenaeum, Bp., 1881. 16–17. és ld. az előző és következő jegyzeteket.

lási-politikai rituáléra sor került már azelőtt, hogy a keresztény csapatok sikerrel bevették a muszlim kézen lévő Granada városát. Az olasz beszámoló szerint a magyar uralkodó ezúttal részt vett az úrnapi körmenetben, melyet a monstranciával a kezében Péter kardinális vezetett. Amint a *processio* elérte a fent említett muszlim építményeket, írja Dainero, az összes, az iszlám valláshoz kötődő szimbólum nagy robbanás közepette lángba borult, majd közvetlenül ezután magyarok sokasága semmisítette meg mindazt, ami a helyszínből úgy-ahogy épségben maradt. A leírás szerint az erőszakos eseményeket követően egy Szibilla lépett elő, aki a királynak latinul fejtette fel a történések szimbolikus értelmét.⁷⁷

Végezetül Ulászló fiának, II. Lajosnak a korából ugyan nem állnak rendelkezésünkre a fentiekhez hasonló látványos leírások, mégis az úrnapi megünneplésének korábbi módozatai a királyi számadások (1525, 1526) alapján továbbra is fennmaradhattak. Az utóbbi elszámolások értelmében egyrészt Korlátkövi Péter udvarmester, másrészt a királyi kápolna rektora felelt az úrnapi előkészületekért. Ami a királyi szférát illeti, az ünnep már annak előestéjén egy misével elkezdődött a királyi kápolnában. Hasonlóan, mint Mátyás uralkodása idején, egy erre az alkalomra szövetekből és fából készült tribün/pódium egyrészt a körmeneti vonulás megtekintésére szolgált mindkét évben. Másrészt az előbbi építmény 1526-ban igazolhatóan a szentségi körmenet egyik stációját jelentette. Maga az ünnep, ismét az udvar szemszögéből, a királyi kápolnában II. Lajos részvételével megtartott szentmisével kezdődött. A *processio* csupán ezt követően indult el. Az ünnepi menetben az uralkodót és környezetét égő gyertyákkal vonuló apródok és a királyi kápolna vagy a *castrum* tulajdonát képező, virágokkal díszített ereklyetartókkal, keresztekkel és szent képekkel vonuló udvari emberek képviselték. Ugyan a nagypolitika bármiféle jelenlétéről az utóbbi források nem tesznek említést, mégis a fenti leírás alapján az uralkodói-hatalmi szféra a középkori magyar királyság utolsó két esztendejében is erősen érezte befolyását az oltáriszentség ünnepének budai körmeneti eseményei során.⁷⁸

77 Ld. az előző jegyzetet, míg az ünnepek zenei világáról tájékoztat *Lajos Zolnay*: Data of the Musical Life of Buda in the Late Middle Ages. *Studia Musicologica* 9. (1967) 99–113.; *András Kubinyi*: Spielleute und Musiker von Buda (Ofen) in der Jagello-Epoche. *Studia Musicologica* 9. (1967) 77–97.; *Üő*: Musikleben am Budaer Königshof, Anfang des 16. Jahrhunderts. *Geschulte Musiker und Spielleute*. *Studia Musicologica* 15. (1973) 89–100. és a következő jegyzet adatai. A korai újkorai játékok kapcsán ld. *Szabó Péter*: A maszk és a jelmez szerepe a kora újkor Magyarországon. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 569–592.

78 A ceremóniákat szervező csoport kapcsán ld. *Neumann Tibor*: A Korlátköviék. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2007. 55–82. A királyi udvar esetében ld. *Fógel J.*: i. m. (75. jz.) 19–69., 94–129.; *István Zombori*: The Jagiello-Habsburg attempt at war against the Ottomans in 1523. Based on Chancellor K. Szydłowiecki's diary. In: *Fight against the Turk* i. m. (75. jz.) 147–153.; II. Lajos király számadási könyve, 1525. január 12.–július 16. Szerk. Fraknoi Vilmos. *Magyar Történelmi Tár* 22. (1877) 200–201.; *Monumenta Ungrica*. Ed. Johann Christianus Engel. Doll, Viennae, 1809. 191–194.; *Némethy L.*: Úrnapi körmenet i. m. (53. jz.) 30–31.; *Balanyi Gy.*: i. m. (53. jz.) 299.

Összefoglalás

Fenti, a középkori bécsi és budai úrnapokat és körmeneteket közép-európai kitekin-tésben vizsgáló tanulmányunkban bebizonyítottuk, hogy az oltáriszentség ünnepe kapcsán az egyházi szféra és a politikum világa egyáltalán nem különült el egymás-tól. A Német-római Birodalom körmeneteivel foglalkozó történeti munkák jelentős része a várost mint zárt, érdemi külső befolyásoktól mentes szakrális polgárközséget jeleníti meg. Mégis, ami az oltáriszentség késő középkori kultuszát illeti, ez egyházi, illetve ezen belül később jelentős pápai támogatással született meg a 13. század fo-lyamán. A Max Weber-i téziseket módosító tényként az új ceremónia kezdetben tehát megmaradt az egyházi intézmények keretein belül, ahol az első körmenetekre alulról jövő kezdeményezésként az egyházi immunitásra korlátozódva került sor.

A 14. század első felétől kezdve azonban valóban tetten érhető az a folyamat, melyben a korábbi egyházi hagyomány részben vagy egészben világi befolyás alá került. A város szakrális polgárközségként való megjelenítése háttérben azonban számos esetben valójában az állt, hogy az ünnep és különösen körmeneti formájának lebonyolítása ezután a helyi világi politikai elit hatalmát megtestesítő városi tanács kezében összpontosult. Az utóbbi változás lehetett egy hosszan tartó átalakulás része, ám több esetben az ünnep és/vagy díszes felvonulással történő megülvése egy-egy befolyásos polgár vagy a városvezető tanács kezdeményezésére jött létre. Az alapítást és finanszírozást, az aktív részvétel lehetőségét, illetve a körmenet területiségét te-kintve többféle formában kerülhetett sor az úrnap megülvülésére. Mégis, a legfon-tosabb közös elemnek az egyházi-szakrális és a világi-hatalmi szféra tekintetében a helyi polgári politikai elit saját legitimációs céljainak középpontba állítása számított.

A fenti megállapítások ellenére, mint az Nürnberg és Freiburg im Breisgau pél-dáján keresztül szemléletesen kiderült, bármilyen jelentős is volt a polgárközség autonómiája és/vagy a helyi polgári elit hatalma, az uralkodói jelenlét teljes mérték-ben átalakíthatta az oltáriszentség körbehordozásának helyi gyakorlatát. A rendsze-resen visszatérő és/vagy tartós uralkodói jelenlét hatásainak feltérképezésére tanul-mányunkban két várost, nevezetesen a birodalmon belüli Bécsset, illetve Budát vettük górcső alá. Az első esetben ugyan az úrnap ünnepe és körmeneti hagyománya 1334-ben belső egyházi kezdeményezésre jött létre, ám szinte nyomban, a Habsburg-csa-lád két prominens tagjának megerősítését és támogatását követően megjelentek az uralkodói érdekek. Az eucharisztia ünnepében érvényesülő világi befolyás megje-lenhetett a helyi úrnapi társulásokban is, melyekből a 14. század közepétől a Szent István és a Szent Mihály plébániatemplomok kötelékében legalább kettő is létezett Bécsben. Az 1360-as évek során IV. Rudolf rendelkezéseinek következtében (körbe-hordozott ereklyék sokasága; átfogó városi keretek; sorrendiséget meghatározó ren-deletek stb.) a helyi ünnepi körmenet már bizonyosan nem tekinthető a városi lakos-ságot egy helyi polgári elit által vezetett, harmonikus és egységes szakrális közösségként leíró, vagy az utóbbi állapotot létrehozó eseményként.

Az oltáriszentség körbehordozásának rendjét szabályozó rendelkezések leg-később az 1380-as évek végén igazolhatóan először az egyetem berkein belül ve-zettek olyan komoly feszültségekhez, melyeket végül az 1410-es években csupán

főhercegi hatalmi szóval sikerült feloldani. Az 1460-as évek első felének véres bécsi eseményei tükrében a kézműves céhek részvételét szabályozó 1463-as rendelkezések mögött is komoly társadalmi és politikai konfliktusok feszülhettek. A körmeneti forma tehát önmagában is számos lehetséges összeütközésre adott okot, melyet mindig hatalmi szóval, sokszor a Habsburg főhercegek kegyét keresve kellett megoldani. Az ünnepi események közbeni esetleges konfliktusok mellett ráadásul számos esetben (1447, 1505 stb.) meghatározó szereplők fenyegettek vagy a körmenetben való részvétel bojkottálásával, vagy akár saját felvonulásokkal, illetve átértelmezésekkel. Végezetül, az 1510-es évek első felében a bécsi úrnapi vallásos-ünnepi világa babonás meggyőződésekkel is feltöltődve halálos összeütközéseknek is teret adott, azaz nem csupán teljes mértékben profán tartalmakkal itatódott át, hanem a rendelkezéseken és a konfliktuskezelésen keresztül bizonyos értelemben az uralkodói politikum kötelékébe került.

Míg a 15. századi magyar királyság számos jelentős városában a birodalmi példákhoz hasonlóan a helyi világi hatalom részleges vagy teljes ellenőrzésével tartották meg az úrnapi körmeneteket, addig a pozsonyi és részben a lőcsei példák nyilvánvalóvá tették: az esetleges világi befolyás nem feltétlenül csupán a helyi városi polgári elit hatását jelenthette. A budai úrnapi hagyomány vizsgálata számos ponton megerősítette az utóbbi megállapítást. Például az oltáriszentségnek szentelt külvárosi kápolna Lajos király jóvoltából, valamikor 1351 és 1358 között jött létre. Mégis, a helyi polgári politikai elit, különösen ennek német kereskedői tagsága szintén komoly befolyást gyakorolhatott az úrnapi helyi kultuszára. Az igazolhatóan az 1375-ös évtől a Boldogasszony-templomban létező, az Úr testének szentelt oltár legkésőbb a következő évszázadban az előbbi csoport befolyása alatt álló, meglehetősen gazdag eucharisztikus társulás felügyelete alá tartozott. Az utóbbi *confraternitas* gazdagsága etnikai-társadalmi feszültségek célpontjává is vált az 1430-as években.

Ekkorra azonban az uralkodói szféra érdekei és szándékai már számos esetben eredményesen használták ki az úrnapi hagyomány politikai-katonai mozgósító erejét. Zsigmond király 1412-ben, majd 1424-ben a kultusz ceremóniáját használta fel a latin egyház egyesítésére, az utóbbi és a görögkeleti keresztények uniójának elérésére, a husziták, és különösen az oszmán birodalom elleni kereszties háború megszerzésére. 1440-ben Ulászló lengyel király az oltáriszentség ünnepét Budán megülve kívánta népszerűsíteni helyzetét leendő új országában. Hunyadi Mátyás számára pedig a körmeneti forma számtalan esetben bizonyult kiváló alkalomnak hatalmi ambíciói szakrális közegbe helyezésére. A budai 1489-es példa, azaz az uralkodó számára készített tribün használata segítségével a világi királyi hatalom a magasból szemlélve fogadhatta az Úr testét hordozó szentségi felvonulás résztvevőinek hódolatát. A mátyási hagyományok legalább egy részének továbbélése a Jagelló-dinasztia idején is kimutatható, sőt az 1501-es diplomáciai-katonai egyezségeket lezáró ünnepségek kifejezetten iszlámellenes tartalommal feltöltött körmenete az oszmán birodalom felett az oltáriszentség szakrális erejével kivívott végső és örökös keresztény győzelem lehetőségét idézte fel. Az elemzett, uralkodói-rezidenciális funkciókat (is) ellátó városok esetében tehát a polgárközség helyi elitjei esetleges befolyásán túl az úrnapi hagyomány, és különösen annak késő középkori körmeneti megünneplése

az uralkodói reprezentációs és nagyhatalmi érdekérvényesítés tárházában az egyik legbecsesebb szakrális eszköznek számított. Ebből a szempontból kifejezetten érdekes tanulságokkal szolgálhat a jövőben a cseh és lengyel polgárközségekre, valamint fő- és székvárosokra vonatkozó kutatási eredmények összehasonlító elemzése.

KÁROLY GODA

„ECCE PANIS ANGELORUM”

MEDIEVAL CORPUS CHRISTI FESTIVITIES AND PROCESSIONS IN VIENNA AND BUDA IN A CENTRAL EUROPEAN PERSPECTIVE

The present study, which examines medieval Corpus Christi festivities and processions in a Central European context, argues that with regard to the feast of the Eucharist the ecclesiastical sphere was in no way separated from the political one. Although the medieval cult of the Eucharist was born in the 13th century on the territory of the Holy Roman Empire with considerable backing from the church and, later, particularly from the Papacy, from the first half of the 14th century the practical organisation of the festivity, and above all of the procession, was in the hands of the urban magistracy, which embodied the power of the local secular political elite. Nevertheless, however great the autonomy of the civic community or the authority of the local civic elite may have been, the presence of the ruler could always transform the local practice of processing with the Eucharist. In order to explore the impacts of recurrent or protracted princely presence, the present study focused on two cities, namely Vienna in the Empire, and Buda, the capital of the Hungarian Kingdom in the 15th century.

Although in the first case the Corpus Christi festivity and the tradition of the procession were established in 1334 upon an initiative deriving from within the church, by the end of the 14th century, at the latest, the procession had certainly ceased to be an event which, under the leadership of the local civic elite, would have described, or even established, the urban population as a harmonious and unified sacral community. The form of the procession (ranking order, eventual absences) gave rise in the late middle ages to several conflicts. These were frequently solved through the intervention of princely power, by applying to the grace of the Habsburg princes. Consequently, the religious-ceremonial world of the Corpus Christi festivity in Vienna was drawn through the ways of regulations and conflict-management into the orbit of princely politics.

While in the Corpus Christi tradition at Buda the local civic political elite, and especially the German merchants, played a leading role, in the course of the 15th century the princely power frequently profited from the mobilising potential of the festivity in order to promote its own interests and political and military aims. Beyond the aims of church politics, in the 1410s and 1420s the cult was used in the organisation of crusades against the Hussites, and especially the Ottoman Empire. From the 1480s, at the latest, the preparation of a grandstand/podium for the ruler transformed the procession into an excellent venue for presenting the power of the Hungarian king in a sacral setting. The festivities which closed the diplomatic and military agreements in 1501 ended with a procession which, filled with an expressively anti-Islamic content, evoked the possibility of a final and eternal Christian victory over the Ottoman Empire achieved through the sacral force of the Eucharist. Thus, in the case of the cities analysed, which also functioned as princely residences, the Corpus Christi tradition, and especially its processional celebration in the late middle ages, was not only a manifestation of the influence of the elite of the local urban community, but also a precious sacral device within the arsenal available for the ruler's assertion of his representational and political interests.

TUSOR PÉTER

A prímás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664)*

In memoriam R. Várkonyi Ágnes

A Lippay–Zrínyi-viszony a rendi dualizmus koordinátáin

A magyar történettudomány jelentős adósága, hogy hiányoznak az ország kora újkori történetében meghatározó szerepet játszó egyházi rendre, kiváltképpen annak politikai tevékenységére vonatkozó kutatások.¹ Márpedig ezek alapvető fontosságúak, hiszen a korszak a *status ecclesiasticus*, és kiváltképpen mindenkori vezetői, az esztergomi érsek szerepének, udvari befolyásának beható vizsgálata nélkül aligha ismerhető és érthető meg. Írásunk ehhez kíván adalékot nyújtani, jelen esetben a Zrínyi-kutatás és az 1663–1664-es sorsdöntő események összefüggésében.

Mint jól tudjuk, a magyar politikai berendezkedést 1608 után meglehetősen szabályozott formában az úgynevezett „rendi dualizmus” jellemezte.² A hatalmat a Habsburg uralkodó és a rendek közösen gyakorolták, törvényhozási szinten a kisebb-nagyobb időközönként összehívott országgyűléseken. Egyébiránt pedig a király (és titkos tanácsosai), valamint a rendek vezetői – a középkori eredetű *prelati et barones* tagozódás alapján –, a mindenkori esztergomi érsek mint az ország prímása és a nemesség által választott nádor együttesen irányították az országot, alkalmanként az úgynevezett Magyar Tanács bevonásával.³ A részelemeiben tulajdonképpen Pázmány Péter két évtizedes érseksége alatt bejáratott, bejáratódott rendszer meglehetősen nehézkes volt, és mindvégig számos funkcionális zavart produkált. A működőképesség biztosításában kulcsszerepe volt az udvari magyar kancellárnak, aki a magyar vonatkozású ügyeket koordinálta az udvarban, s munkáját csak elvétele segítette/nehezítette a Magyar Tanács egy-két mellé rendelt tagja. Az a protestánsok által rendre támadott tény, hogy a 16–17. század során mind-

* A tanulmány az MTA–PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

1 Leginkább Pázmány esetében kedvező a helyzet. Vö. Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004. Szerk. Adonyi Judit–Maczák Ibolya. PPKE BTK, Piliscsaba, 2004. (Pázmány Irodalmi Műhely. Bibliográfiák – Katalógusok).

2 Legújabbban: *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Balaton Akadémia Kiadó, Keszthely, 2010., különösen 29–42.

3 Vö. *Márk László*: A királyi tanács átalakulása és története Mohács után. Századok 51. (1917) 472–493. és 577–602.

végig egyházi személy töltötte be a tisztséget, jelentős mértékben növelte a primások befolyását az ügyek menetére, akik igyekeztek rendre bizalmi embereiket juttatni e fontos udvari pozícióba.⁴

Zrínyi melletti főszereplőnk, Lippay György esztergomi érsek (1642–1666) szintén mint kancellár került veszprémi püspökként 1635-ben a bécsi udvarba, és patrónusa, Pázmány Péter halála után mint egri püspök gyarapíthatta udvari tapasztalatait egészen 1642-ig, amikor is 42 évesen elfoglalta az esztergomi érseki széket.⁵ 1663–1664-re Esterházy Miklós (1625–1645), Draskovich János (1646–1648) és Pálffy Pál (1649–1654) után már a negyedik nádor, Wesselényi Ferenc (1655–1667) mellett vett részt több évtizedes udvari, kormányzati tapasztalattal rendelkező főpapként és a „másik” első számú rendi vezetőként az ország irányításában.

Viszonyát Zrínyi Miklóshoz ebből a szemszögből lehet történetileg hitelesen szemlélni, nem pedig a nemzeti emlékezetben vagy az irodalmi kánonban betöltött szerepük alapján. Jelesül, hogy míg Lippay jezsuiták által táplált kultusza⁶ a 18. század második felére gyakorlatilag eltűnt, addig a Zrínyi-mítosz terebélyesedése a 21. századig megállíthatatlan, miként a halála 450. évfordulóján rendezett nagyszabású nemzetközi konferencia is mutatja. A mítosz tulajdonképpen genezise az 1663–1664-es eseményekben gyökeredzik, itt a fordulópontja a primás és a bán kapcsolatának is.

A pozitivistá történetírás nagy vonalakban megrajzolt forrásalapú képe viszonyokról leginkább semlegesnek, hovatovább reálisnak mondható.⁷ A múlt század derekán azonban végletesen negatív, talán aktuálpolitikai antiklerikális felhangoktól sem mentes értékelés jellemezte a Zrínyi–Lippay-viszony egészét.⁸ Az 1650-es évek magyar belpolitikai kavalkádjában a primás és a horvát bán valóban ellentétes politikai nézeteket vallanak, szemben álló *factiók* tagjai. Az idők során az 1640-es évek második felében hűvössé váló nexus talán változhatott is pillanatnyi erőviszonyok, aktuális érdekek (például a nádorválasztás) mentén, és nem volt mentes talán a barokk kor sajátos *dissimulatio*jától sem.

A vesztfáliai békekötést követő évtizedben a Pázmány-utód és szellemi örökös Lippay a megváltozott hatalmi feltételrendszerben a későbbi „labanc”, „aulikus”, „svarcgelb” archetípusává vált a magyar közvélemény szemében. Ő a ma-

4 Vö. újabban *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. Századok 148. (2014) 1136–1137.

5 Életrajzi vázlata: Esztergomi érsekek (1001–2003). Szerk. Beke Margit. Szent István Társulat, Bp., 2003. 296–303.

6 A régebbi irodalomból kiemelkedik: *Joannes Kornelli*: *Quinque lustra Lippaiana. Tynaviae, 1722.: Sacerdos magnus regni Hungariae sive reverendissimi et illustrissimi principis ac domini, domini Georgii Lippay [...] patris patriae sacer inter homines incolatus [...].* [Nagyszombat, 1667.] Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Ms. 272.; *Ephemerides Georgii Lipay [!] archiepiscopi Strigoniensis. Ex actis eiusdem compendio datae.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára (Budapest), Kézirattár (= EKK), *Collectio Kaprinaiana*, series B, vol. 46. fol. 1–57.

7 Pauler Gyula és Széchy Károly munkáit ld. alább, a 12. jegyzetben.

8 Vö. például *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Akadémiai, Bp., 1964. passim.

gyarországi Habsburg-berendezkedés első számú exponense. Népszerűsége és udvari befolyása messze fordított arányban állt egymással.⁹

A jól diagnosztizálható fordulat I. Lipót (1657–1705) trónra léptével állott be, amely mint minden uralkodóváltás, jelentősen átrendezte a hatalmi viszonyokat a császári udvarban. Lippaynak a nádorhoz intézett, nagy számban megmaradt levele szemléletesen mutatja bécsi befolyásának folyamatos csökkenését a magyar tárgyú döntésekben. A még számottevő működési zavarokat produkáló, formálódó abszolutizmus és a már teljesítőképességének határára érkezett, de teljesen még erejét nem veszített rendiség találkozásait, ütközéseit követhetjük nyomon bennük.¹⁰ Wesselényi nádor mellett, sőt őelőtte Lippay marad Magyarország első számú reprezentánsa a császári döntéshozatalban. Akaratát azonban egyre kevésbé tudja érvényesíteni a régi csatornákon (titkos tanácsos barátok, szövetségesek, személyes bejutás/bejárás az uralkodóhoz, jezsuiták, különösen a császári gyóntató révén).¹¹ És elérkezik a pillanat, amikor kénytelen ráébredni, hogy többé már nem része a Habsburg-döntéshozatal átalakuló rendszerének, legfeljebb csak formálisan az. Ez az ébredés, látni fogjuk, 1664. szeptember 29-én napra pontosan beazonosítható.

1658-tól a primás mind elégedetlenebb az udvar politikájával, ennek rendszeresen hangot ad. Az elsődleges ütközőpont az évről évre mind válságosabb erdélyi helyzet bécsi kezelése. Lippay lépésről lépésre sodródik át korábbi ellenzéke oldalára. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, Várad 1660. évi elvesztése után a királyságbeli politikai elit nem konfesszionális jellegű belső törésvonalai jószerével eltűnnek. Ezt a folyamatot gyorsítják fel az 1663. és 1664. évi török támadások. Mindkét évben Magyarország Wesselényi nádornál sokkal aktívabbnak tűnő rendi vezetője lehetőségei végső határáig elmenve exponálta magát a bécsi udvarban a hadvezéri erényei miatt ekkor általa már feltétel és megalkuvás nélkül elfogadott, sőt egyenesen csodált Zrínyi Miklós mellett. 1663–1664-ben nem egyszerűen meghatározó támogatója a bánnak, ahogy akár Pauler Gyula, akár Széchy Károly helyesen

9 A vesztfáliai békét követő szövevényes belpolitikai helyzetről: *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. L'Harmattan, Bp., 2011. 201–226. és 269–295.; *Péter Katalin*: A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán (Rákóczi Zsigmond és Pálffy Pál). Kandidátusi értekezés. Bp., 1972.; *Uő*: A magyar romlásnak századában. Magvető, Bp., 1979. 90–104. (Magyar História); *Anna Fundárkova*: Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff (1647–1650). Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2009. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien [= PUGW] 1.) LX. skk.; *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc politikai pályaképe (1655–1666). Doktori disszertáció. ELTE, 2005. 80–93.

10 *Tusor Péter*: „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar, igaz magyarnak”. Lippay György veszprémi, egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Gondolat, Bp., 2015. (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae de Petro Pázmány nuncupatae. Series II.: Collectanea Studiorum et Textuum [= CST] I/1.) nr. 321. skk.

11 Vö. CST I/1. XXVIII–XXXIV.

diagnosztizálta,¹² hanem fő szövetségese, feltétlen híve és hazai kultuszának elsőrangú és legtekintélyesebb képviselője.

A horvát bán melletti sorozatos intervenciói részleteit a Titkos Tanács elnökével, Johann Ferdinánd Porziával¹³ folytatott levelezése,¹⁴ illetve a Hevenessi Gábor gyűjteményének 16. kötetében őrzött iratai alapján ismerhetjük meg közelebbről.¹⁵ E dokumentumokat mindeddig csupán egy-két adatában hasznosította a magyar historiográfia,¹⁶ a Hevenessi-levelézéstöredék valódi jelentőségét pedig nem ismerte fel, bár már másfél évszázada hírt adott róluk.¹⁷

12 „Lippay régebben nem volt barátja a bánnak, független, világias szelleme nem tetszett az uralomra vágyó primásnak, de hazafiúi lelkesedésében elfeledé személyes ellenszenvét [...]” Az alábbiakban ezt a régi, pozitivisták képet adatojuk, árnyaljuk, mélyítjük és gondoljuk tovább. E kép tehát tulajdonképpen nem kedvezőtlen. *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. I–II. MTA, Bp., 1876. I. 22. skk.; *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664). I–V. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1896–1902. V. passim (különösen 144–145.). A Széchy által e vonatkozásban használt források újabb feldolgozása: *Nagy Levente*: Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. Argumentum, Bp., 2003. (Irodalomtörténeti Füzetek 154.) 64–70. – Az újabb szakirodalom Zrínyi–Lippayképe a pozitívizmus korához közelít. Pl.: *R. Várkonyi Ágnes*: Az elveszett idő. Zrínyi Miklós nádori emlékirata? *Hadtörténelmi Közlemények* 113. (2000) 2. sz. 269–325., különösen 283. és 287.; *Borián Elréd*: Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája. A jezsuita történetíró, Kazy Ferenc alapján. *Századok* 134. (2000) 913–931.; *R. Várkonyi Ágnes*: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, Bp., 2002. 423–460.; *Borián Elréd*: Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében. Bencés Kiadó, Pannónia, 2004. (Pannónhalmi Füzetek 50.) 283–320. és kiváltképpen *R. Várkonyi Ágnes*: Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Argumentum, Bp., 2010. ad indicem.

13 Órá legújabbban: *Stefan Siennel*: Die ersten Minister Kaiser Leopolds I: Johann Ferdinand von Portia und Wenzel Eusebius von Lobkowitz. In: *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Michael Kaiser–Andreas Pečar. Duncker & Humblot, Berlin, 2003. 317–330.

14 Österreichisches Staatsarchiv (Wien; = ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Ungarische Akten, Spezialia, Porzia-Akten Fz. 341. fol. 58–59., 71., 76., 85–86., 89., 211–212., 229., 259–260., 290–291. A teljes anyag kiadva: *Péter Tusor*: „Zrinus ipse desperat”. Die Korrespondenz von Erzbischof Lippay und Graf Porzia (1662–1663). In: *Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien*, István Fazekas. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2014. (PUGW 10.) 166–182.

15 EKK Collectio Hevenessiana (= Coll. Heveness.) tom. 16. p. 347–386. Új, ceruzával írt paginálás: 263–306. A továbbiakban – beleértve az alább idézendő előpublicációkat is – kizárólag az eredeti, tollal írt lapszámokra hivatkozom.

16 A június 28-ai és az augusztus 1-jei, Porziához intézett leveleket idézi és pár sorban ismerteti: *R. Várkonyi Ágnes*: A közvetítő. Johann Philipp von Schönborn és a török háború (1657–1664). In: *Uő*: Európa Zrínyije i. m. (12. jz.) 216.: 38. jz.

17 *Pauler Lippay* rövid bemutatását, értékelését ezen anyag („Lippay levelei”) alapján végzi el. Kiragadott, érdekesebbnek vélt részinformációkat hasznosít, anélkül azonban, hogy az iratok számáról, jellegéről, kontextusáról leírást adna. *Pauler Gy.*: i. m. (12. jz.) I. 22–23. (és 10.: 1. jz.). Ld. még alább, az utolsó előtti fejezet elején (24. o.) mondottakat. – Az alábbiakban jelezni fogjuk, mely adatok szerepelnek Paulernél, és azok melyik dokumentumból származnak.

Zrínyi 1663. évi dunántúli fővezérsége és a primási jezsuita diplomácia

1663 nyarán és őszen Esztergom érseke, mondhatni, szinte folyamatosan akciózott Bécsben a bán érdekében. Porzia herceghez intézett leveleiben Lippay, aki már a szőnyi béketárgyalásokon 1642-ben bőséges tapasztalatokat szerzett a Porta politikai törekvéseiről, egyfelől felhívja a figyelmet a törökkel folytatott tárgyalások kockázataira. Gyors intézkedéseket, nemzetközi koalíciót javasol, a balkáni népek fellázítását sürgeti a támadást indító oszmánok ellen. Másfelől már 1663. június végén azt indítványozza, hogy engedjék meg Zrínyinek az eszéki híd megtámadását. Kő prűlű Ahmed nagyvezír azonban ekkor már Buda felé tartott mintegy 40–45 ezer főnyi seregével.¹⁸ Augusztus legelején Lippay a horvát bán hozzá intézett leveleinek tartalmát ismerteti a főminiszterrel. Konkrét javaslatának, követelésének lényege, hogy küldjenek erősítést Zrínyi-Újvár számára, valamint haladéktalanul rendeljenek Zrínyi parancsnoksága alá 8000 német katonát, hogy azokkal, valamint a helybeli magyar főurak katonáival és saját csapataival tüstént hadműveleteket kezdhessen a törökök ellen – vélhetően leginkább annak utánpótlási, visszavonulási vonalai ellen. Végső soron egy 30 ezres létszámot meghaladó, a török erővel felérő és *actio capitalisra* alkalmas német–magyar sereg Zrínyi vezérlete alatti kiállítását sem tartja megvalósíthatatlannak a Dunántúlon. A primás szerint, aki szemlátomást elégedetlen Wesselényi nádor lassúságával, egyedül az általa hosszú sorokban melegen méltatott horvát bán lehet alkalmas a magyar csapatok összefogására.¹⁹

Az esztergomi érsek tényleg minden követ megmozgatott Zrínyi érdekében. Nemcsak leveleiben gyözködte a Titkos Tanács elnökét, és nem csupán Porziára igyekezett hatni. A bécsi udvarral folytatott kommunikációjában a jezsuita diplomácia bizalmas csatornáit is igénybe vette. A sokáig rendkívül bizakodó Lippay július 12-én kelt meghatalmazásával gyóntatóját, P. Trinkell Zakariást (†1665) küldte Bécsbe,²⁰ hogy cselekvésre bírja a már Linzbe menekülni készülő udvart, amelyet annak félelmei ellenében egyúttal biztosított a magyar rendek lojalitásáról. Trinkellnek elsődlegesen magával a császárral, illetve Porziával kellett tárgyalnia.²¹ Július 15-én kelt pótutasítása szerint Francesco Pizzoni jezsuita provin-

18 PUGW 10. nr. 6. Az 1663. évre és Zrínyi szerepére például: *Széchy K.*: i. m. (12. jz.) V. 1–61. helyenként; *R. Várkonyi Ágnes*: Zrínyi szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen. *Történelmi Szemle* 27. (1984) 341–369.

19 PUGW 10. nr. 8.

20 Írásunk egyik „fő mellékszereplője” korábban a nagyszombati kollégium rektora volt, ekkortájt a pozsonyi kollégium tagjaként egyéb megbízásai mellett Lippay Jánossal és Ferencsel a primási udvarba rendelt misszionárius. A hazai historiográfiában az önálló magyar jezsuita rendtartomány kezdeményezőjeként került személye méltatásra. *Ladislaus Lukács*: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.* I. 1551–1600, II. 1601–1640, III. 1641–1665. *Institutum Historicum Societatis Iesu, Romae, 1978–1990.* (I–II.: *Monumenta Historica Societatis Iesu* 117., 125.) II. 775. és III. 786.; *R. Várkonyi Ágnes*: Bécsi levelek. In: *Uő: Európa Zrínyi-je* i. m. (12. jz.) 312–313.

21 1663. július 12-ei dátummal a primás szabályos *credentionalis*ban tájékoztatta Porziát, hogy az ország sürgető ügyeiben hozzá és a császárhoz küldi Trinkellt. PUGW 10. nr. 7.

ciális és Hermann Horst páter²² mellett meg kellett keresnie az ugyancsak jézustársaságbeli császári gyóntatót, P. Philipp Millert (†1676) – őt Lippay szeretete volna mielőbb Pozsonyban újra vendégül látni –, valamint Rottal János titkos tanácsost. Utóbbival részletesen tudatnia kellett az instrukciójában foglaltakat, és legalább tőle választ kapnia rájuk.²³

Trinkell vélhetően nem jutott be a császárhoz, ezért küldetését 14 pontban foglalta össze Miller gyóntató számára. Ebben felsorolja, hogy a páter, ha jónak látja, pontosan miket közöljön az uralkodóval a primás nevében.²⁴ Az irat egyfelől általános helyzetelemzést ad a törökök támadása kapcsán.²⁵ Másfelől az elsődleges teendőnek egy magyar fővezér kinevezését tartja: „Meg kell mégis jegyezni – olvashatjuk az utasításban –, hogy a magyar katonaság nem fog táborba szállani, hacsak előbb ki nem bontják a király zászlaját. Mielőbb pénzt kell adni tehát magyar katonák toborzására az ígéretnek szerint. Azután gondoskodni kell egy generálisról, aki a magyar katonaságot vezetné: németnek ugyanis nem fognak engedelmesskedni, a magyarok közül ez a tisztség a nádort illeti, de ő most törvényesen akadályoztatva van Alsó-Magyarországon. Amiért is [a magyar katonaságnak] közvetlenül a királytól kell függenie, vagy pedig egy rangos vezetőt kell kijelölni,

22 Kapcsolatára a primással: Primási Levéltár (Esztergom), Archivum Saeculare, Acta Radicalia classis X. nr. 196. 30. cs. fol. 283. és 416. – Emellett Zacharias Taber pátertól Magyarország térképen lerajzoltatását kérte (vö. még uo. 21. cs. fol. 173. és 250.; 22. cs. fol. 157. és 346.).

23 PUGW 10. nr. 7a. Az irat nem a Porzia-akták sorában, hanem a budapesti egyetemi könyvtárban, Trinkell levelezéstörédékében maradt fenn. EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 263–266.

24 „Voluit Illustrissimus Archiepiscopus, ut quaedam nomine suo Reverentiae Vestrae communicarem, ut si iudicaverit, ea Suae Maiestati in bonum afflictiae patriae intimare possit.” EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 371–374. – A háromfóliónyi, sűrű sorokkal rótt irat Trinkell kézírása, megszólítással (*Reverende Christo Pater, Pax Christi*) és külcimzéssel rendelkezik (*ſReverendo Patri in Christo, Patri Philippo Miller Societatis Iesu. Viennae*). Ugyanakkor hiányzik róla a szokásos IHS pecsét, és az aláírás némileg konspiratív jellegű (*servus in Christo: idem qui alias*), ami az effajta érintkezés rendszeres, de legalábbis többszöri voltára utal. Kérdés, miért maradt ránk a Trinkell-törédékben. Talán sikerült szóban elmondani az érveket a páternek. – Millerről, aki 1654-től volt Lipót gyóntatója, Pauler Gyula egy helyen lakonikusan megjegyzi, hogy „gyakran volt Lippaynak és Nádasdynak tolmácsa a Császárnál”. *Pauler Gy.*: i. m. (12. jz.) I. 40.

25 1. Nehogy a páni félelem (*panicus timor*) és a rossz tanácsok (*sinistreae persuasiones*) az uralkodót káros békekötésre vegyék rá. Azt jelentik ugyanis Lippaynak, főemberek (*viri illustres*) is, hogy a jelenlegi sztambuli követ *charta biancát* kapott az udvartól a békekötésre. 2–3. Hogy az udvar kész Erdélyben még a tárgyalások előtt minden várat visszaadni, sőt hajlandó az egész fejedelemségről lemondani. 4. Az uralkodó megtiltotta a katonaságnak, hogy a törököknek ártson, rajtaütésekkel zaklassa őket. 5. A várakat nem erősítik meg sem emberrel, sem municióval. Vagyis az udvar nem akar háborúzni a törökök ellen, miközben nagy költséggel folynak a seregmustrák. Az ország lakói ezek után, ha szükség lesz rá, nem fognak fegyvert ragadni. Az instrukció érvelése szerint nem érti a primás, mi a félelem oka, a törököknél tudniillik csak néhány pasa akarta ezt a háborút. Egyedül Pozsony és Nyitra vármegye 12 ezer embert állított ki a *lustrumon*, a többi megyétől, Nádasdytól, Batthyánytól és más főuraktól Lippay szerint összesen több mint 50 000 fő várható, amihez hozzá kell még venni Zrínyi seregét, a birodalmi hadakat és az uralkodó saját csapatait (*lectissimus miles*). Továbbá számolni lehet Erdély, a székelyek és a két vajda reménybeli segítségével is. Ez utóbbi pontot csak alkalmas időben és a legnagyobb titoktartás közepette volt szabad Lipót tudomására hozni. Lippay a jelek szerint maga kívánta mozgatni e titkos diplomáciai szálakat (*Archiepiscopus non deerit partibus suis*).

aki a király személyét a vezénylésben a magyar és a német seregnél képviselné.”²⁶ Az erősen a magyar rendi jog kereteiben mozgó sorokból egy közös, a német és magyar seregeket a dunántúli hadszíntéren egyaránt vezénylő fővezérnek a primás részéről történő felvetése, igénylése hámozható ki. Trinkell lényegében nyilván ugyanezeket tudatta Rottallal és a Titkos Tanács elnökével is.²⁷

A primási gyóntató küldetése nem lehetett túl eredményes. Míg a július 15-ei pótutasításban – ahol egyúttal visszautasítja a híresztelést, miszerint ő a béke ellensége lenne – Lippay csak kilátásba helyezte utazását,²⁸ 1663. július 22. körül végül ő maga is Bécsbe érkezett.²⁹

26 „Notandum tamen Ungaricum militem non egressurum in campum, nisi prius in aperto stet regis banderium. Danda igitur quamprimum pecunia pro conducendo milite Ungaro, iuxta promissa. Deinde providendum de generali, qui Ungaricum militem ducat: Germano non parebunt, ex Ungaris hoc munus spectat ad Palatinum, qui sed modo legitime impeditus etiam in partibus inferioribus Hungariae. Quare vel immediate a rege pendere debet; sive principalis persona aliqua designanda, qui personalem praesentiam regis in ordine ad Ungaricum et Germanum exercitum gerat.” A Miller gyóntatónak szóló tovább pontok: a) Elsőrendű fontosságú Érsekújvár megerősítése, hiszen ez Ausztria, Morvaország, Szilézia és Csehország kulcsa. b) Az uralkodó semmi esetre se hagyja el Bécset, sőt jöjjön néhány napra Pozsonyba, hívja oda magyar tanácsosait tanácskozára. Ez növelné népszerűségét, bizonyítaná, hogy az ország kormányzásában koronázási eskütje szerint jár el. c) A magyarokat sérti a feljüket irányuló bizalmatlanság. Hallatlan, hogy Érsekújvárnak két kulcsa van, az egyiket Forgách generális, a másikat Pio parancsnok (Erberto Pio di Savoia de Moura) őrzi. d) Meg kell erősíteni a pozsonyi várat is, ugyanis ott őrzik a koronát. Emellett Pozsony felől Hainburg irányában könnyen be lehet törni Ausztriába.

27 A primási gyóntató eredeti első utasítása csupán 9 pontból áll (EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 375–377.). Ez az irat is Trinkell kézírása, és a primás egyes szám első személyben elmondott fejtegetéseit tartalmazza. A bevezető sorokból az derül ki, hogy küldetése meghatározóan Porzia herceghez szólt („Siquidem Princeps in suis litteris et alias summopere desiderat candorem et sinceritatem, ego vicissim ex parte mea faciam et feci, et in illo candore et sinceritate Christiana [...] aperiam quicquid scio et audio ac etiam intelligo”). Trinkell a Millernek szóló pontokat saját fogalmazásában ezen iromány alapján készítette el. A feljegyzés (olykor kifejezetten diktálmány) több esetben szinte szó szerinti átfedést mutat a Miller-féle irattal, néha azonban csak vázlatpontszerű emlékeztető (például a pozsonyi vár kapcsán). Előfordul, hogy többletinformáció is tartalmaz. Pl. a) A román vajdák felhívást kaptak a törököktől a csatlakozásra, de ők tudták, alkalmas időben inkább a császár oldalára állnának. b) „Turca indixit nobis bellum [...] et tamen nostros prohibemus, ne Turcis noceant. Dominum Sirinium ne pontem comburat, sive alio in Turcas aggrediatur. Ioannem Esterhasi et alios.” Inkább arra kellene buzdítani őket, hogy ahol tudnak, ártsanak az ellenségnek. c) „[...] iubeatur Palatinus quomodocunque tandem modis occupare Cassoviam et Germanos intorudcere”. d) Montecuccoli írásbeli mandátumokat kezd osztogatni a dunántúli és -innyi vármegyéknek, amit a magyarok nehezen tolerálnak (utóbbi kettő az érsekújvári kulcsok mellett arra példa, miszerint „ex diversis partibus veniunt querelae, quod Ungarum de facto Germani in suis libertatibus opprimere volunt, non solum patriam illorum Turcis tradere”). – A kutatás korábbi szakaszában ezt az instrukciót feljegyzésszerű jellegének köszönhetően még nem sikerült azonosítanunk, csupán a pár nappal később kelt pótutasítást. Vö. PUGW 10. 176.: 49. jz.

28 PUGW 10. nr. 7a.

29 Erről Vitnyédy István és Aloise Molin velencei követ tájékoztatnak. A Porziához intézett írások (különösen PUGW 10. nr. 8.) hitelesítik és elmélyítik e két kortárs információit a primás Zrínyi érdekében tett lépéseiről. Ld. főleg Vitnyédy 1663 nyarán és őszén írt leveleit: *Fabó András*: Vitnyédy István levelei (1652–1664). *Magyar Történelmi Tár* 15. (1871) 1–272. és 16. (1871)

Bő egy hónap múlva, az 1663. augusztus 26. előtti napokban ismét Pozsonyból egy 12 pontból álló *Informatio*-ban elemezte a kedvezőtlenre vált hadi helyzetet Trinkell számára, és mondta el, ismételte meg az általa sürgetőnek vélt legfontosabb teendőket.³⁰ Külön már nem nevesítette, hogy a gyóntatónak pontosan kiknek, hogyan kell ezeket tudtára adni az udvarban, a célszemélyek nyilván ugyanazok, mint a megelőző hetekben.

A Lippay-féle *Informatio* 1–7. pontja behatóan ismerteti a problémákat, melyek esszenciája, hogy a törökök erős ostroma és a hely gyengesége miatt el fogják veszíteni Érsekújvárt, és vele nemcsak az „egész hazát a Dunától Erdélyig”, hanem az ellenség Ausztriába és Morvaországba is be fog ezentúl törni – olvasunk egy, a következő évben gyakran visszatérő érvelést.³¹ Mindenekelőtt Érsekújvár felmentését sürgeti, mivel annak őrsége tudatta, ha nem mentik fel őket, kénytelenek lesznek feladni az erősséget. Pedig most kellene megsegíteni őket, amíg a török lovasság portyázik, a mintegy 20 ezer tatár még nem érkezett meg, de csak 7000 német katonából áll a német sereg, és mellettük szinte alig vannak magyarok – olvashatjuk a 8. pontban. A primás tudósítása szerint Wesselényi nádor „totaliter disgustatus”. Murány várába akar zárkózni, magyar katonája nincsen, és a magyar rendi vezetők hiába kérték, hogy legalább az eddig alá tartozó 4000 német katonát bízzák vezetésére, és velük a Vág-vonalat védelmezhesse (9.).³² „Ugyanez állítható – folytatja – a bán úrról is, aki jóllehet szinte egyedül lett volna és lenne képes ténylegesen a legtöbbet hasznosan tenni, nincs annyi hitele és annyi bizalom iránta, hogy a közelében állomásozó 4000 német katonát rábízni és tőle függenének, és így velük önállóan tevékenykedhessen.” Ehelyett attól a Walter Leslie generálistól kell mindenben engedélyt kérnie, aki a közelmúltban elmulasztotta megsegí-

7–268. nr. 316–342., különösen nr. 330. és a velencei követ vonatkozó, 1663. júliusi jelentéseit: Károlyi Árpád másolataiból ismerteti *Széchy K.*: i. m. (12. jz.) V. 23. és 32–33.

30 *Informatio. Afflictissimi huius Regni conditio in extremo ac plane desperato statu versatur.* EKK Coll. Heveness. tom. 20. p. 338–344. A dátumot, aláírást nélkülöző dokumentum ugyanazon, az 1660-as években gyakran foglalkoztatott érseki titkár írása, mint az 1664. augusztus 16-ai, Trinkellnek adott, alább idézendő instrukció. Hátirata más kéztől (p. 344.): „Negotia quaedam ab archiepiscopo P. Zachariae commendata circa bellum praeteritum [...]”. – A datálás támpontjai: az irat Érsekújvár ostromát már folyamatban lévőnek mondja (ennek tényleges kezdete augusztus 16–17.), ám a tatár segédcsoportok még nem érkeztek meg (augusztus 26.).

31 1. pont. A 2–3. és 6. pont információi: „Ne tantus exercitus sit otiosus”, a török a Vágon túl, a császári hadsereg pedig a Vágon innen mindent felél, elpusztít; fizetség, élelem híján várható, hogy a keresztény csapatok elhagyják az éhínség elébe néző országot és a törököknek engedik át. Hasonló pusztítást végeznek az Újvárból kizárt magyar katonák és egy 700 fős magyar kontingens – részletezi hosszasan és felháborodottan. A 4. pont szerint a föld népe a hegyekbe kényszerül menekülni, ahol elsáncolja magát. 5.: A magyarok részéről sem várható segítség vagy inszurrekció, lévén hogy a török torkában vannak, mint Nyitra vármegye, és nem tudnak összegyűlni, javaik felprédálva. Pozsony vármegye katonasága a szerencsétlen [köbölküti] ütközetben odaveszett, a többi vármegyéé a bányavárosokhoz húzódott, azokat őrzik. 7.: Úgy hírlík, jön segítség a Birodalomból és Lengyelországból, de miből fogják ellátni őket, és mit érnek, ha későn jönnek?

32 „Insufficiens videlicet et ineptus reputatus, vel suspectus et infidelis. Videt etiam studio per Aulam se hincinde alegant, iam ad habitandum in arcem Posoniensem, iam in Superiorem Ungariam, iam in Poloniam amoveri.”

teni, noha az ellenségtől szorongattatva majdnem odaveszett. Mindössze annyit sikerült hosszás instanciázás után elérniük, hogy Leslie nemcsak veszély, hanem kedvező helyzet esetén is köteles Zrínyit megsegíteni. A primás ezt kevesellte, és erősen kifogásolta a bán mellőzésével elszalasztott lehetőségeket (10.).³³ Szerinte már számtalanszor elmondták és elmondják, mit kellene tenni, de az udvarban nem hallgatják meg őket, ezért féltő, hogy a vármegyék hamarosan be fognak hódolni a törököknek (11.).³⁴ Ilyenre, tudjuk, a nádor határozott tiltása nyomán nem került sor, Lippay érve mindazonáltal nem tekinthető légből kapottnak. Az *Informatio* utolsó pontja (12.) a dumántúli viszonyokkal foglalkozik, ahol hatékonyabbnak látszik az insurrekció, mint a Dunától északra.³⁵

Sokrétű erőfeszítései, tervezetései ellenére Magyarország primása még a horvát bán kisebb, ütöképes seregesten élén történő gyors és hatékony bevetését sem tudta elérni. Iratait, érveit olvasva a távolból szemlélődő történésznek az a benyomása támad, hogy miközben a magyar rendi vezetés vezérkara nyilvánvalóan lojális uralkodója iránt, és igyekszik akarátát, javaslatait a bejárt utakon érvényre juttatni a bécsi döntéshozatalban, meghatározó udvari tényezők ennek a lojalitásnak – a közelmúlt történései (a Rákóczy- és Kemény-féle erdélyi események, Várad elvesztése) kapcsán tanúsított Habsburg-politika nyomán – egyszerűen nem adnak hitelt. És talán inkább nem a primás által is folyamatosan és mind élesebben megfogalmazott kritikák, valamint az országban fokozódó elégedetlenség miatt, hanem mert szemmel láthatóan meg voltak győződve afelől, hogy a magyarok törleszteni fognak az udvar katasztrofális Erdély-politikájáért abban a helyzetben, amely éppen emiatt a katasztrofális politika miatt következett be.

A primás Zrínyi melletti fellépése eredménytelenségében ezen politikai attitűd, továbbá az udvari döntéshozatal és a hadszervezés strukturális problémái, valamint a birodalmi érdekek összetett volta mellett nyilván szerepet játszott az is, hogy ekkoriban nélkülözni kényszerült az udvari magyar kancellár kulcsfontosságú közreműködését tervei keresztülvitelében. Évtizedes bécsi tapasztalat birtoká-

33 „Eadem est ratio de Domino Comite Bano, qui cum unicus fere ac solus potuisset et posset de facto plurima utiliter praestare, non sit tantum fidei et crediti, ut 4000 Germanorum, qui ibi et plura in promptu habentur, ipsi conderentur et subiaceant independeter, ut possit cum ipsis operari, sed semper supplex debeat fieri Domino Leszlio, a quo ob denegata nuper auxilia, invasus ab inimico, vix non periit una cum patria bonus Comes. Ad cuius omniumque nostrum instantias plurimas necdum obtineri potuit aliud, quam ut Leszlius teneatur illi accurrere non solum invaso ab inimico, verum etiam utile quod molienti, ipse autem adhuc manet exutus potestate omni, abibunt occasiones, divulgabuntur consilia, nectentur morae, diparibus bobus male currus trahitur, ita, quod hic vellemus benefacere, si possemus, ibi nolumus, cum possimus.”

34 „Quae autem sint remedia horum malorum, iam toties diximus et adhuc dicimus, sed quando non audimur in Aula, non sequuntur nostra consilia, quid possumus? Certe, si non fecerunt, brevi facient Comitatus, et ad Turcam mittent pro subiectione.” A törökök pedig az örökös tartományokra fognak törni. Fontos emellett a német katonaság fegyelmének erősítése is.

35 Mint írja, a Dunántúlon már eddig is lehetett volna magyar katonaság, ha az ottani vármegyék és főurak marakodása ezt nem gátolta volna meg, féltő, hogy ők is hamarosan az északi részek sorsára jutnak. Az uralkodónak kiváltképpen az ifjú Batthyány Kristóf ellen kellene fellépnie, aki környezetére hallgatva nem követi a jó tanácsokat, nem tiszteli sem a közjót, sem a királyt.

ban Szelepcény György ugyanis már a lipóti éra kezdetén önállósította magát a magyar vezetőktől.³⁶

Lippay fellépése 1663-ban mindazonáltal még nem teljesen kudarc történet. Újabb kutatásokból egészen apró részleteiben is ismerjük már, hogy Zrínyi Miklós ősz elejére legalább a dunántúli magyar csapatok főparancsnokságát elnyerte.³⁷ Aligha tévedünk, ha kimondjuk: ez lett a primás udvari akcióinak kézzelfogható eredménye. Illetve meg is fordíthatjuk tételünket: a horvát bán a dunántúli magyar csapatok főparancsnokságát a primás változatos udvari érdekérvényesítési eszköztára teljes felvonultatásának köszönhetően nyerte el, emiatt kerülhetett sor „nagy napjára”, tarthatta meg a nevezetes vati seregmustrát.

Zrínyi ugyanakkor érdemben már nem tudott beavatkozni az Érsekújvár esetehez vezető török hadjáratba. Az esztergomi érsek által építtetett és fenntartott erősség szeptember 26-ai elvesztésének hatása érződik Lippay október 21-én Porziához intézett levelének soraiban. Az érsek kendőzetlenül ront neki a főminiszternek a késedelmes vagy elhibázott döntések miatt, többek között megint csak Zrínyi kapcsán, akinek csapatai sem ellátmányt, sem zsoldot nem kaptak. Ezt a levelet akár a fő ellenzéki Vitnyédy István is megírhatta volna a főminiszternek.³⁸

E források azt mutatják számunkra, hogy a magyar rendiség egyházi vezetője felelős, konkrét és hatékony elképzelésekkel lépett fel egy súlyos válsághelyzetben. Azaz az oszmánok elleni hatékony ellenlépések nemcsak a horvát bán környezetében, hanem a magyar egyházi rendi vezetés legmagasabb szintjén is megfogalmazódtak. Magyarország primásának soraiban a kulcsmozzanat Zrínyi középpontba állítása. Magyar részről Lippay a horvát bán oszmánok elleni „fővezérségének” fő képviselője, sőt első felvetője, majd részleges megvalósulásának kieszközölője a bécsi döntéshozatali fórumokon. Ha javaslati teljes mértékben és idejében valóra váltak volna, az Zrínyi Miklósnak már 1663 nyarán az 1664-es téli hadjáratához fogható, valóban „nagy napok” sorát biztosíthatta volna – véljük. Mely téli hadjárat császári, haditanácsi engedélyezését³⁹ a primás részleteiben 1663 őszéig ismert, imént ismertetett lépései kései, ám legjelentősebb eredményének tekinthetjük.

36 Vö. CST I/1. nr. 319., 336., 343., 352., 379., 387., 403.; PUGW 10. nr. 7b. – Később azonban igyekezett magát megbiztosítani az összeesküvés esetleges sikere esetére is. Ld. alább, a 113. jegyzetnél.

37 További részletes szakirodalommal: *Pálffy Géza: Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17-én. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa, 2013.*

38 PUGW 10. nr. 9.

39 Vö. *Pálffy G.: i. m. (37. jz.)*.

Trinkell Zakariás primási gyóntató 1664. augusztusi bécsi missziója

A primási jezsuita diplomácia 1664 nyárutóján, majd őszén lépett újra működésbe. Főszereplője ismételten Trinkell Zakariás, fő kedvezményezettje pedig továbbra is Zrínyi Miklós: személye és a közös politikai célok.

Trinkellt 1664. augusztus 16-án Lippay saját kezűleg aláírt utasítással indította útnak Pozsonyból a császárvárosba.⁴⁰ Küldetésének célja hármas volt. El kellett érnie, hogy ne oszlassák fel Jean-Louis Raduit de Souches⁴¹ alsó-magyarországi seregtestét és hogy a tábornokot szolgálásban tartsák. Ki kellett járnia, hogy Zrínyi Miklós megfelelő beosztást, önálló sereget kapjon a törökellenes háborúban. Harmadik megbízatása lelkipásztori jellegű volt. Rá kellett vennie a Haditanácsot, hogy a konstantinápolyi rezidens útján szerezzenek információkat az előző évi hadjáratban elhurcoltak sorsáról. Részben azért, hogy ha még élnek, esetleg kiválthassák őket (ez volt a törökök felé kommunikálendő, őket anyagilag érdekelte tévő ok), főként pedig, hogy azok, akiknek elhurcolták férjét, feleségét, újráhazasodhassanak („matrimonium cum aliis ut inire possint, concedendum, quo moraliter impossibile est ipsos carere diu posse”). Ehhez azonban meg kellett bizonyosodni afelől, hogy házastársuk már nem él.⁴²

A küldetés középpontjában Zrínyi ügye állott. Az instrukció 16 főliójából 9 ezt részletezi.⁴³ A szöveg – történeti értéke, jellege mellett – már-már irodalmi kvalitásokkal bíró, kortárs eulógiumként értelmezhető. Szerzője előljáróban visszautal a De Souches mellett felhozott fő érvre, hogy milyen nehéz és költséges háború idején még külföldön is jó hadvezért találni. Nem szabad a már meglévők-ről lemondani, hiszen a vezér személye kulcsfontosságú: „jobb a szarvasok seregében küzdeni oroszlán vezetésével, mint az oroszlánokéban szarvastól igazgatva” („melius esse in exercitu cervorum duce leone, quam in exercitu leonum, cervo duce, militare”) – hoz érvelését erősítő patrisztikus idézetet. Lippay primás

40 EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 355–370. Közlését ld. *Tusor Péter*: Trinkell Zakariás primási gyóntató küldetése a bécsi udvarba (1664. augusztus). In: *Határok fölött – Nemzetközi tudományos konferencia Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulóján* (2014. november 18–20.) tanulmányai. Megjelenés alatt. – Pauler egy mondatban, név, pontos idő és hivatkozás nélkül említi, hogy a primás Zrínyi érdekében gyóntatóját is Bécsbe küldte. *Pauler Gy.*: i. m. (12. jz.) I. 23. (vö. uo. 10.: 1. jz. is).

41 A korabeli magyar levelekben „Zúza” vagy „Susa uram”, hugenotta francia származású császári tábornok, majd a Haditanács tagja is (†1682). Már 1645-ben kitiűntette magát Brünn védelmében, 1657-től a második északi háborúban harcolt, az 1660-as évek magyarországi törökellenes harcainak egyik legjelentősebb és legsikeresebb hadvezére.

42 A primás attól tartott, hogy ha nem rendezik a kérdést, az érdekeltek protestáns prédikátorok előtt kötnék új házasságot. A tájékozódás megkönnyítésére plébánosaitól bekérteni tervezte az érintettek névsorát. – A probléma réginek és gyakorinak számított a hódoltság idején. Vö. például Galla Ferenc hódoltsági missziók történetéről írt monográfiájának kéziratát. *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára*, P 2088 Galla Ferenc hagyatéka 26/d tétel fol. 1–238. Nem a probléma a különleges, hanem módszeres, a Habsburg-diplomáciát bevonni kívánó rendezésének szándéka, terve.

43 EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 360–368.

szerint felesleges felsorolni a gróf erényeit, mindennél ékeesebben szólnak ennél tettei, kiváltképpen a legutóbbiak, melyeket a „világ látott, és a gróf úr dicsősége és híre az egész földkerekségen fénylik, nemcsak minálunk, hanem az ellenségnél is”. „Tudniillik ott becstülük a gróf urat, ahol nincs és nem áll rendelkezésre, ahol van és rendelkezésre áll, ott megvetik, ellenszenvvel tekintenek rá, elkészerítik” („Aestimatur videlicet bonus comes, ubi non est et non habetur, ubi est et habetur, contemnitur, disgustatur, exacerbatur”) – olvasható az első kulcsmondat. Melyet rögtön követ a következő, miszerint „ki nem látná, hogy e grófot Isten választotta ki arra, hogy Krisztus ellenségeivel szemben megharcolja az Úr harcát” („quis non videt electum hunc fuisse comitem a Deo contra inimicos Christi ad praeliandum praelia Domini”). Állítását már-már mitikusan adatolt győzelmekkel támasztja alá (500 katonával arat győzelmet 8000 tatár felett, saját eszközeivel a Muraköz és Stájerország ellen törő 30 ezres török sereget futamít meg). És bár e győzelmei felett az uralkodó is ujjongott, „hűséges grófját”, a „hazáját legjobban szerető polgárt”, „annyi tartomány védelmezőjét”, aki mindenét a közjó javára bocsátotta – és akinek birtokait nemcsak az ellenség, hanem most a császári katonaság is pusztítja –, annyi hitegetés után mellőzik, elvetik. Ez pedig a dinasztia hagyományaival is ellentétes: „Egyedül e gróf lesz példa és tükör nemcsak nekünk, hanem a világ számára, amennyiben érdemes szolgálatait elnyerik jutalmukat, annál is inkább, mivel a Szentséges Ausztriai Házzal mindenhol úgy tudják, övéi érdemeit sosem hagyja elismerés nélkül.”⁴⁴

Zrínyi azonban még a varasdi főkapitányság általa kért „kicsiny hivatalát” (*exiguum officium*) sem kapta meg, amelyet csak azért kért, hogy „hazájának jobban és hasznosabban szolgálhasson”, pedig azt sokszor adták már „finoman fogalmazva is kevésbé hasznos” idegeneknek. Azért utasították el tudniillik, hogy úgymond nehogy „túl nagyra nőjön”, nem is az ellenség, hanem saját uralkodója ellenében. A méltányos jutalom helyett rásütött vádat, tekintve az ő és családja kétszáz éves szolgálatát az Ausztriai Háznak, hatalmas jogtalanságként és lelki fájdalomként élte meg Zrínyi – állítja a primás. A visszautasítás kimondhatatlanul sértette a *bonus comes* lelkét, mégis továbblépett rajta. Méltóságához illő katonaságot kívánt, akikkel Szlavónia megszállt részeibe, Boszniába, Szerbiába nyomulva egészen Belgrádig fellázíthatná az ott élőket. Ám mindössze 2000 német katonát ajánlottak neki, némi magyar és horvát kiegészítéssel. Akár komolyan tették ezt, akár gúnyolódásból – folytatja az instrukció –, mindkettő egyaránt hatalmas *degradatio*, személyének megvetése és messzemenő semmibevétele. Ekkora katonaság nevelésesen csekély és elégtelen a feladat végrehajtására, a gróf katonai erényei és képességei megérdemlik, hogy a megfelelő eszközöket bocsássák rendelkezésére.⁴⁵

A Zrínyit ért közelmúltbeli, személyesnek is tekintett méltánytalanságok elősorolása után a Trinkellnek adott utasítás két, hosszas sorokon keresztül fejtegetett érveléssel folytatódik. Lippay szerint nem kevesen hánytorgatják fel, hogy a magya-

44 Uo. p. 362.

45 Uo. p. 364.

rok nem azzal a lelkesedéssel és elszántsággal vesznek részt a háborúban, ami hazájuk védelmében elvárható, illetve nevükhöz illő lenne. A primás visszautasítja, sőt megfordítja a magyarellenes érvelést. Arra hivatkozik, hogy lám azzal az eggyel is hogy bánnak a magyarokkal szemben ellentétes érülettel viseltetők (*alii sinistre erga nationem Ungaricam affecti*), aki jártasságánál fogva egyedül alkalmas a török ellen sereget vezetni, és mellőzése valóban oda fog hatni, hogy nemzetük megvetését, a híven szolgálók mellőzését látva egyáltalán nem vesznek részt a harcokban. Márpedig a háború magyar könnyűlovasság nélkül nem nyerhető meg, hiszen nem elegendő a törököket a csatában megfutamítani, meg is kell őket abban gátolni, hogy újrarendezhessék soraikat.⁴⁶

„Néhányaktól hallottam azt a vélekedést – szólal meg először egyes szám első személyben Lippay –, hogy a gróf úr ugyan alkalmas lehet a törökök legyőzésére portyákon és kisebb csatákban, és ennek dicsőségét senki nem vitatja el tőle, ám az a katonai erősség és erény (*fortitudo et virtus*), ami egy teljes hadsereg vezényletéhez szükséges, nincsen meg benne. A primás ezen az állításon a felháborodás helyett inkább gúnyolódni kezd:

„Ám hiába mondanak efféléket, inkább bizony irigységből, mintsem másból, ugyanis hol s mikor tűnt úgy, hogy a gróf nem alkalmas hadsereg vezérletére, s hogy e tisztségében hibákat követett el? Katonáit, seregét elvesztette? Sőt! A rábízottakat inkább dicséretesen vezette, és nem emlékezhet senki sem arra, hogy akár kisebb csetepatéban is vereséget szenvedett volna az ellenségtől! Hacsak persze nem abból áll a parancsnoklás tudománya, hogy soha fel ne tűnjünk az ellenség előtt, vele meg ne ütközzünk, száz mérföldes körzetben düljük fel a haza összes területét, mindentinnen menekülve vonuljunk vissza, teljes, ütőképes hadseregünket morzsoljuk fel, veszejtsük el éhség által és egyéb módokon, pusztítsuk saját népeinket, területeinket, országainkat. Bizonytal ezt tarthatják és vélhetik jártasságnak a hadsereg irányításában e jóemberek. Ha így van, a gróf valóban híján van a tudásnak.”⁴⁷

Célzásai annyira egyértelműek, hogy Raimondo Montecuccolit akár nyugodtan nevesíthette volna a szövegben.⁴⁸

Az instrukció célszemélyének megnevezése csupán ezután következik: a primási érveket Trinkellnek ezúttal nem Porziával, nem páter Miller császári gyóntatóval, hanem kizárólag I. Lipóttal kellett közölnie. Megtoldva még azzal, hogy akár a De Souches-, akár a Zrínyi-féle seregetest léte biztonsági okokból is kívánatos, arra az esetre, ha a fősereggel valami szerencsétlenség történe.⁴⁹

46 Uo. p. 365.

47 Uo. p. 366.

48 Montecuccolira legújabban: Nagy Levente–Hausner Gábor: Raimondo Montecuccoli és a magyarok. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 3. sz. 679–740.

49 EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 367–368.

A forrás szövegében található történeti adatok tulajdonképpen nem újak. Eddig is tudtuk, hogy július derekától Zrínyi Bécsben tartózkodott, hogy saját hadtestet kívánt, és hogy Porzia 2000 német katonát ajánlott fel neki.⁵⁰ Sőt igazából az esztergomi érsek Zrínyi melletti kiállításának tényéről is lehetett tudni az elképzeléseit mindenben támogatni látszó, és Lippayval a jelek szerint kooperáló Carlo Caraffa nuncius jóvoltából.⁵¹ Trinkell küldetésében ezt a fellépését azonosíthatjuk és ismerhetjük meg részleteiben. Az instrukció adatai, értesülései ugyanakkor szervesen kiegészítik, árnyalják, pontosítják és gazdagítják az eddig ismert forrásokat: leginkább Molin velencei követ, az említett pápai nuncius és Vitnyédy – már a pozitivistá irdalom által feltárt és feldolgozott – tudósításait.⁵² Hangsúlyozottan új történeti információként értékelhetjük viszont azt, hogy udvari körök kétségbe vonták Zrínyi képességeit nagyobb sereg irányítására. Nyilván a szóbeszéd („propaganda”) szintjén ez volt az indok az önálló sereg vezetésére irányuló igény elutasítására. Szintén új elem, hogy a velencei követ tudósításával ellentétben Zrínyi mindvégig kérhette a varasdi főkapitányságot. Az akár Belgrádig törő augusztusi/szeptemberi diverzió ötlete sem mondható eddig túlon túl elterjedtnek a szakirodalomban.⁵³

Legfontosabb mozzanatnak mindazonáltal a szöveg hangnemét tekinthetjük. Szinte ugyanazok az indulatok mutatkoznak meg benne, mint amelyek a horvát bán Bécsben 1664. július 17-én Lipóthoz intézett, a hadi eseményeket, Zrínyiújvár elvesztését, birtokai pusztulását hosszasan leíró memorandumában. Ez utolsó ismert irata.⁵⁴ Tudjuk, hogy Lippay július derekán már egy hónapja Bécsben tartózkodott, hogy „bán uram dolgát eligazétsák”,⁵⁵ Zrínyi lelkiállapotát, érveit szemé-

50 Széchy K.: i. m. (12. jz.) V. 132.

51 Így a Zrínyinek adandó külön „Korps”, a neki adandó „elégtétel” (*sodisfazione*), vagy akár Érsekújvár ostroma kapcsán. *Artur Levinson*: Nuntiatuerberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. I–II. Historische Kommission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1913–1918. (Archiv für Österreichische Geschichte 103., 106.) I. nr. 412. (augusztus 9.) és nr. 416. (augusztus 28.); *Fraknoi Vilmos*: Zrínyi Miklós pályájának vége, 1664 ápril–november: közlemények a vatikáni levéltárból. Történelmi Tár 17. (1894) 577–595., különösen nr. 14. (augusztus 23.).

52 Vö. Széchy K.: i. m. (12. jz.) V. 132–135.

53 Jóllehet Pauler ezt idézi. Forrásunkból hozza még röviden említve – és túlzónak értékelve a számokat –, hogy 500 lovassal 8000 tatárt futamított meg, és hogy 60 ezer fős oszmán sereggel szállt szembe (az instrukcióban azonban 30 ezer szerepel), a varasdi főkapitányság kérését, a Muraköz dülását, és hogy a primás szemében Zrínyi Isten bajnoka, aki hű az uralkodóhoz, és az egyedüli magyar, aki kész szembeszállni az ellenséggel. *Pauler Gy.*: i. m. (12. jz.) I. 22–23. és 10. Utóbbi helyen jegyzetben „Lippay leveleit” említi, és a Trinkell-féle instrukció pontos oldalszámait adja meg a Hevenessi-gyűjteményből. – A téli hadjárat kapcsán is felvetődött egy Boszniáig hatoló diverzió ötlete. *R. Várkonyi Ágnes*: Horvátország reménye. Juraj Križanić és a nemzetközi törökellenes szövetség. In: *Uő*: Európa Zrínyije i. m. (12. jz.) 198–199.

54 Zrínyi Miklós összes művei. II. Levelek. Kiad. Klaniczay Tibor–Csapody Csaba. Akadémiai, Bp., 1958. nr. 306. Magyar fordításának újraközléseit külön nem citáljuk.

55 „Engemet eő Felsége mégis itten tartóztat, egy holnapja immár hogy itt lakom Bécsben, mind azért Bán uram dolgát eligazétsák, s mind pedig az én bé adott punctumimra, kiket én a mostani üdeőnek mi vóltára nézvén legjobbknak és alkalmazatosbagnak gondoltam vékony itéletem szerint lenni, resolválja magát eő Felsége, bé hivatván engemet is az tartandó Tanácsban, azomban

lyesen is ismerhette. Emellett axiómaként állíthatjuk, hogy a kiélezett helyzetben egészen a bán novemberi haláláig folyamatos érintkezésben álltak egymással.⁵⁶ Az instrukció szövege bizonyos elemeiben tehát a Lippayhoz intézett július végi, augusztus eleji Zrínyi-levelek, szóbeli üzenetek parafrázisának tekinthető.⁵⁷

Valószínű, hogy Trinkell küldetésére sem egyeztetés nélkül került sor, tulajdonképpen az utolsó pillanatban. A primás augusztus 8-án még úgy tudta, hogy „Zríny Uramat, úgy értem, accommodálták, de micsoda satisfactióval, nem tudhatom, harmad nap alatt meg kell indulnia Bécsből, és dolgához látni”.⁵⁸ A misszióról a hír alaptalan voltának kiderülése után kellett döntenie. Nem tudjuk, hogy Trinkell egyáltalán bejutott-e a császárhoz. Azt viszont igen, hogy célját nem érte el. Zrínyit távozásra szólították fel és augusztus 21-én elhagyta Bécset.⁵⁹ Hamarosan De Souches is megvált a szolgálattól.⁶⁰

A vasvári béke *dissimulatio*ja

Akár fogadta Lipót a primási gyóntatót, akár nem, akár sikerült eljuttatni hozzá esetleg Miller gyóntatón keresztül Lippay érveit, kéréseit, akár nem, mindkét esetben bizonyos: a primás és vele együtt a magyar rendiség teljesen elveszítette befolyását a Habsburg-döntéshozatalra, amelynek addig része volt, és amelyben – ha vereségekkel, problémákkal tarkítva is, panaszáratok, késhegyig menő udvari küzdelmek útján – végső soron megkerülhetetlen szerepet tudott játszani. A titkos jezsuita diplomácia is csődöt mondott. Sőt nemcsak csődöt mondott, hanem alapját, értelmét veszítette az udvar irányában. Trinkell küldetésének ugyanis az égvilágon semmiféle realitása nem volt, tekintve hogy a békét Vasváron már augusztus

napról napra halad és múlik [...]” A keresztény seregek három részre osztása (korábban az udvar is hajlott efelé), és egy horvátországi „tábor” Zrínyire bízása már ekkor megjelenik a primásnál: „Én csekély elmém szerint azon vólnék, Bán uramnak adnának egy bizonyos Armádát independenter Montecuccoli uramtól, mellyel hasznos operatiókat tehetne eő kegyelme, az minthogy tudja jól kegyelmed, az vólt akarátja eő Felségének is ezelótt, hogy három tábort csináljon, edgyikét a feólfeöldön, másikat a Duna mellett, harmadikát pedig Thoót és Horváth ország táján. Bán uramnak adandó corpus pedig állana német, magyar és horvát hadakból. Bizonyos, hogy igen bús elmével vagyon eő kegyelme, mivel most is jó legény vitéz szolgálait vágták le, s jószágát rontják, pusztetják Montecuccoly uram népei.” Lippay Wesselényihez. 1664. július 19. CST I/1. nr. 432.; vö. R. *Várkonyi Á.*: Horvátország reménye i. m. (53. jz.) 195–196.

56 1664 őszére vonatkoztatva *Széchy K.*: i. m. (12. jz.) V. 144–145. is utal erre. Ld. még Vtynyédy alább idézendő október 6-ai levelét (84. jz.).

57 Lippay a fennmaradt források tanúsága szerint Wesselényivel, Rottallal heti gyakorisággal érintkezik ebben az időszakban, szemrehányást tesz, ha nem kap idejében választ, mentegetőzik, ha ő késlekedik, vagy ha titkára miatt nem tud úgymond „különbséget tenni” a levelek között, és Rottalnak a Wesselényihez intézett másolatát küldi el.

58 Levele Rottalhoz. CST I/1. nr. 434.

59 A bécsi tartózkodásra a pozitívista forrásközlések adataival *Széchy K.*: i. m. (12. jz.) V. 133–135., s többek között *R. Várkonyi Ágnes*: Zrínyi száz napja. In: *Uő*: Európa Zrínyije i. m. (12. jz.) 321–322.

60 Lippay Rottalhoz. Pozsony, 1664. szeptember 12. CST I/1. nr. 439.

10-én aláírták. Úgy tűnik, a magyar historiográfiában mindmáig nem tudatosult eléggé, hogy erről a magyar rendi vezetők egészen szeptember végéig nem értesültek, még híresztelés szintjén sem. Nádasdy tehát nem emiatt „búcsúzott csapataitól” szeptember elején, inkább a fizetési gondok miatt. Igaz, később megvádolták ezzel, állítólag maga a primás.⁶¹ Zrínyinek sem volt három hónapja morfondírozni a béke következményein. Zrínyi Péter szeptemberi francia szövetségkeresésének genezise is inkább törökellenes.⁶²

Lippay nemcsak Trinkell küldetése kapcsán érintkezne augusztus–szeptember folyamán a megszokott bizalmassággal az uralkodóval, kamatoztatva a Jézus Társasághoz fűződő különleges viszonyát és az egyházi állapotából származó előnyöket (Lipótot eredetileg egyházi pályára nevelték). A Wesselényi nádorhoz és Rottal János titkos tanácsoshoz intézett leveleiben is elszántan tervezget, elemzi a hadi helyzetet, bár azt igen gyanúsnak tartja, hogy a császári főserég puskalövés nélkül követi a nagyvezír hadát.⁶³ Sőt a *dissimulatio* olyannyira tökéletes volt a bécsi udvar részéről, hogy augusztus végén tanácsot tartottak Bécsben, és Esztergom ostromáról határoztak De Souches és Montecuccoli részvételével,⁶⁴ szeptember

61 Később azonban visszatért, és csak a béke publikálása után hagyta el végleg a tábor, Vitézy október 6-ai tudósítása szerint: „Nádasdi uram is a több urakkal elszórt az táborból, és Pottendorfon vagon.” Levele Zrínyihez. *Fabó A.*: i. m. (29. jz.) nr. 439. Szeptember 18-a körül Bécsbe utazott. CST I/1. nr. 442. A szakirodalom hajlik a feltételezésre, hogy ha szóbeszédből is, de valóban tudhatott a vasvári eseményről. *Toma K.*: i. m. (9. jz.) 152–153. és *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 322. Ennek idézett legkorábbi dokumentuma az országbíró szeptember 25-ei levele, ahol is török híresztelésekre hivatkozik, mindössze két nappal az uralkodói megerősítés előtt. Itt tehát nem Nádasdy különleges tudásáról, hanem az oszmánok kiszivároztatásáról van szó. Szeptember 22-én a primás is kezd némileg gyanút fogni úgymond a sok futár jövése-menése miatt. CST I/1. i. h.

62 Tulajdonképpen már Széchy félrevette a kutatást: „A gyalázatos béke különben országos ingerültséget támasztott. Hiába törekedett az udvar megalázó föltételeit dicsérni, indító okait szépíteni: azokat a nemzet vívmányainak, ezeket a királyi jóakarát jeleinek senki sem fogadta el. Pedig mindjárt, augusztus 10-ikén, összehívta az állami tanácsosokat, külföldi követeket, főpapokat és főurakat, aztán bizalmasan eléjük terjesztette a vasvári egyezséget, egyenesen a jó hangulat előkészítése végett, hisz egyenesen fölkérte a megjelent magyar tanácsosokat, hogy mivel a nép az ilyen bonyodalmas kérdésben az állam érdekeit nem ismeri, sokszor rosszul értelmezi, a közönséget aztán félrevezeti és fölizgatja, oszlassanak el minden kellemetlen benyomást, mert a béke a magyar királyságnak csak javára van.” (*Széchy K.*: i. m. [12. jz.] V. 147–148.) Forráshivatkozása azonban a jelek szerint erős kritikára szorul, kiváltképpen a datálás szempontjából. Vö. *Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nádasdy illustrantia* (1663–1671). Red. V. Bogišić. *Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagrabiae*, 1888. 231–235. (Monumenta Slavorum Meridionalium 19.). – Vö. még *Benda Kálmán–Péter Katalin–Somogyi Éva*: Magyarország történeti kronológiája. II. 1526–1848. Akadémiai, Bp., 1983. 486.; *R. Várkonyi Ágnes*: Országgyűlési kísérletek (1648–1664). In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Akadémiai, Bp., 1987. (Magyarország története tíz kötetben III/1–2.) 1147. skk.; Zrínyi Péter akciójára legrészletesebben: *Széchy K.*: i. m. (12. jz.) V. 136–144. – Az újabb kutatás a francia politika változásainak függvényében már kételkedik az összeesküvés 1664. őszi kezdetében. *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 326–328.

63 CST I/1. nr. 434. skk.

64 Lippay Rottalhoz. Pozsony, 1664. augusztus 29. CST I/1. nr. 435.

4-ére pedig haditanácskozást hívtak össze a pozsonyi primási palotába, ahol Montecuccoli mellett egyaránt megjelentek a birodalmi direktorok, német és francia generálisok:

„Jámbor Urunk és Császáruk megparancsolta az generálisoknak, hadi fejedelmeknek és vezéreknek, hogy ide gyűljenek mindnyájan én hozzám, és velek együtt tartsak tanácsot, utolsó resolútiót tegyék, mit kellessék tovább és lehessen az pogány ellenség ellen az tél előtt művelni, úgy annyira, hogy arra is szabadságot adott, hogy ne is reportáljuk Bécsbe, ami siető, csak ugyan mindjárt executióba vehessük végezetünköt. Von Tran uramat köldötte alá eő Felsége az propositiókkal, melyek bizony igen helyesek és substantialisok vóltanak. Sommája az vólt, hogy sok tanácskozás után concludálta vólt immár eő Felsége, hogy csak reá menjünk a Törökre, ahol kaphatjuk, megvívunk véle, ha penig ki nem jön, szálljuk meg tüstént Eszterghomot [...]”⁶⁵

A jelek szerint az időhúzásra játszó udvar számítása bevált.⁶⁶ A magyar rendi vezetők (vagy akár az ország területén tartózkodó szövetséges csapatok irányítói) hadi téren már semmit nem tudtak tenni a béke ellen. Egy esetleges, a török főse-
reget ért diverzió talán problémát okozhatott volna a hadászati még kényes helyzetben, ettől tarthattak Bécsben?⁶⁷ Mindenesre, amikor szeptember 29-én a primás megkapta az uralkodói *Handbriefet* – Lipót 27-én írta alá a vasvári szerződést⁶⁸ –, először csak a kétségbeesésre futotta erejéből:

„Ezen órában érkezék eő Felsége curierje Handbriefflit⁶⁹ hozván eő Felségétől, kiben eő Felsége jelenti, hogy armisticiumot publicált a törökkel, mely mine-

65 Levele Wesselényinek. Pozsony, 1664. szeptember 5. CST I/1. nr. 437. Az említett von Tran: Ernst von Abensberg und Traun-Meissau. – Lippay ezen és környező leveleinek egyik lehetséges értelmezése, hogy ekkor még sem Lipót, sem pedig Montecuccoli, és más császári tábormokok, haditanácsosok sem tudtak (vagy csak részinformációkkal rendelkeztek) a béke aláírásáról. Carafa nuncius augusztus 28-ai jelentése is értelmezhető ekképpen. (Természetesen a nuncius sem tudott ekkor még Vasvárról, egyedül Porzia erős békevágyáról ír.) *Levinson, A.*: i. m. (51. jz.) I. nr. 416.

66 A *dissimulatio* részeként, elterelési akcióként értelmezhető, hogy szeptember elején Bécsben Zrínyit vádolták meg „különbéke” megkötésével. Ennek a nuncius sem adott hitelt. Vö. *Fraknoi V.*: i. m. (51. jz.) nr. 15. (1664. szeptember 15.); *Fabó A.*: i. m. (29. jz.) nr. 438. (1664. szeptember 10.); *Széchy K.*: i. m. (12. jz.) V. 135.

67 A szakirodalom értelmezése szerint (ahol a képlékeny és feszült hadi helyzet bemutatása mellett feltűnik az adat, miszerint Lipót már szeptember 9-én aláírta volna a békét) a titokban tartás oka a császári politikai és hadvezetésen belüli nézeteltérés volt. *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 322–323. Valóban, a császári tábormokok sem érthettek egyöntetűen egyet az egyezséggel (emiatt válhatott meg talán De Souches is a szolgálattól szeptember 12. körül, mint fentebb említettük). Meglátásunk szerint azonban ennél erősebb érv a *dissimulatioé*, amellyel egy esetleges eszkalálódó konfliktust igyekeztek kivédeni, sikerrel.

68 *Széchy K.*: i. m. (12. jz.) V. 134–135.

69 A kifejezés nem valamelyik udvari kancellária, hanem az uralkodó magántitkára által (olykor s. k.) írt, közvetlenebb megszólítással kezdődő („Chare Archiepiscopo”) levelet takar.

künk magyaroknak és az egész keresztységnek valóban keserves és káros, anynyi romlásunknak és kárunknak ez az haszna. Most mikor szintén kezünkön volt az pogánság, armistitiumot és békességet publicálni? Ha Úyvarát oda engedi eő Felsege, csak keresztet vessen Magyarországra, mert az soha többé nem lészen. Nem írhatok többet keserűségemben kegyelmednek.”⁷⁰

E sorai örökítik meg pillanatfelvétel gyanánt a felismerést: már másfél hónapja teljesen feleslegesen tervezgetett, szervezkedett, reménykedett. Ő és vele magyar vezetőrsai kikerültek a Habsburg-döntéshozatal rendszeréből, méghozzá a lehető legrafináltabb módon. Nemcsak kihagyták őket a 17. századi magyar történelem egyik legfontosabb döntéséből, hanem *si sono ingannati*, ahogy a korbelti udvari olasz szakkifejezés mondja. Azaz alaposan ki lettek játszva hosszú heteken keresztül.

A nemcsak megtévesztett, hanem a nemzetközi publikum előtt meg is alázott magyar rendi vezetők első kitapintható reakciója a passzív rezisztencia. Nem utoljára a magyar történelemben. A vasvári béke publikálásának híre után az uralkodó többszöri személyes sürgetése ellenére sem mennek Bécsbe. Erre sokáig a nádor, a primás sem hajlandó, nyomukban a többiek sem.⁷¹ Lippay az újra Bécsben tartózkodó Trinkell útján üzen az udvarnak: küldje hozzá Lipót Miller gyóntatót Pozsonyba, ezúton közölje akarátát. Ő nem megy, fél, hogy csak támadásoknak teszi ki magát.⁷² Október 23-án végül bizalmasan ír az uralkodónak,⁷³ de majd csak november 18-án adja be a derekát: „Most ismént pro 25. praesentis⁷⁴ hívatta eő Felsege fel az urakot, engemet is immár negyedik levele, az kivel hívat, hogy az több urak előtt felmenjek, és szokása szerint confidenter akar velem minden dolgokról magányosan conferálni” – közölte Rottal Jánossal. Meg is indokolja döntését: „az mit Isten ád értenem, és jó conscientiam, megmondom, lássa osztán eő Felsege, mit cselekeszik. Könnyű bizony az jó németeknek békével nyugodny, mink azonban csak el veszünk. Az több keresztyn fejedelmek is azt tudják, hogy minékünk

70 CST I/1. nr. 444. Lippay Rottalhoz. 1664. szeptember 29.

71 „Palatinus ad terminum comparire non poterit, dubito etiam de quibusdam aliis. Ego solus quid faciam, nisi odia praesertim ministrorum et malas tractationes sustinere cogar, et ne si quidem utilitatis quidpiam praestare potero.” Lippay Trinkellhez. Pozsony, 1664. október 23. EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 383. Ld. még levelét Rottalhoz. Pozsony, 1664. november 18. CST I/1. nr. 446.

72 „Nihil accipio litterarum a Reverentia Vestrae, nec responsum quidem ad meas. Adhuc persisto in ea opinione, quod non expedit nunc Viennam ascendere, licet denuo manualibus Suae Maiestatis ad colloquium vocer, quia non possum non dicere, quod res est: si autem dixero, lapidabunt me etc. Si patrem Müller Caesar misisset huc, per ipsum omnia confidenter et Caesar mihi significare, et ego me aperire Caesari potuissem. etc.” Lippay Trinkellhez. Pozsony, 1664. október 23. EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 383. Ld. még alább is, a 87. jegyzetnél.

73 „Mitto volanter Reverentiae Vestrae litteras, quas Caesari breviter scripsi. Conferat, queso, cum patre Müller, et oclusas Caesari exhiberi faciat, sive per illum sive per alios, prout iudicaverit.” Lippay Trinkellhez. Pozsony, 1664. október 23. EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 384.

74 November 25-re.

igen jól van ez az békesség, mivel nem szólunk, és nem panaszkodunk.”⁷⁵ Vitnyédi által elhíresített szándéka a béke elleni azonnali nyílt protestálásra – amihez az ügyvéd szerint fegyver is szükségeltetett volna – nem tűnik hitelesnek, legfőképpen szűk körben tett kifakadás lehetett.⁷⁶ A békével szembeni attitűdje mindazonáltal világos és eltökélt: „Felmegyek azért immár Isten segítségéből. Engemet bizony senki arra nem vészen, hogy jóvá hagyjam ezt az veszedelmes békességet, az ki minket el vettett, s mivelünk az keresztyenséget [...]”⁷⁷

Két hónap várakozás után fel kellett menni Bécsbe, a további húzódozás az uralkodói sürgetésekre nyílt ellenszegülésnek tűnhetett. A bécsi tanácsüléseken, tárgyalásokon, tudjuk, a kevés megjelent valóban nem tudott eredményt elérni, és nagyon zajosnak sem mutatkoztak már.⁷⁸ Végül Wesselényi nádor egyedül protestált ünnepélyesen a pozsonyi káptalannál a magyar rendi alkotmány sérelmével megkötött egyezmény ellen 1665. január 5-én.⁷⁹

A passzív rezisztencia azonban csupán a felszín. Az eddig hiperaktív primás októberben ugyan látszólag inkább fürdőbe kívánczik a császárváros helyett, ám ténylegesen azért, hogy ott találkozzék a betegeskedő náddal.⁸⁰ Távolmaradási szándékát közli Trinkell-lel, aki előtt hosszasan cáfolja és visszautasítja – nyilván azért, hogy bécsi képviselője ezt terjessze –, miszerint lázadást szítana az országban.⁸¹ Mert találgatások, udvari és diplomáciai körökben adódnak szép számban.⁸² Tulajdonképpen a történeti irodalom is, kimondva, kimondatlanul ekkor már a Wesselényi-féle összeesküvés geneziséről beszél.⁸³

75 Lippay Rottalhoz. Pozsony, 1664. november 18. CST I/1. nr. 446.

76 A szakirodalomban rendre megemlített információ forrása: *Fabó A.*: i. m. (29. jz.) nr. 442. (az október 14–18. között keletkezett iratok közé ékelődött töredék).

77 Lippay Rottalhoz. 1664. november 18. CST I/1. nr. 446. A mondatot több helyen idézi R. Várkonyi Ágnes és Benczédi László is, utóbbi tulajdonképpen üres hősködésnek tartja. Ld. a következő jegyzetet.

78 „Mi a békességhez se fehért, se feketét nem szólottunk, hanem nagy csendesen kívántuk, adják azon írást kezünkhöz, s régi szokás szerint érsek uramhoz gyűlvén, mire segít Isten, alázatos opinionkat őfelségének beadjuk, s ehhez mindnyája főhajtással, hallgatva annuáltunk.” Wesselényi Rottalhoz. 1664. december 4. Idézi – többek között – és meglehetősen lesajnálással szól a rendi vezetők meghátrálásáról: *Benczédi László*: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685). In: Magyarország története i. m. (62. jz.) 1155. Vö. még *Uő*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. *Történelmi Szemle* 17. (1980) 596–630., különösen 610.; *Uő*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon 1664–1685. Akadémiai, Bp., 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből 91.). A béke értékelésére, következményeire, fogadtatására magyar és nemzetközi részről, valamint a bécsi tárgyalásokra: *R. Várkonyi Á.*: A Wesselényi szervezkedés történetéhez i. m. (12. jz.) 441–444.; *Uő*: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 325.; *Uő*: Horvátország reménye i. m. (53. jz.) 200–201.

79 Meg kell jegyeznünk, hogy a nádori protestálás érvei (vö. *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi száz napja i. m. [59. jz.] 329.) és Lippay hamarosan ismertetendő, 1664. október eleji instrukciójának pontjai között számos tartalmi egybeesés van.

80 Lippay Wesselényihez. Pozsony, 1664. október 17. CST I/1. nr. 445.

81 Ld. alább, 87. jegyzet.

82 Vö. *Széchy K.*: i. m. (12. jz.) V. 135–136.

83 Mindenekelőtt uo. 136. skk.

A szeptember végi zavarodottság nem tartott, tarthatott sokáig. Mielőbb cselekedni kellett, hiszen az uralkodói aláíráson még alig száradt meg a tinta. A prímásnak megvolt a kellő diplomáciai jártassága az általa sokszor felemlegetett szőnyi béketárgyalások idejéből. Tudta, ha idejében lépnek, a végleges, tinnepélyes ratifikációig talán van még némi remény a módosításra. És nyilván nem a törököknél keresett támogatást, megbízhatatlanságukra hivatkozva eddig éppen ő óvta az udvart attól, hogy megbizzon az oszmánokban. Ugyanez Zrínyinél sem kerül szóba sehol sem.

A titkos prímási jezsuita diplomácia 1664 októberében

Lázadást ugyan nem szított a prímás, de szervezkedni már bizonyíthatóan október folyamán szervezkedett a béke ellen. Titokban, konspiratív módon, de legalísan tette. Egyelőre csupán feltételezzük, hogy nem pusztán a saját szakállára cselekedett, és legalább a küldetés tényében egyeztetett rendi vezetőtársaival: mind a nádorral, mind a horvát bánnal (Nádasdy országbíróval viszont vélhetően nem). Valószínűtlennek tűnik ugyanis, hogy a kora újkori magyar történelem egyik legakutabb válsághelyzetében érdemi lépés megtételére mindenféle információcsere nélkül kerüljön sor. Az, hogy behatóbb előkészítésre, részletes egyeztetésre nem került sor, ki fog derülni.⁸⁴

Légni Lippay a saját nevében, ám az egész ország képviselőjében lépett. A prímási jezsuita diplomácia folytatódott 1664 őszén. A főszereplő ismételt a jezsuita gyóntató, Trinkell Zakariás. Az újabb akciónak a magyar historiográfiában eddig tulajdonképpen ismeretlen kulcsdokumentuma irathagyaték-töredéke részeként, jellegzetes kézírásával maradt ránk a Hevenessi-gyűjteményben.⁸⁵

A dokumentum egy 14 pontból álló, szabályos követutasítás, amely az ilyenkor szokásos, az üdvözlésre vonatkozó formulával kezdődik: „Praemissa debita salutatione etc.” A küldetés konkrét személyhez szól. Az első pontból megtudjuk, egy püspökről van szó (címezései, megszólításai a 2. és 13. pontban: *Sua Celsitudo, Excellentia Vestra*), akivel az üdvözlés alkalmával közölni kellett „mennyire mélyen érez iránta a magyar nemzet, mennyire becsüli fáradozásait, melyeket ezen elgyötört ország érdekében magára vállalt, beleértve a veszélyeket, melyeknek saját személyét is kitette, hogy oly emberséggel és hittel járt el a dolgokban, akár

84 A közvetlen kapcsolattartásra bizonyíték Vitnyédi 1664. október 6-ai levele Zrínyihez, ahol a bán Pozsonyból érkező szolgálát említi, s arról ír, hogy Zrínyi a békekötésről Zichy István mellett a prímástól értesülhetett. *Fabó A.*: i. m. (29. jz.) nr. 439. Vö. *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 322.

85 EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 347–351. A teljes szöveg közlését és magyar fordítását ld. *Tusor Péter*: Lippay prímás, a vasvári béke és a német birodalmi rendek (1664. október). In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. MTA BTK, Bp., 2015. 79–88.

saját személyét illetően, akár a Szent Római Birodalom nevében”. (1.) Bár a követutasításban Lippay mindvégig egyes szám első személyben nyilatkozik, érvel és kérdez, már ez az első pont is mutatja, hogy a küldetésre a *natio Ungarica* képviselőjében került sor.

A kötelező *salutatio* után a primás rögtön felteszi a kérdést, vajon a címzett óhajtja-e ezt a békét, avagy fegyverszünetet, illetve az a birodalmi rendek tudtával és akaratával köttetett-e meg? (2.) A maga részéről ugyanis elképzelni sem tudja, hogy a vasvári egyezséget a birodalmi rendek és más szövetséges fejedelmek megkerülésével hozták volna tető alá, és ez esetben bízik benne, hogy ők legalább tekintettel voltak Magyarország érdekeire. Mégis úgy véli inkább, hogy nem voltak megfelelően informálva a békéről, aminek következményei beláthatatlanok. (3.) Majd siet leszögezni, hogy a magyar rendi vezetőket senki sem kérdezte: „Ami minket, magyarokat illet, bizton tudja és higgye, hogy mi sosem értettünk egyet ezzel a tárgyalással, avagy békekötéssel, és nem is tudtunk róla. Közülünk, kik ezen ország főemberei vagyunk, senki nem lett felkérve *opinio* adására, pedig őfelsége választási és koronázási, esküvel megerősített oklevelében kötelezte magát, hogy ezt az országot másként nem, hanem csak a magyarok tanácsa által fogja kormányozni.” (4.)⁸⁶

E bevezető pontok is azt mutatják, hogy a magyar rendi vezetés a vasvári béke szeptember 27-ei uralkodói megerősítése és annak publikálása után, mihelyst megkapta Lipót *Handbilletjét*, szinte azonnal megtette az egyetlen reális és jogszerű lépést a béke azonnali „megfűrésására”. Lippay és (nyomában a többiek) azért nem mennek Bécsbe az uralkodó többszöri sürgetése ellenére sem, nehogy nyílt szembenállással a „rebellisek” kényelmetlen pozíciójába lavírozzák magukat, ne adj’ isten így-úgy rávegyék őket a beleegyezésre.⁸⁷ Érveiket sem fejtik ki, reménytelennek, feleslegesnek tartják. Ellenben a császárnak az oszmánellenes hadjáratban részt vevő birodalmi szövetségeseit, a birodalom rendjeit igyekeznek mozgósítani, jelezve számukra: őket ugyanúgy „átverték”, mint a magyar rendeket. Lippay a pozsonyi palotájában tartott szeptember 4-ei tanácskozás nyomán biztos lehetett benne, hogy a birodalom képviselői sem értesültek az alkudozásokról. A magyarokat nemcsak politikai sérelem érte, hanem törvényes jogaikat, az ország alkot-

86 EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 347.

87 „Ruminando ulterius quoque hesternas Reverentiae Vestrae litteras statui omnino Vienna ad consultationem non ascendere, si enim defacto suspicio et querelae sunt contra me, quid erit si ea, quae sentio ibi, vel etiam coram reliquis consiliariis repraesentabo? Adulare nescio, neque volo, mentire contra fidem meam, approbare, quae reprobis, non possum. Obligor iuramento fidei et utile simul consilium regi dare, patriae proditor audire, minus esse, recuso. Quantum ad colloquium: potest Sua Maiestas ad me patrem Müller mittere, si vult, et mihi necessaria significare. Ego turbas in regno et inter Ungaros nunquam suscitabo, neque rebellionis ullius inquam particeps, aut conscius, quinimo etiamsi centum vitas haberem, paratus eas pro fidelitate Suae Maiestatis deponere, de qua si ulterius quoque fuero suspectus, potius Romam iter meum arripiam, ibi in bona gratia et affectu Suae Maiestatis vitam, quae superest, brevem depositurus.” Lippay Trinkellhez. Pozsony, 1664. október 19. EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 379. Az „Obligor” kezdetű mondatot szó szerint idézi, a lázadás szervezésének elutasítását és a római út felvetését említi *Pauler Gy.*: i. m. (12. jz.) I. 23.

mányos berendezkedését is megrázkódtatta: uralkodójuk megszegte esküjét – mutat rá egy messzi távlatokat hordozó szempontra, amelyet azonban elejt a továbbiakban.

Ehelyett birodalmi segítséggel minimalizálni, enyhíteni próbálja a veszteséget. Kijelenti, hogy magyar előkelők (*proceres Ungariae*) csak abban az esetben egyeznének bele a békébe, ha a törökök visszaadnák Érsekújvárt. (5.)⁸⁸ Arra azonban nincs példa a történelemben, hogy az oszmánok általuk elfoglalt erősséget átadtak volna (fordítva is csak Lippa esete ismert – fűzhetjük hozzá). Pedig ha az erőd török kézen marad, féltő, hogy egész Felső-Magyarország, amelyet már eddig is nehezen lehetett féken tartani, török adófizető lesz, és hogy a törökök védőszárnyai alatt a magyarok rá fognak támadni a szomszédos tartományokra és a Szent Római Birodalom államaira („*Timendum itaque ne Ungari ipsi suscepto Turcarum patrocinio provincias vicinas et Sacri Romani Imperii status ac regna invadant*”). Sőt így maguk a törökök közvetlen szomszédai lesznek Ausztriának, Morvaországnak és Sziléziának (6.) – sorjáznak az érseki érvek.⁸⁹

A magyarok már végső romlásukba jutottak, egyfelől, mert országuk lepusztult, másfelől mert tekintélyük is odavan már. Nem kérdezték meg őket sem háború, sem béke kérdésében, nemcsak a generálisok, hanem a beosztott tisztek is megkerüléstükkel hoznak döntéseket, az egész királyság a német tiszteknek és katonáknak kénye-kedvére bízott prédává vált. (7.)⁹⁰ De mindezt a magyarok elviselték volna, ha – bár nem is az egész országukat, de – legalább az újonnan elvesztett területek, jelesül Érsekújvár visszaszerzését remélhették volna.⁹¹ Lippay állítása szerint a legyőzött török sereg maradéka gyenge és elégtelen, már csak az utolsó csapás hiányzott volna neki.⁹² Ezért a magyarokat a fegyverszünet (*armorum suspensio*) és a békekötés (*pacis conclusio*) híre villámcsapásként érte. Nem tudják, engedelmeskedjenek-e neki, hogyan mentse meg magukat, és hogy milyen tanácsot kövessenek. (8.)

A primás ezután áll elő a farbával, idézzük hát szó szerint sorait:

„Kiváltképpen [azért nem tudják, engedelmeskedjenek-e a békének, hogyan őrizték meg magukat, és hogy milyen tanácsot kövessenek.] mert az egymástól távol lakó előkelők nem tudtak összeülni, hogy saját dolgaikról tanácskozzanak. Szándékuk azonban nem lesz más, mint hogy minden követ megmozgassanak és alázatosan folyamodjanak Őfelségéhez: béketárgyalás útján semmiképpen se hagyja vagy engedje át a törököknek Érsekújvárat. Amiért is az előkelő főemberek távollétében a közelebb lakó érsek kéri a legelszántabbban, hogy a Direktorok és maga a Szent Római Birodalom vessék latba befolyásukat Ő Császári Felsőségénél, hogy legalább Érsekújvárt ne engedje át a törököknek, hanem inkább hatha-

88 EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 347.

89 Uo. p. 348.

90 Uo. p. 348–349.

91 Uo. p. 349.

92 Vö. CST I/1. nr. 436. (idézve alább, 99. jz.) és nr. 439 is. A hadtörténeti kutatás feladata eldönteni, hogy akár Zrínyi, akár a primás optimizmusa hadászatiilag megalapozott volt-e.

tós és győztes seregeivel legalább ezt szerezze vissza, midőn rendelkezésre állanak jelenlegi eszközei, erős seregei, és maga a török legyengültnek és legyőzöttnek látszik, épphogy csak ki kellett volna használni győzelmünket s kezünket kinyújtani.” (9.)⁹³

A primás a lázadásnak, esetleges diverziónak még a látszatát is kerülni igyekszik. Az alattvalói lojalitás mögé húzódik. Sőt érvelése szerint magának az uralkodónak is szüksége van a fellépésükre, segítségükre. Hangsúlyozza, hogy Isten után a meggyötört ország és védőbástyája a kereszténységnek (*afflictissimum regnum et propugnaculum Christianitatis*) az uralkodónál keres oltalmat mint patrónusánál. Szerinte Lipót kiváló fejedelem (*optimus princeps*), ám még fiatal, és a címzett ismerheti, ügyeinek milyen irányítói vannak. Félő pedig, hogy ha Magyarország elvész, a szomszéd tartományokat és a birodalmat is pusztulás fenyegetheti, az egész kereszténység orvosolhatatlan kárt szenved, és ha nem változtatnak a dolgok menetén, Lipót nemcsak Magyarországot és a szomszéd tartományokat, hanem saját magát és a birodalmat is elveszejtheti. (10.)⁹⁴

E pontban nem egyszerűen az „uralkodó jó, csak a tanácsosai rosszak” képlet jön elő a magyar egyházfő érvelésében, hanem azon implicit szándékot tapinthatjuk ki, miszerint a magyar és birodalmi rendek képviselőinek kellene összefogniuk és kezükbe venniük a Habsburg-politika irányítását. Nemcsak Magyarország, a birodalom, hanem a dinasztia érdekei maguk is ezt kívánják. A dinasztia védelme más megközelítésben is visszaköszön. Jelesül, hogy amennyiben a béke, avagy fegyverszünet a birodalom és más fejedelmek tudta nélkül köttetett meg, ez olyannyira sértheti őket, hogy a jövőben nem fognak szükség esetén segítséget nyújtani. Márpedig a császár egyedül nem fog tudni ellenállani az erőre kapó ellenségnek, Magyarországot és utána többi országát is elveszíti. Magyarország eleste után ugyanis, fejtegeti még hosszasan Esztergom érseke, nem tudja megvédeni az örökös tartományokat. (12.)

Mindezekre az érvekre tekintettel arra kéri a címzettet, hogy segítse bölcs tanácsával a magyarokat, mit tegyenek, mit várhatnak és remélhetnek, és ajánlja ügyüket a Szent Római Birodalomnak. Viseljék a birodalmi rendek szívükön az ország védelmét, tegyék azt, amit bölcs ítéletük sugall. (11. és 13.) És ne feledkezzenek el Erdélyről sem, ami ezzel a békekötéssel teljesen török érdekszférába fog kerülni. (14.)⁹⁵

A záró kérések megfogalmazása az előző pontokkal ellentétben érezhetően önállóbb cselekvésre ösztönzi a birodalmi rendeket, illetve e titkos követutasítással megkeresett képviselőjüket.

93 EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 349.

94 Uo. p. 349–350.

95 Uo. p. 350–351.

A magyar rendek és a Rajnai Szövetség 1664 őszén

A magyar történelem egyik legdrámáiabb eseménye kapcsán keletkezett irat a kora újkori magyar rendi külpolitika fontos és izgalmas forrása. A 19. században már Kazinczy Gábor lemásoltatta magának a környező dokumentumokkal együtt Hevenessi gyűjteményéből,⁹⁶ mégsem keltette fel az eseményre és következményeire kiemelten fókuszáló magyar történetírás figyelmét. Pauler Gyula ismerte, de csupán egy-két adatát hasznosította. Jelentőségét, úgy látszik, nem ismerte fel.⁹⁷ Az okot csak találgathatjuk. A szemmel láthatóan gyors jegyzeteléssel/másolással készült, gyakori rövidítéssel tarkított, tipikus jezsuita stíllel írt fogalmazvány egészének elolvasása, megértése igazi paleográfiai kihívás. Katalógusbeli címe (*Puncta [14] circa faciendam cum Turca pacem*) és a környező iratok tárgya, dátuma, érsek küldőjének kiléte nyomán mindazonáltal nemcsak az következtethető ki, hogy a vassvári békével foglalkozik, hanem már első sorai elárulják, hogy egy követutasításról van szó. Papíra vetője, Trinkell, aki egyben maga a követ, a környező dokumentumok mellett ugyanakkor teljes bizonyossággal csak külső kontrollforrások segítségével azonosítható.⁹⁸ Továbbá sem dátuma, sem küldője, sem pedig címzettje nincsen feltüntetve.

Utóbbit teljes bizonyossággal megtalálhatjuk. Az instrukció több fontos dolgot elárul róla. Nemcsak azt, hogy birodalmi püspök, hanem azt is, hogy fejedelmi rangú személy (a *Sua Celsitudo* megszólítás kifejezetten erre utal, és az *Excellentia Sua* sem járt ekkor még ki minden püspöknek). Megtudhatjuk még, hogy valamennyire személyesen is részt vett a magyarországi harcokban (ugyanis veszélyeknek tette ki magát). Kikövetkeztethetjük, hogy még a közelben tartózkodik (ez adja Trinkell küldésének, a kérések teljesítésének realitását), vélhetően a birodalmi segélycsapatokat irányító egyik direktor (az érsek felkérésére elsődlegesen ugyanis a direktoroknak kellene lépniük a császárnál), valamint hogy Lippay személyesen is ismerhette őt (a követutasítás bizalmas hangneme utal erre).

A koordináták egyértelműen Christoph Bernhard von Galen (1606–1678) münsteri herceg-püspökben metszik egymást, aki 1650-től állt a német egyházi fejedelem-

96 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár Ms 4879. Kazinczy G. gyűjt. Tört. XVII. 10. 1.

97 A primás viszonyulását 1664-hez e forrás alapján jellemzi pár mondatban, tehát szerzőségével tisztában volt, bár maga Lippay csak egyszer tűnik fel a szöveg 9. pontjában (*Archiepiscopus*). Két érvet emel ki: a béke alkotmányos sérelem, a koronázási eskü ellenében, magyar tanácsosok nélkül kötöttet, ill. veszélyezteti az örökös tartományokat. Az iratra konkrétan nem, csak a Coll. Heveness. tom. 16-ra hivatkozik. Pauler Gy.: i. m. (12. jz.) I. 23. – Pauler könyvének népszerűsítő jellegéről, vonatkozó kutatásának tulajdonképpeni befejezetlenségéről: R. Várkonyi Á.: A Wesseleányi-szervezkedés történetéhez i. m. (12. jz.) 436–438.

98 Ld. Trinkell saját kezű leveleit a primáshoz: PL Arch. Saec., Acta rad. class. X. nr. 196., 20. cs. fól. 386–387. (1654. július 11.); 21. cs. fól. 401–403. (1654. július 11.); 22. cs. fól. 77–78. (1654. augusztus 26.). – A Hevenessi-féle Trinkell/Lippay-iratokat viszont nyilvánvalóan nem véletlenül őrizték meg mindkettejük korai halála (1665 és 1666) után a jezsuiták, és kerültek be Hevenessi Gábor gyűjteményébe, ők még tisztában voltak jelentőségükkel. Az irattörredék különleges jelentőségének 21. századi felismeréséhez nagy segítséget jelentett a Porzia-Akten idézett anyaga. PUGW 10. 166–182.

ség élén, és aki Friedrich Baden-Durlach örgróf, Philipp Florinus von Pfalz-Sulzbach pfalzi palotagróf és császári tábornok, valamint Johann Adolph zu Schleswig-Holstein-Plön generális társaságában vett részt a primás pozsonyi palotájában tartott szeptember 4-ei tanácskozáson. Lippay kifejezetten mint herceg direktort említi Baden-Durlachhal egyetemben. A primás titkos követküldésének, instrukciójának, szövetségkeresésének alapját ebben a már többször említett haditanácsban ragadhatjuk meg. Itt ugyanis a direktorok kifejezetten sürgették a támadó hadműveletet a tél beállta előtt, tekintettel a törökök gyengeségére, illetve mivel bizonytalanok voltak abban, hogy a következő évben is ki tudnak-e ekkora haderőt állítani.⁹⁹

Az esztergomi érsek tehát a megfelelő információk és kapcsolatok, közös érdekek és elképzelések birtokában tett kísérletet az események befolyásolására. Nem csupán arról volt szó, hogy az egyik egyházi direktort megkörnyékezte, illetve igyekezett kihasználni a birodalmi haderő vezetőinek elégedetlenségét. Utóbbira kétségkívül joggal appellált, hiszen például Christoph Bernhard von Galen is legfőljebb csak kisebb csatározásokban vehetett részt, érdemben nem tudott bekapcsolódni a hadjáratba.¹⁰⁰ A harcvágy, pláne az oszmánok ellen, esetében sem lebecsülendő. A középkorból megörökölt, a kora újkorban még létező püspök-hadvezér típusának egyik utolsó képviselője ő. Noha megkapta az egyházi rendeket, már a harmincéves háború küzdelmeiből kivette részét a Habsburgok oldalán. Püspökként egyfelől példás egyházfegyelmet tart, másfelől 1661-ben császári segítséggel ostromolja saját székvárosát, és a későbbiekben is hol angol, hol francia szövetségben harcol a kálvinista hollandok ellen. Itt Groningen ágyúzásáról híresült el („Bomben-Bernd”), majd pedig Habsburg-szövetségesként hadakozott Elzászban.¹⁰¹ Christoph Bernhard von Galen magyarországi jelenléte nem sok figyelmet kapott a hazai történetírásban. R. Várkonyi Ágnes említi Christoph Bernhardt néven mint János Fülöp mainzi érsek megbízottját.¹⁰² Von Galen jelentősége azonban ennél sokkal nagyobb. Az újabb kutatások sokrétűen feltárták és értékelték a

99 „Bizonyos, hogy az imperialis Directorok igen urgealliak, legyen valami derekas operatio még az Tél előtt, magok is nemigen remenlik, hogy ez jövő esztendőre ilyen derék erővel compareallassunk az Török ellen. És pedig kétség nélkül jobban hozzá készül és meg indítja minden tehetségit. Bizonyos az, hogy ez idén az Török hadnak színe igen el veszett, és kiváltképpen az Janicsárság mind a Szent Gothardnal való ütközetben, mind pedig Zúza Urammal való harcokon igen megromlott. Lovok is megtikkatt, elveszett, magok is döglenek és betegesek sokan az Pogany ebek.” A primás ezek után a keresztény csapatok problémáit sem hallgatja el. Levele Rottalhoz. Pozsony, 1664. szeptember 5. CST I/1. nr. 436.

100 Ideje jó részét Bécsben, és ott is birodalmi politizálással töltötte. Vö. *Levinson, A.*: i. m. (51. jz.) I. nr. 416., 421., 422.

101 A rá vonatkozó számottevő modern szakirodalommal ld. lexikográfiai életrajzát: http://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=537&url_tabelle=tab_person (letöltés ideje: 2014. nov. 22.). Már 1665 szeptemberében Hollandiában találjuk. *Levinson, A.*: i. m. (51. jz.) I. nr. 442.

102 R. *Várkonyi Á.*: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez i. m. (12. jz.) 441. és *Uő.*: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 323. Feltételezzük, hogy a münsteri püspök 1664. szeptember 14-ei levelében nemcsak az augusztus végi bécsi, hanem a szeptember eleji pozsonyi haditanácsról is beszámolt a mainzi választónak.

magyar rendi vezetők 1663. végi, 1664. eleji kapcsolatkeresését az 1658-ban részben török-, részben Habsburg-ellenes céllal, francia közreműködéssel létrejött Rajnai Szövetséghez. Köztudott, az 1668-ig fennálló liga vezetője János Fülöp volt. Mellette azonban ott találjuk a trieri és kölni választófejedelemet is. A negyedik legjelentősebb egyházi résztvevője a *Rheinische Allianz*nak pedig nem volt más, mint Münster hercegpüspöke!

A primás akciója tehát nem csupán azonnali segítségkérés a német segélycsapatok vezetőitől, és általában véve a birodalmi rendektől, akiknek szintén formális beleegyezésüket kellett adniuk a békekötéshez,¹⁰³ és akik ekkor még éppen üléseztek Regensburgban.¹⁰⁴ Önmagában ez sem lenne lebecsülendő. Ő azonban egyik, a hadjáratban személyesen részt vevő vezetőjén keresztül ahhoz a Rajnai Szövetséghez fordul közvetlenül, amellyel a kapcsolatfelvételt a kora újkori magyar rendi külpolitika egyik legkülönlegesebb és sokat méltatott eseményeként értékeli a történetírás.¹⁰⁵ A magyar rendiség és a nemzetközi törökellenes szövetség viszonyáról alkotott kép azonban *genezise* mellett csak *occidense* ismeretében lehet teljes. Jelesül:

a) A magyar rendek egyik vezetője, az ország primása közvetlenül a vasvári béke publikálása után jezsuita gyóntatója révén titkos, de nem illegális kapcsolatot keres a Rajnai Szövetség egyik itt tartózkodó vezetőjével.

b) Hosszas érveléssel hívja fel figyelmét a békével a birodalmat fenyegető rövid és hosszabb távú veszélyekre (Bécs 1683. évi ostroma fényében nem is alaptalanul).

c) Igyekszik közös platformot kialakítani, mondván, a birodalmi rendeket és köztük a szövetséget a békekötéssel és az azt követő *dissimulatio*val *mutatis mutandis* szintén érdeksérelem és presztízsveszteség érte, miként a magyarokat.

103 Ez és a birodalmi hadak leszerelésének, kivonásának kényes kérdése állt az október eleji bécsi haditanácskozás(ok) középpontjában. Gróf Walter Leslie kifejezetten arról tudósította Montecuccolit, hogy „mielőtt a birodalmi rendek döntenének a béke mellett, csapataikat nem lehet elbocsátani”. *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 329.

104 *Levinson, A.*: i. m. (51. jz.) I. nr. 425. (Carafa nuncius 1664. november 8-ai jelentése).

105 A szövetség és a magyar rendi vezetők kapcsolataira: *R. Várkonyi Á.*: A közvetítő i. m. (16. jz.); *Uő*: Egyetemes játéktér – magyar politika. In: *Uő*: Európa Zrínyije i. m. (12. jz.) 298. skk. – A kapcsolatkeresésnek részese volt a primás is, aki 1664. február 26-án (!) fordult a mainzi választóhoz. Ebben megköszönte buzgóságát, amelyet a Magyarország számára nyújtandó birodalmi támogatás elnyerésében mutatott, valamint fáradozását, amellyel más uralkodókat, fejedelmeket összefogásra és segítségnyújtásra ösztönzött, végül pedig kérte, hogy továbbra is viseltessék atyai érzülettel a császár és király irányában, mert ez szolgálja Magyarország javát („Interim ego nomine omnium, quantas possum maximas ac demississimas Eminentiae Vestrae ago gratias et rogo, velit suum paternum erga Maiestatem Caesaream, Dominum et Regem nostrum Clementissimum, affectum continuare et huic labenti patriae, quemadmodum hactenus, ita deinceps quoque maiore quam possit fieri conatu, subvenire”). Az idézetből nyilvánvaló, hogy a Rajnai Szövetség megkeresésére a magyar rendi vezetők részéről a Habsburg-diplomáciával karöltve, azt támogatandó került sor (miként az 1644. évi lengyelországi és római missziók esetében). ÖStA HHStA Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten Fz. 291. nr. 169. – János Fülöp március 10-ei udvarias és kedvező válaszával együtt (uo. nr. 170.) idézi és jelzetét hozza: *R. Várkonyi Á.*: Egyetemes játéktér – magyar politika i. m. 301–302.

d) A közös érdekek mentén történő kapcsolatkeresés tényleges, minimális céljaként, melynek elérése esetén a magyarok beleegyezének a békébe, Érsekújvár gyors, hadászatiag kivitelezhetőnek tartott visszafoglalását jelöli meg. Nemcsak a saját, hanem későbbi egyetértésüket megelőlegezve, a többi magyar vezető nevében nyilatkozik. (A vár elvesztése köztudomásúlag a primást érintette legérzékenyebben, birtokai, hatalmi potenciálja szempontjából is, de egyben az egész ország súlyos vesztesége volt, ugyanis ellehetetlenítette az összeköttetést Felső-Magyarországgal.)

e) Végül egy maximális cél elérésének kívánalma is felsejlik: a birodalmi és magyar rendek összefogása szabjon irányt a Habsburg-politikának, vegyék át Lipót ügyeinek intézését.

Lippay biztos szemmel észrevételezte, hogy a betegeskedő Johann Ferdinand Porzia kezéből, akihez korábban, láthattuk, tulajdonképpen bizalmi viszony fűzte, legalábbis a többi „miniszterhez” képest, és aki már 1665 februárjában meghal, kicsúszik az irányítás. Őnekik kellene átvenni a kezdeményezést az uralkodó környezetében – sejlík fel a gondolat –, hiszen ez Lipót érdeke is. A Porzia mögött kiemelkedő Paul Hochoer által vezetett új irányítói kör befolyását azonban a Titkos Tanács belső megosztottsága ellenére – Lobkowitz és Auersperg tulajdonképpen a francia orientáció híveinek számítottak, bukásukat később ez okozta – nem sikerült megtörni. A kőkemény udvari, politikai harcban a primás vezette magyar politikai elit, hiába keresett nemzetközi szövetségeseket, nem tudott eredményt elérni. Annak ellenére nem, hogy a *Teatrum Europaeum* előtt vált nyilvánvalóvá, hogy ebben a belső hatalmi konstellációban a bécsi udvar politikai, katonai és gazdaság téren egyaránt felkészületlen egy hosszabb török háborúra, melynek eszméje ekkor az egész kontinenst lázba hozta.¹⁰⁶ És valóban: a szentgotthárdi győzelem „elsikkasztása” csak nagyon rövid távon szolgálta a dinasztia érdekeit.¹⁰⁷ Szerintünk nem is annyira nyugaton,

106 A belső udvari erőviszonyokra további, nemzetközi szakirodalommal: R. Várkonyi Á.: A Wesselenyi-szervezkedés történetéhez i. m. (12. jz.) 436–437. és 440–450.; Uő: Egyetemes játéktér – magyar politika i. m. (105. jz.) 304.; Uő: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 329.; Toma K.: i. m. (9. jz.) 95. – Nem feladatunk ezeknek, valamint a Habsburg döntéshozatal politikai dilemmáinak újabb, részletező elemzése, melyet további kutatásokra bízunk.

107 Giulio Spinola nuncius 1665. őszi, az uralkodópárral folytatott beszélgetései során az ünnepélyes ratifikáció apropóján a következő érveket hallotta tőlük, melyek a béke megkötéséhez vezettek: 1. a franciák szentgotthárdi szereplése: a császár nem akarta, hogy úgymond a segédcsapatok arassák le a dicsőséget; 2. a franciák [nyugat-európai] szándékait övező gyanakvás; 3. Velence próbálkozásai, hogy Lipótot mélyebben belerángassa a török elleni háborúba; 4. a birodalmi fejedelmek „hűvössége”, hogy nem adtak elegendő segítséget; 5. az örökös tartományok erőforrásainak elégtelen volta; 6. Porzia főminiszter „félénk természete” és betegeskedése. 1665. október 3-ai és november 5-ei jelentései: *Levinson, A.*: i. m. (51. jz.) I. nr. 441. és 450. További szempontként vetődött fel IV. Fülöp spanyol király állapotának súlyosbodása és a halálával várható nyugat-európai komplikációk, kiváltképpen Spanyol-Németalföldön. (Erre egy helyütt Lippay is utal. CST I/1. nr. 439.) – Levinson közreadói jegyzetében (*Levinson, A.*: i. h.) a vasvári béke okai között utal a „magyarok megbízhatatlanságára” is, amelyet *a posteriori* a későbbi szervezkedéssel bizonyít. Fentebb láthattuk, a primás többször is biztosította az udvart a rendek hűségéről. Nekünk egyre inkább úgy tűnik, hogy a tényleges szempont az udvari döntéshozatalra gyakorolt magyar befolyás gyengítése lehetett. Lippay, aki ekkorra a legrégebbi *cortegiano* (1635-ben már udvari főtisztviselő magyar kancellárként) és a legrangosabb (ha nem

hiszen az elegánsnak aligha nevezhető diplomáciai lépés átmenetileg megnövelte a feszültséget a franciákkal és birodalmi híveikkel, hanem a 17. század során sokszor kellemetlenkedő szomszéd, a XIV. Lajoshoz feltűnően közeledő Velence vonatkozásában, amelynek így esélye sem maradt a kandiai háború (1645–1669) megnyerésére, és végleg kiszorult az Égei-tenger keleti medencéjéből.¹⁰⁸ Hocheràk Vasvárral egy olyan válságsorozatot indítottak el a Habsburgok fontos törzsterületén, hátszágában, amelynek végleges rendezésére 1711-ig, a szatmári békéig kellett várni.

A vasvári béke megkötésének ténye és módja az udvari és dinasztikus politikázás keretében értelmezhető és megérthető: a váratlan húzással a magyarok mellett Velencét is sikerült meggyengíteni, elejét tudták venni a franciák, a szárnyalása kezdetén álló Napkirály és a Rajnai Szövetség befolyása, nemzetközi tekintélye növekedésének, miközben Bécs mozgásterét biztosították nyugat felé. És bár IV. Fülöp 1665. szeptemberi halála után valóban kitört a németalföldi spanyol örökségért XIV. Lajos által felesége jogán vívott „devolúciós háború” (1667–1668), ez Hocheràk félelmei ellenére lokális jellegű maradt. A spanyol örökösödés kérdése ugyanis végül csak 1700 után vezetett egy általános európai háborúhoz, az 1661-ban született II. Károly, az utolsó spanyol Habsburg ugyanis alaposan rácafolva a várakozásokra számos testvérével ellentétben nem halt meg pár éves korában. Bécsben nyilvánvalóan ezzel számolnak, amikor Vasváron békét kötnek (1668-ban titkos paktumban meg is egyeznek a franciákkal a spanyol örökség felosztásáról), de rosszul kalkuláltak. Olyannyira, hogy amikor a spanyol örökösödési háború (1701–1714) végül tényleg kirobbant, Franciaország egyik szövetségese II. Rákóczi Ferenc kuruc állama lett, mely állam gyökerei éppen a vasvári békéig nyúlnak vissza.¹⁰⁹

* * *

az egyetlen) egyházi a Titkos Tanácsban, 1657/1658-tól mindinkább ellenzékbe szorult. Érsekújvár török kézen hagyásával, a béke megkötésének módjával sikerült öt és szövetségeseit, az 1659-től szintén titkos tanácsos Zrínyit és így a magyar befolyást végletesen meggyengíteni az udvarban. A kora újkori „kegyenctípusú” abszolutisztikus kormányzati rendszerekben atipikusnak aligha nevezhető politikai harcról van tehát szó.

108 Velence kora újkori történetére legújabbán: *Giuseppina Minchella*: *Frontiere aperte* Musulmani, ebrei e cristiani nella Repubblica di Venezia (XVII secolo). Viella, Roma, 2014. (I libri di Viella 185.); *Walter Panciera*: *La Repubblica di Venezia nel Settecento*. Viella, Roma, 2014. (La Storia. Temi 43.) – 1664 szeptemberében Porzia Carlo Carafa nunciusnak többször is szóvá tette Velence praktikáit, hogy mélyebben belebonnyolódjanak a török háborúba. A Köztársaság által Rómában javasolt Szent Ligának pedig semmi értelmét nem látta. A császári főminiszter érvei: 1. VII. Sándor pápa már minden tőle telhetőt megtett; 2. a spanyolok Portugáliával háborúznak (a „restaurációs háború” utolsó időszaka), nem várhatnak tőlük támogatást; 3. a franciáktól már nem óhajtanak több segítséget; Velencét pedig már teljesen leköti az oszmán háború. Bécsben emellett még kísértett annak emléke, hogy 1571-ben Lepanto után a *Serenissima* szövetségesei háta mögött különbékét kötött a Portával. A nuncius 1664. szeptember 6-ai és 13-ai jelentései. *Levinson, A.*: i. m. (51. jz.) I. nr. 418. és 420.

109 A 17. század második felének nemzetközi politikai erőterére nemzetközi szakirodalommal *Tusor Péter*: *A barokk pápaság*. Gondolat, Bp., 2004. 62. és 279. skk.

Nyilvánvalónak tekinthetjük, hogy a primás már október első napjaiban tollba mondta instrukcióját gyóntatójának, Érsekújvár esetleges ostromának csak így lehetett realitása. Az október eleji keltezet magyarázza, hogy amint a 10. pontban leírja, nem tudott a többi magyar vezetővel tanácskozni (vagy legalábbis nyíltan, illetve behatóbban nem). A rendi vezetők közötti koordinációt, információcserét mutatja ugyanakkor, hogy október elején Vítnyédy István levélben fordult a mainzi választóhoz és Johann Adolph zu Schleswig-Holstein-Plön generálishoz. Utóbbi szintén a pozsonyi haditanács résztvevője volt. Vélhetően nemcsak saját iniciatívából tette ezt. Nem tévedünk túlfentúl nagyot, ha adat híján is azt állítjuk, Zrínyi Miklós is tudhatott erről.¹¹⁰

Ügyvédje, bizalmasa leveleinek másolatát, melyet Nádasdy „nem magához illendő módon kapott el”, széltében-hosszában terjesztették. Vítnyédy szerint azonban megváltoztathatták tartalmukat, azért küldte őket már 1664. október 14-én Szelepchény György udvari magyar kancellárnak, hogy bizonyítsa: senki „nem talál semmit olyat, az mellyel vagy kegyelmes koronás király uram ő fölségének tartozó hűségem ellen, vagy hazám és nemzetem ellen valamit vétettem volna, hanem inkább javát és az pogány kézből való szabadulását kerestem”.¹¹¹ Az alapelv ugyanaz: a Rajnai Szövetségnél támogatást szerezni, de nem az uralkodó, hanem a törökök ellen, amíg a keresztény seregek el nem oszlanak.

Igy válik érthetővé a magyar rendi vezetők látszólagos passzivitása, kivárása 1664 őszén. Részleteiben most először ismerhető meg, hogyan igyekeztek legálisan és törvényesen támogatást keresni az uralkodó szövetségesei között céljaik elérésére: legalább Érsekújvár felszabadítására és annak az udvari döntéshozatali rendszernek, amelynek korábban részesei voltak, és amelyből Vasvárral kikerültek, esetleges átalakítására.¹¹² A november végi, decemberi bécsi tárgyalásokon megmutatkozó bénultságuk talán annak köszönhető: ekkorra már szembesülnek azzal, hogy a Rajnai Szövetségre sem számíthatnak, sem rövidebb, sem hosszabb távon.¹¹³ A regensburgi gyűlésről eloszlásuk előtt a birodalmi rendek üdvözölték

110 A münsteri hercegpüspökhöz fordulás ötlete korábban már Vítnyédyinél (aki október elején Zrínyinél tartózkodott Csáktornyan) feltűnik, egyelőre más összefüggésben: „én is most itélem szükségesnek mind ő fölségéhez, mind imperiumbeli itt lévő hercegekhez, úgy mint az imperialis hadak directoriához, monasteriumi püspök és Durlach hercegekhez követeket küldene kegyelmek, az meglehetne moguntinus országunknak irt levele mellett, a ki assecurált bennünket, hogy se szabadságunkban, se pedig religiónkban semmi háborgatást nem teszenek [...]”. Levele Keczer Ambrushoz. Sopron, 1664. szeptember 9. *Fabó A.*: i. m. (29. jz.) nr. 436. (vö. 440. is). A töredékes adatok egyértelműen a magyar rendi vezetés egy irányba mutató, közös gondolkodására utalnak 1664 őszén.

111 *Fabó A.*: i. m. (29. jz.) nr. 441.

112 Míg a szakirodalom korábban Bethlen Miklós magyarországi útját az összeesküvés előkészítéseként értékelte, újabban a rendi vezetők lépéseinek törvényességét húzza alá 1664 őszén. *R. Várkonyi Á.*: Országgyűlési kísérletek i. m. (62. jz.) 1152.; *Uő*: Zrínyi száz napja i. m. (59. jz.) 329.

113 A primás már október 19-én bizonyosnak mondja, hogy a császár nem fog tanácsosai ellenében dönteni, véleményét megváltoztatni, pedig azok Lipótot is elveszejtik, hoz egy már ismerős szempontot: „Candidus et syncerus simulque amabilis Suae Maiestatis erga me, praesertim in colloquiis, affectus semper mihi suavissimus fuit, imo unicum in afflictis rebus solatium; nunc idem amor

Lipótot a békekötés alkalmából.¹¹⁴ Most ismerik fel: ha hitelüket, tekintélyüket helyre akarják állítani, országukat meg akarják menteni, ezt csak uralkodójukkal szemben tehetik meg. Az összeesküvés szervezése tehát nem az első, hanem a második válasz a vasvári béke kihívására a magyar rendi vezetők részéről. Az első kísérlet egy ugyan sikertelen, ám legális, és irreálisnak egyáltalán nem nevezhető akció: a *Rheinische Allianz* azonnali megkeresése volt. Ebben Zrínyi Miklósnak ugyanúgy szerepe lehetett, mint ekkor már fő csodálójának, hazai kultusza képviselőjének, Lippay György esztergomi érseknek. A források fátuma azonban úgy hozta, hogy az akció részleteit Pázmány utódának szemszögéből ismerhettük meg.

Utóhang

Tanulmányunk eredeti célja meglehetősen korlátozott volt: a *status ecclesiasticus*, kiváltképpen annak kora újkori politikai szerepére, udvari relációira vonatkozó kutatás keretében behatóan megismerni és megismertetni az egyházi rend vezetőjének, az ország primásának Zrínyi Miklós érdekében Bécsben tett lépéseit 1663–

meus, quem semper habui, me angit et cruciat, perire cum videam nos et Suam Maiestatem propter quorundam ministrorum consilia. Quae contraire, vel sententiam mutare, scio quod nolle nec unquam faciet Sua Maiestas, etiam et ego mille et millia nescio quam utilia sensero consilia et suggerero, praemium erit meum non solum aulae sed etiam Suae Maiestatis disgustus, utilitas nulla etc.”. Lippay Trinkellhez. Pozsony, 1664. október 19. EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 380. – A primás kijelentését szokásos borúlátásaként, vagy esetleg kifejezetten akként is értelmezhetjük, hogy ekkor már gyaníthatta, a Rajnai Szövetségtől sem várhat segítséget (Mainzból még nem jöhetett válasz, de von Galentől már igen, és a hadak oszlani kezdtek már). Utóbbira utal, hogy Róma felé kezd tájékozódni (amit persze a birodalmi segítségkéréssel párhuzamosan is megtehetett): „De Szechio Romam mittendo nihil mihi respondit Reverentia Vestra. In reliquo eandem benevalere cupio meque sacris precibus commendo.” Uo. Erről további adatot vatikáni kutatásaink során nem találtunk (az állítólag Barberini bíborosnak írt levelet sem). Ki lehet a Rómába küldendő Széchy? Ilyen jezsuitát, kanonokot, papot a korszakból nem ismertünk. Talán a fiatal Széchy Péter? A magyar epizkopátus politikai orientálódására a Szent-szék irányában ld. Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Germania vol. 175. fol. 636r–638v (eszerint Szelephény kancellár 1665 novemberében arról tájékoztatta Giulio Spinola nunciust, hogy a birodalomba történő betagozódás protestánsok által szorgalmazott elképzelése helyett a katolikusok inkább azt szeretnék, hogy az újonnan választandó uralkodó a pápa törvényes investitúrája által gyakorolja hatalmát a rendek felett). Vö. *Tusor Péter*: Szelephény György. In: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk. Szentpéteri József. Kossuth, Bp., 2003. 68–69. – A Lipót iránti lojalitása ellenére, amit az iménti idézetben is szépen kifejez, a pusztítások kapcsán Montecuccoli mellett az uralkodó felelősségét is felveti a viszonyokért, melyek robbanással fenyegetnek: „Ista sciuntur a Caesare et praesertim Montecuccolio, neque emendantur, aut patraiores reprehenduntur. Valde timeo, ne brevi ex hac patientia laesa maior furor emergat totius nationis etc.” Lippay Trinkellhez. Pozsony, 1664. október 23. EKK Coll. Heveness. tom. 16. p. 384. A levél dülásokkal kapcsolatos részét ismerteti *Pauler Gy.*: i. m. (12. jz.) I. 23.; vö. CST I/1. nr. 445. (idézi pl. *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi száz napja i. m. [59. jz.] 324.).

114 Egyedül a kölni választó képviselője akart tiltakozni ez ellen, de végül a salzburgi érsek közbe lépésére a protestációra nem került sor. Carlo Carafa nunciust jelentése a pápai Államtitkárságnak. Bécs, 1664. november 15. *Levinson, A.*: i. m. (51. jz.) I. nr. 426.

1664-ben. Az eredmény ennél több lett. E két esztendő, kiváltképpen 1664 forduló-pont az 1608-tól működő rendi dualizmus történetében. A feltárt és elemzett források a Lippay–Zrínyi-viszony testközeli bemutatásán túl ezt a fordulót, valamint a birodalmi rendek októberi megkeresése kapcsán annak különleges nemzetközi vetületét tárják elénk a Habsburg hatalmi berendezkedés addigi fő hazai exponense részéről.

Magyar szempontból Lippay György primásnál hitelesebben, legyen szó akár a kortársakról, akár későbbi korok történéseiről, aligha ítélheti meg bárki a korabeli Habsburg politikát, a bécsi udvar belső viszonyait. Amikor tehát egy, a korábinál realisabb Zrínyi-kép kezd körvonalazódni,¹¹⁵ abban ezeket az adatokat, az udvar és a magyar rendek közötti töréspontot is a maga jelentőségében és súlyában érdemes megjeleníteni.

Az itt és a kapcsolódó előpublikációkban közölt, elemzett forrásoknak¹¹⁶ mindemellett be kell majd épülniük a korszak régóta ismert fontos kulcsdokumentumaira irányuló narratívákba.¹¹⁷ Ennek elvégzése azonban más kutatások és kutatók feladata marad.

PÉTER TUSOR

THE PRIMATE, THE BAN AND THE COURT OF VIENNA (1663–1664)

The aim of the study was to examine and analyse in detail, in the framework of a research on the political role of the ecclesiastical estate (*status ecclesiasticus*), especially in the early modern era, and on the basis of newly discovered sources, the measures taken by its leader, György Lippay, primate of Hungary (1642–1666) in the interest of Miklós Zrínyi, ban (*banus*) of Croatia (1647–1664) in the court of Vienna during 1663–1664. After 1608, the Hungarian political establishment was characterised by the so-called „dualism of estates”. In practice it meant that the ruler and the estates, or rather their leaders, the palatine and the archbishop of Esztergom, primate of Hungary, exerted political power together. Until the period examined here, primate Lippay was regarded as the main exponent of Habsburg authority in Hungary.

From 1663 Lippay, who had previously treated Miklós Zrínyi with mistrust and even as a political opponent, became his determined protector in the court. In the summer of 1663 he not only tried to get reinforcements for Zrínyi-Újvár, but also laboured for the

115 Pálffy Géza: Költő és hadvezér? A politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 127. (2014) 4. sz. 867–880.

116 PUGW 10. 166–182.; *Tusor P.*: Lippay primás, a vasvári béke és a német birodalmi rendek i. m. (85. jz.) és *Uő*: Trinkell Zakariás primási gyóntató küldetése i. m. (40. jz.).

117 Pl.: Oktatás jó elmélkedésre. Kiad. Bene Sándor–Szabó Sándor. *Hadtörténelmi Közlemények* 113. (2000) 437–476.: Jo Emlékeztű Magyar Országgi Palatinus Wesselyény Ferencz, n[a]gy Esztergami Érsek Lippay György s- Judex Curiae Nadasdy Ferencz, és Horváth Országgi Bán Zrínyi Péter Haza fiusságoktul viseltettvén Nemett Nemzett igája ala vetett Haza szabaditassára valo Elmélkedések. Vö. *Úrbán Péter*: A Nádori emlékirat és a Ráday-emlékirat (Oktatás jó elmélkedésre) szerzőségének kérdéséről, http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Urban_Peter.pdf; *R. Várkonyi Ágnes*: Navigare necesse est. A Nádori emlékirat az újabb kutatások koordinátáin. In: *Uő*: Európa Zrínyije i. m. (12. jz.) 346–382.

dispatch of eight thousand German soldiers under the command of Zrínyi to make him able, together with his own troops and the soldiers of the local Hungarian lords, to start military operations against the Ottomans. While trying to convince in long letters duke Johann Ferdinand Porzia, president of the Secret Council, he also sent to the imperial court his Jesuit confessor, Zakariás Trinkell, provided with detailed instructions, and giving him new information all the time. He also put to work his extensive network of Jesuit connections. The mission of Trinkell was repeated in the middle of August 1664. According to the new instructions of Lippay, which dwelt on the merits and grievances of the ban, Trinkell was given the task of achieving that Zrínyi should be given a convenient commanding post and an independent army in the war against the Ottomans.

Yet the imperial court concluded an armistice with the Ottomans already on 10 August 1664 at Vasvár, news of which only reached the Hungarian political leaders late in September. Probably after informally consulting the main representatives of the estates, among them Zrínyi himself, Lippay turned through Trinkell to bishop Christoph Bernard von Galen of Münster, one of the leaders of the Rhenish Alliance, then staying in Vienna, to protest against the peace, which had been made in complete secrecy, and was utterly unfavourable to Hungary. He drew attention to the fact that the agreement was equally injurious to the Empire, and proposed instead the immediate recuperation of Érsekújvár, which had been lost in 1663. It was in the wake of the failure of this hitherto unknown diplomatic mission that the idea of an anti-Habsburg conspiracy (the so-called Wesselényi conspiracy) came to the fore.

1663, and especially 1664 are turning points in the history of the dualism of estates which had been functioning since 1608. While also shedding light on the relationship between Lippay and Zrínyi, the newly found sources analysed in this study mainly enlighten this turn and, in connection with the approach of the imperial estates in October, its special international aspects.

Szalay László nemzedéke Kölcsey vonzásában*

Mint az köztudott, Kölcsey Ferenc rendkívüli népszerűségnek örvendett az ifjabb nemzedék körében. Ismertségét egyértelműen írói tevékenysége alapozta meg: az 1832/1836-os diétán Pozsonyban jurátusként vagy valamelyik követ kancellistájaként jelenlévő fiatalok még az ország különböző tanintézeteiben működő olvasóköri körökben és irodalmi diáktársaságokban ismerkedtek meg Kölcsey nevével és műveivel.¹ Az is tudható, hogy a pozsonyi evangélikus líceumban megalakult irodalmi önképzőkör, a Magyar Társaság tagjai ott-tartózkodása alatt kapcsolatban voltak a szatmári követtel, távozása után, az 1835. június 21-én tartott beszédgyakorló bemutatón pedig három, utóbb veszélyesnek minősített politikai tartalmú mű hangzott el. Az egyik vers a *Kölcsey*, a másik, prózai mű *A Lengyel Magyar Országban* címet viselte, a legnagyobb riadalmat azonban minden bizonnyal a *Zrínyi Péter* című ballada okozhatta kormányzati körökben. A bemutató után vizsgálat indult a társaságot vezető Greguss Mihály professzor ellen, minek következtében a tanár csaknem elvesztette állását, s a társaság működését is fel kellett függeszteni egy időre.²

A szatmári követet rendszeresen látogatta Pozsonyban, Magyar utcabeli szálalásán Szemere Bertalan, Pulszky Ferenc, Terray Károly (a már említett pozsonyi Magyar Társaság titkára), Ormós Zsigmond és Vukovics Sebő. A felsoroltakon kívül feltétlenül meg kell említeni az 1831 ősztől Kölcsey mellett joggyakorlaton lévő Szalay Lászlót és báró Eötvös Józsefet (az utóbbit egyébként Kölcsey *Országgyűlési Naplójában* is megörökítette),³ akikkel ismeretsége korábbi és némileg más jellegű is volt, mint a többi fiatalemberrel.

* A tanulmány a K 108670 számú OTKA-program támogatásával készült. Előadás formájában elhangzott az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya által szervezett „Emlékezés Szalay László születésének 200. évében” c. konferencián 2013. november 21-én.

1 *Völgyesi Orsolya*: Egy költő a rendi országgyűlésen. In: *Uő: Írók, szerepek, stratégiák*. Ráció, Bp., 2010. 56–57.

2 *Terray Barnabás*: Adatok Kölcsey és a pozsonyi tanulóifjúság kapcsolatához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70. (1966) 418–423.

3 Először 1832. december 16-án a Mérey Sándor személynöknél tett tisztelgő látogatás alkalmával említette a fiatalembert: „Meghajtám magamat; ő jobbát nyújtá; fogadám s jövék. Előszobájában hagyám az ifju Báro Eötvöst, az alcancellár fíját; s a szeretetre méltó lelkes gyermek viszonzlása tevé, hogy vidám lélekkel mentem ujolog, a nádor előszobájában a várás nagy mesterségét gyakorlani.” Másodsor pedig 1833. január 21-én, a felsőtáblának a magyar nyelv ügyét napirendre tűző üléséről szóló beszámolójában: „E pillantat lelkesítő vala. Ott állék a lelkes Somsich mellett, közelemben a szeretetre méltó, lángvérű gyermek, az én Eötvös Pepim; s illy kedvező helyzetben

Figyelemre méltó, hogy a Kölcseyvel való személyes találkozás több, 1848-ban majd fontos szerepet játszó fiatalember számára vált meghatározó élménnyé. Kölcsey személyét már életében különleges tisztelet övezte, s az országgyűlési ifjúság sokat tett azért, hogy ezt demonstratív módon kifejezésre is juttassa: Kliegl Józseffel elkészítették a szatmári követ arcképét, 1834 decemberében bekövetkezett lemondásának hírére kalapjukra gyászszalagot raktak, s mikor Kölcsey 1835 januárjában a lemondásához vezető nevezetes szatmári közgyűlésről visszatért Pozsonyba, az alsótábla ülésére érkező követet hangos éljennel fogadták. Az országgyűlés helyszínéről való távozásakor pedig „emléklevéllel” fejezték ki megbecsülésüket: „A’ magas követ’ pályáján egy új, ’s hazánkban eddig szinte isméretlen elv viránylott, minek üdvös gyümölcseit csak utodaink arathatják. Erős növényként ültette ezt át szíveinkbe, ’s mi e’ növényt őrizni, nevelni fogjuk, míg lételünk sírba száll. [...] A’ nagy férfit nekünk atyánk vala, úgy is, mint ki nemzé szellemi lételünket, úgy is, mint ki itt vólta ideje alatt ezt gondosan nevelé, ’s most el menetelével Nemzönk’, Nevelönk’ távozását egy íránt sajnáljuk; – de habár árvákká teve is a’ hálátlan homály, hisszük: hogy szelleme egyiránt fogja híveit távolban is éltetni.”⁴ A távozó szatmári követet az országgyűlési ifjak harmincfős küldöttsége kísérte Köpcsényig, ahol – Ormós Zsigmond feljegyzése szerint – az összesereglett lakosok fedetlen fővel hallgatták Kölcseynek a fiatalemberekhez intézett búcsúszavait.⁵

Az 1834 őszeig az országgyűlésen tartózkodó Szemere Bertalan, aki még 1833-ban megpróbált Kölcsey mellett fizetett írnoki állásra is szert tenni, 1834 áprilisában arról írt Kölcseynek, hogy személye valóban kivételes tiszteletnek örvend az országgyűlésen tartózkodó fiatalok körében. Ennek magyarázatát a következőben látta: „De nem tudománya’, elméje’, világos előadásának megismerésében találom én U[ram]B[átyám]m [kieg. tőlem – V. O.] legnagyobb díszét, hanem abban, hogy karakterben, állhatatban csaknem kivétel nélkül legerősebbnek, legbizonyosabbnak tartják, felül állva minden csábokon ’s kisértéseken.”⁶ Hasonló mozzanatra hívta fel a figyelmet a már idézett Ormós Zsigmond is: „Kölcsey lemondásával karaktert mutatott ritkát hazánkban, hazánkban, hol a nagyméltóságú, méltóságos, nagyságos címeket bálványként imádják arisztokratáink, hol ezeknek elnyeréséért készek e jelen s jövő élet üdveit eladni.”⁷ Mindhárom idézet azt bizonyítja, hogy az ifjak érzékelték Kölcsey jellemének különlegességét, s tisztá-

végig nézni és hallgatni a haza lélekkel teljes fíjait, olly élemény, millyet a sors csak igen ritkán enged.” *Kölcsey Ferenc: Országgyűlési Napló*. S. a. r. Völgyesi Orsolya. Universitas, Bp., 2000. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Országgyűlési írárok 1.) 12., 70.

4 *Csorba Sándor: Reformkori egyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*. Akadémiai, Bp., 2000. 225.

5 *Ormós Zsigmond: Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen*. Közze-tési, bev., jegyz. Benkő Samu. Kriterion, Bukarest, 1976. 216.

6 *Csorba Sándor: Szemere Bertalan kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez*. Irodalomtörténeti Közle-mények 85. (1981) 72–87. Szemere Bertalan Kölcsey Ferenchez. Pozsony, 1834. április 9. Az idézet helye: 79.

7 *Ormós Zs.: i. m. (5. jz.) 189.*

ban voltak azzal is, hogy ő és követtársa, Eötvös Mihály voltak az elsők, akik nyilvánvalóan lelkiismereti okok miatt mondtak le követi megbízatásukról.

Kölcseynek Szalay Lászlóval való ismeretsége azonban – mint már említettük – nem a diétán keletkezett, annál jóval korábbról datálódik. A pesti egyetem bölcsészeti karára 1826-ban beiratkozó Szalay csakúgy, mint kortársainak jó része, az irodalmi életben is ki akarta próbálni képességeit. Báró Eötvös József a Szalay felett tartott emlékbeszédében így jellemezte saját generációjának törekvéseit az 1825-ös országgyűlést követő esztendőkből: „*Kötelességérzetére éberreszteni a nemzetet, s biztosítani nemzetiségünket*, ez volt akkor a hazafiaknak egyedüli törekvése, s mert ehhez az akkori viszonyok között, az irodalomnál más eszközünk nem vala, ez az ok, melyért a mozgalom, melyet a 25-i országgyűlés maga után hagyott, külsőleg csak az irodalom terén nyilatkozott. Soha talán az irodalom emelése a hazafiság legfontosabb, sőt egyedüli feladatának ily mértékben nem tekintetett, s természetes, ha köztünk ifjak között egy egész sereg tolongott a pályára, melyen mindazt feltaláltuk, miután ifjú kedélyek vágyódnak: tért, melyen áldozhatunk nemes érzéseket és dicsőséget. A különbség Szalay és közöttünk, kik vele versenyeztünk, csak abban állt, hogy míg mi a munkához fogva naponként három lírai költeményben róttuk le a haza iránti tartozásunkat, s óriási eposzokat terveztünk, vagy lehetetlen drámákon kísérlettük meg ifjú erőnket: ő mesterségének komoly tanulmányozásához fogott; s míg mi már félig nagy íróknak képzeltük magunkat, ő készült, hogy azzá legyen. És valóban, ki a *Muzárion*-ban 1830-ban megjelent kritikai értekezését olvassa, melyben tanulmányainak eredményeit rakta le, az meg fogja vallani, hogy tizenhat éves ifjú ennyire határozott, tiszta nézetekkel az irodalomról talán még soha sem lépett fel.”⁸ Eötvös emlékbeszédében tehát kiemelte elhunyt barátja tudatos felkészülését az írói pályára, s hangsúlyozta elméletileg is megalapozott irodalmi tájékozottságát.

Szalay első verse 1827-ben jelent meg a Kultsár István szerkesztette *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklapjában, a *Hasznos Mulatságokban*, de hamarosan publikált a *Tudományos Gyűjteményben* is: *A' Mekkai szarándok* című fordítása 1829-ben látott napvilágot a korszak egyik legmeghatározóbb orgánumban. Az 1820-as évek második felében a fiatalember kapcsolatba került Kazinczy Ferenc úgynevezett pesti triászával, Szemere Pállal, Vitkovics Mihállyal és Horvát Istvánval, aki a pesti egyetemen tanította is, s akinek előadásai Szalay és Eötvös nemzedékének egyik alapélményét jelentették, csakúgy, mint Veszerle Józsefnek a francia forradalomról tartott kurzusai. Jó viszonyt ápolt Ponori Thewrewk Józseffel, Virág Benedekkel, s magával Kazinczyval is megismerkedett, a széphalmi mesterrel folytatott levelezése bensőséges kapcsolatról árulkodik: Szalay tájékoztatta Kazinczyt az irodalmi élet eseményeiről, sőt pesti ügyeinek intézésében is gyakran volt a segítségére, Kazinczy pedig megosztotta vele gondolatait, s igyekezett tanácsokkal is ellátni az irodalmi életben helyét kereső fiatalembert. Általában is el-

8 Eötvös József: *Arcképek és programok*. Szerk., bev., jegyz. Fenyő István. Magyar Helikon, Bp., 1975. (Eötvös József Művei) 216.

mondható: az 1820-as évek végén, 1830-as évek elején fellépő írónemzedék inkább kapott támogatást és biztatást Kazinczytól, Szemerétől vagy éppen Kölcseytől, mint Bajzától és Toldy (akkor még Schedel) Ferencről.⁹ A nemzedékek közötti viszonyt jól jellemzi, hogy a Bajza által kirobbantott Pyrker-pörben és a Conversationslexikon-pörben Eötvösök egyértelműen Kazinczy mellett foglaltak állást.¹⁰ Martinkó András szerint Szalay fellépésében nyilvánult meg talán a legbeszéde-sebben a reformkor elején a Kisfaludy Károly és köre, a Bajza- és Vörösmarty-vonal, valamint a Kazinczy–Szemere–Kölcsey által képviselt irány között kibontakozó konfliktus: „egy nemzeti igényű, perspektívájú, a nemzeti hagyományra épülő, romantikus és egy európai igényű látókört tágító, de lényegében a német (klasszicista) irodalom elméleti és gyakorlati perspektíváiban mozgó vonal között” volt feszültség.¹¹ Véleménye szerint szükségszerű volt, hogy Eötvös és Szalay szembekerült apáik nemzedékével, s itt nemcsak az „unokák” és a „nagyapák” természetes szövetségéről volt szó, hanem arról is, hogy műveltségük jellegénél és tájékozódásuknál fogva is vonzóbb volt számukra a nagyapák európaisága. Martinkó azonban hangsúlyozta, hogy Szalay számos ponton túllépett a Kazinczyék által képviselt irodalmi eszményeken is.¹²

Szalay az 1820-as–1830-as évek fordulóján több irodalmi műfajban is alkotott: 1831-ben jelent meg *Bimbók* című verseskötete, 1832-ben pedig az *Alphonse levelei* című levélgégye, majd a *Friedrich és Katt* című novellája. A verseskötetről Kovács Pál közölt meglehetősen kemény hangú kritikát, amely a *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg, a Magyar Tudós Társaság pedig Szalay ugyanezen kötetét Kazinczynak és Vörösmartynak adta ki, hogy írjanak róla a *Tudománytár* számára. Kazinczy 1831 márciusában elkészült bírálata kapcsán aztán elvi jelentőségű vita bontakozott ki arról, hogy a *Tudománytár* valódi bírálatokat vagy csak ismertetéseket közöljön, ahogy ez egyébként az alapszabályban is szerepel.¹³ Eötvös Szalay fölött elmondott emlékbeszédében így értékelte barátja ifjúkori munkásságát s annak fogadtatását: „Nézetem most is az, hogy a *Bimbók*, *Alphonse levelei*, s *Fridrich és Katt* kevesebb méltánylást találtak, mint mire, főképp irodalmunk akkori állásában, méltók valának. Ő maga azonban soha e műveknek fontosságot nem tulajdonított, s mint fiatalságának emlékeit tekinté azokat, melyek nem belbecsök, de az által nevezetesek, amire emlékeztetnek, sőt még akkor is, midőn e műveket ír, szellemi tehetségeit más feladatok foglalták el.”¹⁴

9 Ld. bővebben: *Waldapfel József*: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830. MTA, Bp., 1935. 340–342.

10 *Velkey Ferenc*: Tisztelt Ellenem – Kedves Barátom. Eötvös és Széchenyi reformkori kapcsolata. I. (A kezdetek a gróf látószögében). In: Eötvös hite. Egy hiteles ember közéleti hatékonysága. Szerk. Benkő Ágota–Vértesaljai László. Faludi Ferenc Akadémia, Bp., 2014. 125–160., különösen: 137–149.

11 *Martinkó András*: Teremtő idők. Szépirodalmi, Bp., 1977. 102.

12 Uo. 102–103.

13 *Bárczay Oscar*: A »Tudománytár« ante actái. Kölcsey, Kazinczy, Vörösmarty, Szalay László. II. Irodalomtörténeti Közlemények 5. (1895) 206–214.

14 *Eötvös J.*: i. m. (8. jz.) 217.

Az egyetemi évek alatt Szalay diáktársaival és néhány barátjával megpróbált egy nemzedéki alapon szerveződő kiadványt megjelentetni *Anacharsis* címen. Bajzának a fiatalabb nemzedékkel szembeni ambivalens viszonyát jól érzékeltetik Toldy Ferenchez 1829 augusztusában írt sorai: „A kis Szalay valami verses és kritikás gyűjteményt fog kiadni. A dolgozó társak mind juristák, az ő collegáji. Bár csak újoncz literátoraink illy korán könyveket ne adogatnának, a kiből valami leszen közzülők, később úgy is megbánja. Szalay a Fáy Bátoriját, Chlamny pedig (vagy hogyan is hívják azt a te emberedet) Imre philosophiáját recenseálják. Melyly bolondságok! A dolgot csak Vörösmartyval közölte a fiú s ez hihetőleg javalta.”¹⁵ Bajza a recenzeálendő művek kapcsán minden bizonnyal Fáy András *A két Báthory* című szomorújátékára és a pesti egyetem tanárának, Imre Jánosnak *A bölcselkedés* című munkájára utalt. Az említett Ujváry (Chlamny) Mihály ügyvéd alkalmi versek szerzője volt, s tudjuk, hogy részt vett a vállalkozásban Gaál József és Eötvös is. Szalay Kazinczy tanácsát követhette, mikor konzultált Vörösmartyval. Kazinczy ugyanis azt javasolta, hogy mutassa meg a kiadandó írásokat a költőnek és még másoknak is, hallgassa meg tanácsaikat, de ne kövesse őket mindenben vakon.¹⁶ A vállalkozás ebben a formában végül kudarcba fulladt, a cenzúra ugyanis nem engedélyezte a megjelenést.¹⁷ A tervezett folyóirat címe egyébként Jean Jacques Barthélemy apát francia nyelvű államregényére utal, amelyben egy Anacharsis nevű szkíta herceg beutazta az ókori Görögország tájait. A könyvet 1820/1821-ben a kolozsvári Deáki Filep Sámuel fordította le magyarra, s a következő megjegyzéssel bocsátotta a nyilvánosság elé: „Méltóbb tisztelethódolást az én nemzetemnek nem tehetek, mint midőn ezen Scythia utazó hagyományját azok törvényes tulajdonosinak – Scythák maradékainak – idegen kézből visszaadom.”¹⁸ A műnek egykorúan igen nagy sikere volt, s a korszak egyik meghatározó olvasmányélményévé vált.

Eközben Szalay egyre szorosabb munkakapcsolatot alakított ki Szemere Pállal. Az *Élet és Literatura* című folyóirat Kölcsey és Szemere szerkesztésében 1826-ban indult meg, majd időközben nevet váltott, és 1829-től immár *Muzárium* néven jelent meg. A folyóirat azonban még ugyanebben az évben, a harmadik és a negyedik kötet megjelenése után megszűnt. Szalay *Észrevételek a Muzárium III. és*

15 Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. S. a. r., jegyz. Oltványi Ambrus. Akadémiai, Bp., 1969. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 9.) 467. Bajza József Toldy Ferencnek. Pest, 1829. augusztus 11.

16 „Örvendek az Ur dicsőségének. De arra kérem, hogy a' mit kiadnak, láttassa az Ur Vörösmarty Urral és a' többiekkel. Jó a' tanács, kivált fiatal embernek, 's az illyet a' Szerénység nagyon ajánlja; de nem azt tanácslom ezzel, hogy vakon kövesse az Ur; sőt azt tanácslom inkább, hogy ki kell ugyan hallgatni, de szabadon követni vagy nem követni.” Kazinczy Ferenc levelezése. XXI. Kiad. Váczy János. MTA, Bp., 1911. (Kazinczy Ferenc Összes Művei. Levelezés) (= KazLev XXI.) 95. Kazinczy Ferenc Szalay Lászlóhoz. [H. n.], 1829. augusztus 13.

17 Kazinczy 1829 késő őszén értesülhetett Szalay terveinek meghíúsulásáról. KazLev XXI. 150. Kazinczy Ferenc Szalay Lászlónak. Széphalom, 1829. november 19.

18 *György Lajos*: A francia hellenizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben. In: *Uő*: Az anekdota. A magyar regény előzményei. Tanulmányok. Kriterion, București, 1988. 250–272. Az idézet helye: 262.

IV. kötetéről című, 54 oldalas bírálata 1830-ban jelent meg önálló kiadványként. Az írás Martinkó András irodalomtörténész szerint „elképesztően széles körű irodalmi, esztétikai és filozófiai ismeretekről tesz tanúságot mind magyar, mind világirodalmi vonatkozásokban”.¹⁹ A fiatalember azonban ezzel az írással nagy vihart kavart: többek között határozottan vitába szállt Kölcsey Csokonai-bírálatával, s Kazinczyt is kritikával illette. A Kazinczy-levelezésből tudható, hogy még Szemere is megharagudott pártfogoltjára, Kazinczy ellenben a Szemerével való személyes találkozás után a következőket írta Szalaynak: „Elbeszéltem magamnak mi történt közte és az Úr közt; elbeszéltem, mi van abban az Ur nyomtatott dolgozásában. Az Úr Döbrenteinek ad igazat, engem sújt. Az engem az Úr eránt elhídegíteni soha nem fog. Az volna még szép, ha azt akarnánk, hogy más ki ne mondhasa ítéletét nem magunk, hanem dolgozásaink felől.”²⁰ Ugyanakkor Bajza az Emilia Galotti-fordítás kapcsán Kazinczyval kirobbanó vitájában éppen Szalaynak a *Muzáriumról* írt bírálatára hivatkozott elismerően, s arról is szólt, hogy ő sem szégyell egy nála tíz évvel fiatalabb gyermektől tanulni (a fordítás a Bajza által szerkesztett *Külföldi Játékszín* I. kötetében jelent meg 1830-ban).²¹ S hogy mit gondolt minderről Kölcsey? Arról csak egy néhány évvel későbbi levélből tudhatunk, mikor is 1832 szeptemberében Kölcsey a *Muzárium* újraindításán fáradozó Szemeréhez a következő kérdést intézte: „A’ mi Szalaink ítéletét a’ Muzárium felől ki fogod e adni? Örülök, hogy Ő ezen ítéletét vizsgálat alá akarja venni. Ha olly sok kedvezőt nem mondott volna felőlünk bátor volnék kimondani hogy alig íratott még a’ Muzárium felől valami, a’ mi olly mély betekintést, ’s annyi különféle ismeretet mutatna. Hanem dicsérőt dicsérni nem akarok; mert ítéletem könnyen részrehajlónak látszhatnék.”²²

A *Muzárium* új folyama, amely főként Bajza *Kritikai lapok*-ját kívánta ellen-súlyozni, végül csak 1833 májusában jelent meg, bár a kötet tartalma a Szemere–Kölcsey-levelezés tanúsága szerint már 1831 novemberében össze volt rakva. Több utánközlés is olvasható benne, s Szemere valóban újraközelte Szalay

19 *Martinkó A.*: i. m. (11. jz.) 99.

20 *KazLev XXI.* 324–325. Kazinczy Ferenc Szalay Lászlónak. Sátoraljaújhely, 1830. június 29.

21 Bajza és Kazinczy között ez alkalommal ortográfiai kérdésekben merült fel komoly nézetkülönbség: „Az nekem nem volna kedves dolog, ha a’ Tekintetes Úr azt hihetné, hogy én tudta ’s akarattja ellen tettem változtatásokat Emiliában. Az általam fordított vígjátékban tapasztalni fogja a’ Tekintetes Úr, hogy a’ mi orthographiánk sokban igen eltér egymástól, a’ mi leginkább fogja bizonyítani, hogy a’ Galotti Emiliában lévő orthographia egészen a’ Tekintetes Úré, a’ vígjátékban pedig egészen az enyém. Örömet tanulok én is a’ *gyermektől*, de örömet a’ *stattlicher Herrtől*, mihelyt van mit tanulnom tőle. Szalay László 10. esztendővel ifjabb nálam ’s én Muzáriumra írt észrevételeiben találtam olyakat is, miket még nem tudtam ’s szívesen és pirulás nélkül vallom akár ki előtt is, hogy ezt és amazt tőle tanultam. ’S vétek e az hogy én a’ 10. esztendővel ifjabb Szalaytól tanulok, a’ nálam 20. esztendővel öregebb (korosabb inkább) Döbrenteiről »keveset vagy épen semmit sem tartok«?” *KazLev XXI.* 334. Bajza József Kazinczy Ferencnek. Pest, 1830. július 6.

22 *Kölcsey Ferenc: Levelezés. III. 1832–1833.* S. a. r. Szabó G. Zoltán. Balassi, Bp., 2011. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) (= KölcseyLev III.) 76–77. Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak. Nagykároly, 1832. szeptember 16.

1830-ban napvilágot látott *Észrevételek* című bírálatát is. A lapban Szalay és Eötvös együtt szerepelt Kölcseyvel, akinek többek között itt jelentek meg a *Történetnyomozás*, a *Játékszín*, a *Vilma* és az *Emlékbeszéd Kazinczy felett* című munkái. Szalay jelenléte a *Muzáron* új folyamában azért is érdekes, mert 1831 szeptemberében még arra kérte Szemerét, hogy tőle semmit ne közöljön: „Kedvem és studiumom engem jelenleg más pályára vonz. Kétség kívül mert vocatiom nem *literarius*, ha bár ennek kora megismerésére az is segélhete, hogy az *Észrevételek* és *Bimbók* nem úgy fogadta[ta]k mint reméllém és reménylhetém.” Ugyanakkor szorgalmazta Eötvös József aforizmáinak közlését (amelyek *Bel- és Külvilág* címen meg is jelentek), mondván, a *Muzáron*nak is becsületére válik majd „zsengéjít adni egy ifjúnak, ki literaturánk dísze ’s nemzetünk kevélysége leend”.²³

Kölcsey és Szalay személyes találkozására azonban már a *Muzáron* új folyamának megjelenése előtt, 1831 novemberében sor került, mikor is Szalay Szemere Pál ösztönzésére törvénygyakorlatra ment Szatmár vármegyébe. 1831. október 10-i levelében Szemere a következőket írta Kölcseynek: „A’ mi Szalaynk, édes Ferim, az én ösztönzéseemre a’ ti igen derék megyétekben akar patvariáskodni. Ezen postával keres meg Tégedet, hogy valamely Tisztviselőnél számára helyet keresni méltóztassál.”²⁴ Majd nem sokkal később egy másik levélben megerősítette kérését: „Szalay Lászlót nem mint literátort hanem mint ügyes patvaristát merem ajánlani. Csinálj neki helyet édes jó Ferim. Valóban megérdemli.”²⁵

Természetesen Szalay maga is megkereste ez ügyben Kölcseyt. Október 12-i levelére, amely, úgy tűnik, elveszett, a következő választ kapta Szatmárból: „Édes Szalaym, az October 12d. írt levelére válaszom ez: nekünk egy derék Alispányunk és egy igen derék Tiszti Fő Ügyészünk van; ’s mindegyiknél haszonnal lehetne időt tölteni. Azonban üres hely egyiknél sincs. Minden esetre fiatal embernek legtanácsosabb a’ jegyző hivatalhoz kapcsolni magát, hol, mint közép ponton, a megyei egész manipulatiót keresztül nézheti. Ha tehát hajlandósága Szathmár V[árme]gye [kieg. tőlem – V. O.] eránt folyvást tart, jöjön hozám. Patvaristáimnak egyike otthon maradt szüléinél; ’s nem látszik hajlandónak megjelenni. De ha megjelend is, mindég lesz nálam hely annak az ifjúnak, kit az én Szemerém ajánl. Mindazáltal el kell mondanom, hogy Csekén szállást és asztalt örömmel adok; Károlban pedig még most csak szállással szolgálhatok.”²⁶ Kölcsey arról is tájékoztatta a fiatalembert, hogy a megyei közgyűlés november 14-én kezdődik, és december 3-áig tart majd, s igen fontos tárgy, a rendszeres bizottsági

23 Szalay László levelei. Kiad. Szalay Gábor. Franklin, Bp., 1913. (= SzalayLev) 60–61. Szalay László Szemere Pálnak. Pest, 1831. szeptember 29.

24 *Kölcsey Ferenc*: Levelezés. II. 1820–1831. S. a. r. Szabó G. Zoltán. Universitas, Bp., 2007. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) (= KölcseyLev II.) 404. Szemere Pál Kölcsey Ferencnek. Pest, 1831. október 10.

25 KölcseyLev II. 405. Almási Balogh Pál és Szemere Pál Kölcsey Ferencnek. Pest, 1831. október 3–15.

26 KölcseyLev II. 411. Kölcsey Ferenc Szalay Lászlónak. Cseke, 1831. október 22.

munkálatok lesznek napirenden. A levél így folytatódott: „s nekem íróra, ki a nyelvet tudományosan érti, szükségem. Igen szívesen látnám, ha gyűlésünkre megérkeznék. A' kitett November 14d. és December 3dika közt N[agy]Károlyban talál a' megye házában. Más időben Csekére kell jönnie.”²⁷ Kölcsey tehát fontosnak tartotta, hogy Szalayt maga mellé vegye, s személyesen foglalkozzon vele, miközben tudható, hogy a levélben említett Geöcz Ferenc alispánról s még inkább Nagy Károly főügyészről valóban jó véleménye volt. Közvetlenül indulása előtt, november 11-én Szalay így búcsúzott Szemere Páltól: „Elindulok azon reménység' fejében, hogy az ki kevélyen látja magát Szemerétől szerettetve, talán kedves leszen majdan Kölcseynek is. Elindulok e' meleg szív' kíséretében 's így tudom, hogy lesz öröm és lesz fájdalom. Szalay az író itt marad, literaturai praxisom nekem kevés örömeket ada, de adta Tekintetes Úr barátságát 's így meleg részvétellel tekintek vissza.”²⁸ Természetesen Szemere rögtön kihasználta az alkalmat, s Szalayval néhány, a *Muzárium* ötödik kötetébe szánt kéziratot is elküldött Kölcseynek, s beszámolt a tervezett kötet állásáról.²⁹

Szalay tehát valamikor november közepén érkezhetett Szatmárba, s a következő év februárjában tért vissza Pestre.³⁰ Bár az ott töltött időről közvetlen információkkal nem rendelkezünk, a Kölcsey-levelezés kritikai kiadásából, ha töredékesen is, de több mindent megtudhatunk. Az ekkor Nagykárolyban tartózkodó Kölcsey Bártfay Lászlóhoz írt, november 22-i leveléből kiderül, hogy báró Weselényi Miklós és gróf Károlyi György épp aznap utaztak el a megyéből, Szalay tehát minden bizonnyal velük is találkozott. A rendszeres bizottsági munkálatokkal kapcsolatban Kölcsey beszámolt arról, hogy az azokra tett Szatmár megyei észrevételek voltak a közgyűlés napirendjén, s a megye tervezi kinyomtatásukat, hogy megküldhessék a többi törvényhatóságnak is. A Nagykárolyban lévő nyomdának azonban nincs erre kapacitása – folytatta Kölcsey –, ezért talán célszerűbb lenne azokat Pestre vinni, de kérdés, engedély nélkül kinyomtatnák-e ott: „De nyomtat e ott valaki imprimatur nélkül csupán megyei, az az távol megyei végzés mellett? 'S ha nem; kitől nyerhetnék imprimaturt? Drescher? De félek, hogy a' megyei szellem' szabadságában készült, 's az alkotvánnyal foglalatoskodó írást censurálni nem meri.”³¹ Arról is hírt adott, hogy a megyei főügyéssel, Nagy Károllyal a rájuk mért feladatot, azaz a jogügyi munkálat véleményezését nyolc hónap alatt végezték el, most azonban Kölcsey megkapta a többi alküldöttség munkáját is átdolgozásra.³² Bártfaynak és Szemerének már ekkor jelezte, amennyiben az akadémia nagygyűlése januárban lenne, rengeteg tennivalója miatt nem tud részt venni rajta.³³ Ugyanakkor Kölcsey az operátumokkal való foglalatosságot megpróbálta tudományos szempontból is hasznosítani, s összeállította

27 KölcseyLev II. 411–412. Kölcsey Ferenc Szalay Lászlónak. Cseke, 1831. október 22.

28 SzalayLev 65. Szalay László Szemere Pálnak. Pest, 1831. november 11.

29 KölcseyLev II. 418. Szemere Pál Kölcsey Ferencnek. Pécel (?), 1831. november 7.

30 1832. február 20-án már Pesten volt.

31 KölcseyLev II. 423. Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak. Nagykároly, 1831. november 22[–23.]

32 Kölcseyről ld. még *Barta István*: Kölcsey politikai pályakezdeté. Századok 93. (1959) 252–302.

33 KölcseyLev II. 425. Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak. Nagykároly, 1831. november 22.

a munkálatokban szereplő törvénytudományi műszavak jegyzékét is. Mindezek mellett Wesselényi és Károlyi számára letisztáztatta a készülő operátumokat. December 3-i levelében arról ír a bárónak, hogy küldi a perrendtartásról szóló munkálatot, a publico-politicumot és a királyi kincstár örökösödéséről szóló jegyzeteit, s írnokai hamarosan elkezdik tisztázni a polgári törvénykönyvre tett jegyzeteket.³⁴ A levelezésből az is kiderül, hogy csak december közepe táján tért vissza Csekére, feltehetőleg Szalayval, s itt sógornőjét, Szuhányi Josephine-t és unokaöccsét, Kölcsey Kálmánt betegen találta.³⁵

Szalay ott-tartózkodása alatt keletkezett Kölcsey beszámolója az 1831. október 17-i viharos közgyűlésről Vécsey Miklós főispáni helytartó számára. Ez alkalommal hirdették ki ugyanis az eredetileg október 2-ára összehívott országgyűlés elhalasztásáról szóló királyi leiratot, amelyre reagálva Wesselényi hosszú beszédet tartott, keményen bírálva a kormányzat ezen lépését. A megyei tisztségviselőknek a gróf Reviczky Ádám kancellár kezdeményezte vizsgálat következtében kellett tájékoztatást adni Vécsey számára. A vizsgálat tétje egy Wesselényivel szembeni esetleges kormányzati fellépés volt, ami azonban ekkor még kellő alap hiányában elmaradt.³⁶ Ez a vizsgálat nyilván komoly feszültséget okozott a megyében, s ez a körülmény is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a jórészt Kölcsey által kidolgozott, egyébként csak mérsékelt reformokat tartalmazó operátumokat a többség végül elutasítóan fogadta. Ráadásul Kölcsey egy február 13-án történt baleset miatt – bal szeme felett sérült meg súlyosan egy eltört üveg-pohártól – négyhetes szobafogságra kényszerült, s így a közgyűlésen sem tudott megjelenni. „Rettenetes a' harag az országos munkákra tett jegyzetekért; és még is, mind ezideig egy lapot sem referáltattak közgyűlésen. Nyomatásról hallani sem akarnak. De mit akarnak hát? Én ugyan nem tudom. Göcz az elkezeredésig 's elrekedésig harczolt Februar 27dikén érettem, 's a jó ügyért. De mi itt most egyedül maradánk hárman: Ő, Nagy Károl és Én. Ha Grófod és Wesselényi gyűléseinken ismét jelen nem lesznek, úgy le kell mondani mindenről a' mi nem a' schléndriánhoz tartozik” – írta Bártfaynak 1832 márciusában.³⁷ Szalay tehát egy rendkívül mozgalmas időszakot élt meg Kölcsey mellett Szatmárban, tapasztalatai azonban bizonyosan nem tették számára vonzóbbá a megyei közéletet. Ugyanakkor az 1827-es választmány jogügyi munkálatára, pontosabban annak a büntető törvénykönyvet érintő egységére Szalay később, 1840-ben reflektált a

34 KölcseyLev II. 429. Kölcsey Ferenc Wesselényi Miklósnak. Nagykároly, 1831. december 3.

35 „Károlból haza szabadultom után csak kevés napokat töltheték itthon, hivatalos útam lévén Szathmára hol nyolcz napig kelle maradnom. [...] Pedig bajaim is nagyok. Ház népem beteg; 's bár Kálmánka már jobban van; de Sógor Asszonyom naponként nehezebben szenved csudálatos hidegtelelésben; 's nálam fenékkal van felfordulva minden.” KölcseyLev II. 432. Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz. Cseke, 1831. december 19.

36 KölcseyLev II. 433–436. Kölcsey Ferenc Vécsey Miklósnak. Cseke, 1831. december 21. Az ügghöz ld. még *Taxner-Tóth Ernő*: Kölcsey Ferenc és Vécsey Miklós kapcsolata (Egy levél ürtügyén). In: Remény s emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulójára. Szerk. Taxner-Tóth Ernő–G. Merva Mária. Kölcsey Társaság, Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 87–97., továbbá: *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Akadémiai, Bp., 1965. 114–115.

37 KölcseyLev III. 25–26. Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlónak. Szatmár, 1832. március 14.

*Budapesti Szemlé*ben megjelent, a nemzetközi gyakorlatot is részletesen vizsgáló *Codificatio* című írásában, mikor is azt kifogásolta, hogy az országos bizottság által készített javaslatban az osztrák mintát követve a büntetőjogi eljárás a büntető törvénykönyv részét képezte, s nem önálló kódexben nyert szabályozást, mint az újabb európai rendszerekben.³⁸

1832 szeptemberében Szalay már Kölcsey készülő verseskötetét korrektúrázta, így elévülhetetlen érdeme volt abban, hogy a költő első kötete rövidesen megjelent Hartleben kiadásában.³⁹ Kölcsey és Szalay további kapcsolatát ezután csak néhány levél dokumentálja. Levelezésük visszatérő eleme, hogy Kölcsey időről időre arra biztatja a fiatalembert, ne hagyjon fel a szépirodalom művelésével. Kölcsey 1834 októberében a következőket írta: „Mit dolgozik édes Laczim? A művésznek heverni nem szabad; mert a ’restség’ daemona gonosz egy daemon. Lassanként a ’házhoz szokik, ’s aztán nem lehet kiverni. Fridrich és Katt nekem most is emlékezetemben van. Sok van abban a ’mi Victor Hugo’ mélyen-hév vonásaihoz hasonlít. Illy vonásokkal valami magyar világba által plántált tárgyat, ’s kevésbé nagyobb terjedésben, de hasonló tömörséggel szeretnék olvasni.”⁴⁰ 1836 februárjában pedig így fogalmazott: „Ismerem a ’kínos állapotot, mellyről panaszkodol. Olly keserű éveket én is éltem az ifjúság’ napjaiban; midőn szív és lélek messze, határozatlan tárgyakért csapongott; keresett utat hol erejét munkába önthesse; ’s gyötrelmeket szenvedett, mert tárgy és pálya nélkül magára hagyatva saját lángjaiban küszködött. Veszélyes állás, ha ifjúságunk’ erejében hatni nincs alkalmunk. [...] Bár írni minél többet. Prozád azok közé tartozik, mik lélekre hatnak; ’s ebben ’s verseidben melegség ’s mélység van. Ennyi erővel, és Pesten, mit nem lehet tenni. Hidd el nekem, az író többet tehet, mint ön maga gondolná.”⁴¹ Kölcsey 1836 decemberében ismét hasonló témát érintett: „Mit állapotodról irsz, az örvendeztet. Hogy foglalatosságaid vagynak, azon örülök. Munka és életkedv együtt jár. De bár valami literaturai munkát is láttatnál velünk. Az Akadémia’ levelező tagjától ezt méltán várjuk. Hidd nekem, a ’novellára szebb tehetséget a’ Tiédnél köztünk nem ismerek. Miért e’ pályát nem futni?”⁴² 1837 februárjában Kölcsey a következőképpen reagált Szalay levelére: „Irod, hogy novellákat már nem fogsz irhatni, mert a’ poesis lemondott rólad. ’S nem vetted észre, hogy épen e’ levél, mellyben ezt írod, örök bizonyossága, miképen lelked’ minden hangjai poetai érzélem’ rezgéseit árulják el. [...]

38 Szalay László: *Codificatio*. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. I. Heckenast, Pest, 1847. 19–90.

39 „Verseid első nyomtatott ívét általvettem Hartlebentől, ’s feleségestül együtt vittük, ’s még tegnap estve Szalayhoz. Szalay szorgalmat és pontosságot ígér.” Kölcsey Lev III. 81. Szemere Pál Kölcsey Ferencnek. Pest, 1832. szept. 18.

40 Az alábbi négy levelet Szabó G. Zoltán átírásában közlöm, aki a készülő kritikai Kölcsey-kiadás vonatkozó szövegeit a rendelkezésemre bocsátotta. Segítségét köszönöm. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár MIL 4-r 377/20. Kölcsey Ferenc Szalay Lászlónak. Pozsony, 1834. október 26.

41 Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár (= OSZK Kt), Levelestár. Kölcsey Ferenc Szalay Lászlónak. Nagykároly, 1836. február 23.

42 OSZK Kt Levelestár. Kölcsey Ferenc Szalay Lászlónak. Nagykároly, 1836. december 2.

Nem, édes barátom! a' lélek melly egyszer poetai érzelmekbe mártva jött elő a' természet' kezéből, többé a' bemártás által kapott megszenteltetést el nem veszti; 's annyival kevésbé a' tiéd, melly olly gazdag táplálatot nyert. Sötét óráji sokaknak vagynak, 's voltak nekem is; 's nem csak az ifjúság, de a' férfikor' napjaiban is. Hidd el nekem, eljön az idő, midőn az ember, ha nem szerencsés is, felülemelkedik a' sorson; 's önérzési nyugalomban, fellengezve áll, mint ki tiszta égben a' sziklatetőről nézi a' lába alatt tolongó felleget. Sokat gondolkoztam én; 's utóljára is úgy találtam, hogy az embert nem helyzetének szerencsés volta, nem álmainak, 's reményeinek telyesedése, hanem egyedül az teszi boldoggá, tiszta nyugalom' részesévé, ha lelke erejét a' lehetőségig gyakorlotta; ha oka van hinni, hogy jelenre és jövőre lehetőségig hatott. Munkátlanág a' lélek' sírja; de munkának nem csak azt hívom, ha valamit teszünk; hanem azt, ha olly nagyot, jót és szépet teszünk, millyennek tételére magunkat erőgyakorlás által felnevelhetjük."⁴³

Bár Szalay 1836-ban a Tudós Társaság levelező tagja, 1837-től pedig segédjegyzője lett, a szépirodalom művelésétől egyre távolabb került. Az 1837-ben megindult *Themis* című folyóiratba viszont dolgozatot kért Kölcseytől. Szalay utolsó ismert levele Kölcseyhez 1838. január 5-én keletkezett. Szalay ezt a levelet eredetileg nem akarta elküldeni, de miután Szemerének megmutatta, az rábeszélte, hogy saját levele mellékleteként mégiscsak juttassa el az írást a címzett-höz. A levél a szépirodalommal való szakításról, az irodalmi életben szerzett sebekről és a meg nem értésről szól: „Tanultam és tanultam, s új epocha kezdődött életemben, és ifjabbkori dolgozásaim elvesztették becsőket, vagy legalább érdeköket előttem. Így felkészülve képes voltam úton-útfélen kinek-kinek elmondani: uram, én nem vagyok költő, azt bizonyítják a Bimbók; és nem tudok a szépművészetekhez, azért oly bolondok az én novelláim; kritikáim, ha értek is valamit, most már szóba sem jöhetnek, magyarul sem tudok, mert szegyenemre Budán születtem.”⁴⁴ Ugyanakkor Szalay beszámolt történeti-jogtörténeti tanulmányairól, s arról a következtetéséről, hogy amíg „a társaság alapintitutumait” újra nem szabályozzák, addig a „szorosan politikai reformra pazarlott erő” mindig jótékony következmény nélkül marad. Kölcsey csak Szemerének írt levelében reflektált Szalay soraira, melyekről a következőket mondta: „Gazdag ismeret, de felhős érzelem szól belőle. Küzdésen még nem esett keresztül; azonban ily küzdés gazdag következményeket hozand maga után. Kitételei bőv észrevételekre nyújtának alkalmat; s más körülmények közt sok mindent fognék reájok kommentárius gyanánt irkálni; annyival inkább, minthogy a levél tudományos része saját studiumaim tárgyáról emlékezik. Amit a nemzetek familíai életéről beszél, némely változással az én hitem is; ami rezultátumot belőle kihúz; abban, úgy tetszik, különbözünk; s e különbözés részént helyzetünkől, részént életkörünyekből áll elő. Azt mindenesetre mondhatom: Lacinak én minden irományaiban

43 OSZK Kt Levelestár. Kölcsey Ferenc Szalay Lászlónak. Nagykároly, 1837. február 26.

44 Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás. S. a. r. Szabó G. Zoltán. Gondolat, Bp., 1990. (= Kölcsey-Vál) 282. Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, benne: Szalay László Kölcsey Ferencnek. Pest, 1838. január 5.

mélységet és melegséget találok, két tulajdon, mik közül az első nagyon ritka, a másikkal egyesülve pedig még ritkább.”⁴⁵ A személyesen Szalaynak szóló válasz azonban Kölcsey halála miatt sohasem készült el, az mégis egyértelműen kitűnik a levelekből, hogy Kölcsey nemcsak nagyra becsülte Szalay irodalmi munkásságát, de sok rokon vonást is felfedezett egykori önmaga és a fiatalabb pályatárs személyisége, lelkialkata és érdeklődése között.

Kölcsey halála után műveinek kiadási jogát Heckenast Gusztáv vásárolta meg.⁴⁶ Obernyik Károly, Kölcsey Kálmán nevelője 1839. április 21-i naplóbejegyzésében már a kiadás lehetséges szerkesztőit is megnevezte: „A tegnap és ma munka és gyönyör napja volt. Tegnap érkezett a károlyi postán Szemerétől levél Kölcseynének, melyben jelenti, mikép Heckenast Gusztávval Kölcsey munkái kiadhatására nézve egységre lépett. [...] Szemere, Szalai és Eötvös József a kiadószerkesztők. Eötvös által, mint Szemere mondá, remélhető, hogy a cenzúra szelídebb lesz, s olyakat is ki lehet adni, melyek máskép bizonyosan nem láttak volna világot.”⁴⁷ Ezek a remények azonban nem váltak valóra, hiszen az életműkiadás harmadik kötete, amely a beszédek tartalmazta, csak 1848-ban jelenhetett meg a „Szabad Sajtó útján”, miután 1841 és 1845 között Heckenast hiába próbált engedélyt szerezni a kiadásra. Az is tudható azonban, hogy a szöveggondozás oroszlánrészét Kölcsey egykori patvaristája, Pap Endre végezte,⁴⁸ így Szemere mellett az ifjabb nemzedék három tagja adta nevét és munkáját Kölcsey életművének közzététele érdekében. Nyilvánvaló, hogy ez a gesztus alapvetően járult hozzá Kölcsey emlékének megőrzéséhez, és a formálódó irodalmi kánonba való beépüléséhez. Az ifjabb nemzedék tagjai az életműkiadáson túl is megragadtak minden alkalmat, hogy kifejezzék Kölcsey iránti tiszteletüket, és megalapozzák a személye körül kibontakozó kultuszt. Ennek első eleme volt az Eötvös Józsefnek Kölcsey felett az Akadémia 1839. november 24-i ülésén elmondott nagy hatású emlékbeszéde.⁴⁹ Ebbe a sorba tartozik az Eötvös által szerkesztett *Budapesti Árvizkönyv* negyedik kötetében megjelenő *Kölcsey emlékezete* című írás, amely Szemere Bertalan tollából származott. A *Magyar szónokok és statusférjak* című kötetbe pedig a már említett Pap Endre írta meg a költő életrajzát és portréját.

Szalay László a történetíró Alexander Fleglerrel való levelezésében személyes élményeit is megosztotta, s szakirodalmat is ajánlott a Kölcsey életrajzával foglalatосkodó szerzőnek, így Toldy Ferenc *Handbuch*ját és Eötvös emlékbeszédét említette.⁵⁰ Szalay 1851 novemberében és decemberében Kölcsey művei ki-

45 KölcseyVál 290. Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak. Nagykároly, 1838. febr. 14.

46 *Solt Andor*: Kölcsey halála és hagyatéka. Irodalomtörténeti Közlemények 48. (1938) 375–393.

47 Kölcsey Antónia naplója. Kiad. Gábor Júlia. Magvető, Bp., 1982. (Magyar Hirmondó) 217–218.

48 *Fried István*: A Kölcsey-filológia időszzerű kérdései. Kiadástörténeti adalékok. Irodalomtörténet 74. (1993) 347–376.

49 *Eötvös J.*: i. m. (8. jz.) 63–76.

50 SzalayLev 161. Szalay László Alexander Fleglernek. Rorschach, 1851. december 3. Flegler bevallása szerint az életrajzhoz a *Magyar szónokok és statusférjak* c. munkát, Szemere Bertalan már említett visszaemlékezését, Eötvös József akadémiai emlékbeszédét, Kállay Ferenc *Kölcsey*

adásának alakulásáról tájékoztatta svájci barátját, s elmondta, hogy Kölcsey költeményeinek jó részét fiatalkorában még fejből tudta, most azonban inkább csak hangulatukra emlékszik: a korai versekből melankolikus sötétség áradt, a későbbiek, az 1820-as, 1830-as évekből azonban sokkal áttetszőbbek, fényteltebbek voltak.⁵¹ Szalay ugyanakkor kiemelte Kölcsey prózaírói képességeit is.⁵² Amit pedig Szalay Kölcsey csekei életéről közvetített, az sokkal inkább egy statikus, szoborszerű kép, semmint az 1831–1832 fordulóján a közéleti és írói szerepnek egyaránt megfelelni akaró, tevékeny személyiség portréja: „Kölcsey Szatmár megyében született, amelynek főjegyzője és követe volt az 1832–36-os országgyűlésen. Lakóhelye egy eldugott falu, Cseke volt, ahol én húsz évvel ezelőtt mint joggyakornok a házában laktam. Még most is hallom őt, ahogy ebéd után a lobogva égő kandallónál ülve, amikor már sötétedett, de még nem világított lámpafény a szobában, órák hosszat mormolta maga elé a verset – Matthissonét, ha nem tévedek: a világ mindenütt egy sír. Nem látszott észrevenni, hogy mi fiatal emberek jelen voltunk, de a vers és a monoton mód amivel a szavakat mondta belevésődött az emlékezetembe, és én is csak így tudom magamnak a saját tetszésemre elmondani.”⁵³ Vagyis a Szalay által megjelenített Kölcsey-kép nem egy készülő biográfia, hanem sokkal inkább a kultusz lehetséges tárgya, minek alakításában ő és nemzedéktársai kiemelkedő, s hatását tekintve hosszú évtizedekig meghatározó szerepet játszottak.

Ferenc gyermek- és ifjúkori életrajza s néhány eredeti levele c. munkáját használta, továbbá az *Ujabb ismeretek tárá*t, valamint magyar barátainak szó- és írásbeli közlésére támaszkodott. *Flegler Sándor*: Kölcsey Ferencz. Franklin, Bp., 1878. 7.

51 SzalayLev 157–158. Szalay László Alexander Fleglernek. Rorschach, 1851. november 11.

52 „Er ist einer der ersten Prosaiker Ungarns, und manche meiner Landsleute ziehen dem [!] Prosaiker Kölcsey dem Poeten Kölcsey vor”. SzalayLev 161. Szalay László Alexander Fleglernek. Rorschach, 1851. december 3.

53 „Kölcsey ist im Szathmárer Comitát geboren dessen Obernotär, und Deputirter auf dem Reichstage 1832–1836 er gewesen. Sein Wohnungsort war ein abgeschiedenes Dorf: Cseke, wo ich heute vor zwanzig Jahren als Rechtspraktikant in seinem Hause wohnte. Ich höre ihn noch, wie er nach dem Mittagessen am lodernen Kamine sitzend, wenn es schon dunkelte, aber noch kein Lampenlicht in Zimmer war, vor sich wohl Stunden lang den Vers – von Matthisson wenn ich nicht irre – hinsummte: Die Welt hat überall ein Grab. Er schien es gar nicht zu merken, dass wir junge Leute zugegen waren aber der Vers und die monotone Weise, mit der er sich selbst die Worte vorsang, prägte sich meinem Gedächtniss ein, und nun kann auch ich mir das Ding zu meinem Privatplaisir vorsingen.” SzalayLev 160. Szalay László Alexander Fleglerhez. Rorschach, 1851. december 3.

ORSOLYA VÖLGYESI

THE GENERATION OF LÁSZLÓ SZALAY IN THE LURE OF KÖLCSEY

It is well-known that, as an MP for Szatmár county, Ferenc Kölcsey (1790–1838) enjoyed extreme popularity with the younger generation. His fame was no doubt founded by his literary activities: the young people who attended the diet of Pozsony in 1832 to 1836 as either jurists or adjutants to the MPs had become familiar with Kölcsey's name and oeuvre in school reading circles and student literary associations. Meeting him personally became an event of lasting influence for many a youth who would later play an important role in the revolution of 1848, such as, among others, baron József Eötvös (1813–1871) and László Szalay (1813–1864). Upon entering the literary public, Szalay and Eötvös received considerable support and encouragement from Ferenc Kazinczy, Pál Szemere and Ferenc Kölcsey. Although Szalay, who at the turn of the 1820s and 1830s had still cultivated a number of genres, gradually distanced himself from literature and turned towards the social sciences, his intimate relationship with Kölcsey, as revealed by their correspondence, survived the change.

It was in November 1831 that Szalay met Kölcsey in person, when, upon the instigation and intervention of Pál Szemere, he went for a judicial practice to Szatmár county, where he spent some four months. Szalay thus locked into a very agitated period in the life of Kölcsey, for it was then that the committee works (proposals for the modernisation of the country) were debated in the county, a work in which Kölcsey played a dominant role as the deputy notary of Szatmár.

After the death of Kölcsey, Eötvös and Szalay as editors, and Endre Pap, his former judicial assistant, as the curator of his text, played a dominant role in the publication of the writer's oeuvre. Alongside editing his works, the members of the younger generation grasped all opportunities in order to manifest their respect towards Kölcsey and promote the cult which was burgeoning around his person. The first element of this was the influential speech which was dedicated by József Eötvös to the memory of Kölcsey at the session of the Academy held on 24 November 1839. Another such piece was the work entitled Kölcsey's Memory, written by Bertalan Szemere and published in the Book of the Budapest Flood, edited by József Eötvös, whereas Endre Pap wrote the biography of Kölcsey for the volume called Hungarian Rhetors and Statesmen. As for Szalay, in his correspondence with the historian Alexander Flegler, he shared his personal memories for a prepared German biography of Kölcsey, in which he, like other members of his generation, put the emphasis upon the moral-ethical content of Kölcsey's life and work.

KOVÁCS VIKTÓRIA

A leleszi premontreiek szalókai birtoklásának háttere*

Balázs, a leleszi Szent Kereszt-egyház prépostja 1343. november 18-án Nagymartoni Pál országbíró előtt Eszenyi László fiai¹ ellenében bemutatta II. András 1214. évi privilegiális oklevelét I. Károly átírásában, miszerint Boleszló váci püspök András király beleegyezésével *Zalounka*-t (*predium Zalounka nomine*) az ottani szabad vásárral együtt a leleszi premontrei monostornak adományozta. A váci püspök a földet Imre király idejében vásárolta 82 márkáért orosz kereskedőktől, akiknek azt Egyed udvarispán (*curialis comes*) ítélte oda, miután azok a budai egyházban tartott istenítélettel, tüzesvas-próbával bizonyították, hogy *Zalounka* lakói kirabolták őket.² I. Károly lelesziek által bemutatott oklevele kétségkívül a monostor 1214. évi, vitatott hitelességű³ alapítólevelének 1334. május

* A szerző az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja.

1 Vö. *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. In: DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Arcanum, Bp., [2004.] Baksa rokonsága 7. tábla: Sztritei, Csapi (polyánkai).

2 quod dominus Beryzlaus quondam Wachyensis episcopus inter alias testamentarias legaciones suas ex consensu et permissione dicti domini Andree regis predium Zalounka nomine ecclesie sancte crucis et canonicis in ea sub titulo Premonstratensis ordinis in candido habitu Deo famulantibus contulisset cum libero foro quod tempore regis Emerici emissit totaliter cum habitatoribus et terra pro octuaginta duabus marcis a quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus qui in presencia Egidii curialis comitis rusticos predictae ville super spoliacione rerum suarum in Budensi ecclesia ferri iudicio convicissent cuius negotii pristaldus extitisset Sebastianus filius Bosth de villa Peder – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL–OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 233 634. (Anjou-kori oklevéltár. I–XV., XVII., XIX–XXXI., XXXIV., XXXVIII. Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–B. Halász Éva–Kőfalvi Tamás–Kristó Gyula–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Sebők Ferenc–Teiszler Éva–Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2014. [= Anjou-oklt.] XXVII. 800. sz.).

3 Az oklevelet a szakirodalom általában nem tartja hitelt érdemlőnek. Erdélyi László, majd az ő erveit elfogadva Hóman Bálint, később Szentpétery Imre is annak hamis volta mellett foglalt állást, és így tett Richard Marsina is, habár az ő álláspontja valamivel megengedőbb, legalábbis az oklevélben szereplő adatok felhasználhatósága szempontjából. Marsina az alapítólevelet végső soron a monostor királyi alapítását alátámasztani hivatott 14. század eleji hamisítványnak minősítette, viszont úgy vélte, hogy azt II. András – nem a királyi kancelláriában kiállított – eredeti oklevele alapján állították össze, amely így hitelt érdemlő adatokat is tartalmaz. A korábbi véleményekkel szemben Érszegi Géza az alapítólevel hitelessége mellett érvelt. Vö. *Erdélyi László*: Az első állami egyenes adó elmélete. Szent Bonaventura Ny., Kolozsvár, 1912. 11–13., 21., 27–28.; *Hóman Bálint*: Adó vagy földbér? Századok 47. (1913) 190.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Ed. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Akadémiai, Bp., 1923–1987. (= RA) 295. sz.; Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum

22-i átíró oklevele volt.⁴ Az oklevél bemutatására a szepesi káptalan korábbi határjárása alkalmával 4 királyi ekényinek becsült földterület hovatartozása miatti pereskedés alkalmából került sor: a kérdéses területet a lelesziek Szalókához (*Zalouka*), Eszenyi László perbe vont fiai pedig az azzal határos Eszeny birtokukhoz tartozónak mondták.⁵ Ha az 1343. évi tartalmi átírást összevetjük a leleszi monostor alapítólevelének szövegével, amelyet legújabbán Érszegi Géza közölt,⁶ továbbá az alapítólevél kritikai kiadásával, amely Richard Marsinának köszönhetően áll rendelkezésre,⁷ feltűnő, hogy a kérdéses szöveghelyen Érszeginél a *Zolunta*,⁸ Marsinánál I. Lajos 1342. október 1-jei átíró oklevele alapján a *Zolounta*,⁹ Erzsébet királyné 1334. május 23-i átíró okleveléből¹⁰ hozott szövegváltozatként szintén a *Zolunta* helynévalak¹¹ szerepel: tehát a Szalonta, és nem a Szalóka helynév alakvariánsai. Az alapítólevélben szereplő *prediumot* Marsina a középkori Borsod megyéhez tartozó Szalontával, a Miskolctól dél-délkeleti irányban körülbelül húsz kilométerre fekvő mai Hejőszalonta településsel azonosította.¹² Györffy György történeti földrajzában szintén a Borsod megyei Szalonta alatt szerepelteti a leleszi alapítólevelet és annak *Zolunta* történetére vonatkozó adatait.¹³ Érszegi Géza az 1214. évi alapítólevél hitelessége mellett érvelő tanulmányában Szalontáról ír,¹⁴ Weisz Boglárka a kérdéses *forum liberumot* szintén Szalontára helyezi.¹⁵

Találunk azonban a szakirodalomban példát az alapítólevélben szereplő birtoknak a forrásokban hol Ung, hol Bereg megyeinek mondott,¹⁶ a középkori Ung, Bereg és Szabolcs megyék találkozásánál, Lelesztől délkeleti irányban körülbelül húsz kilométerre elhelyezkedő Szalókával (ma Solovka, Ukrajna) történő azonosí-

praeparavit Richard Marsina. Academia, Bratislavae, 1971–1987. (= CDES) I. 144.; *Érszegi Géza*: A leleszi monostor alapítóleveléről (1214). Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv 16. (2003) 13–19.

4 DF 233 628.

5 DF 233 634. (Anjou-oklt. XXVII. 800. sz.).

6 Vö. *Érszegi G.*: i. m. (3. jz.) 21–28.

7 Vö. CDES I. 144–150.

8 *Érszegi G.*: i. m. (3. jz.) 24.

9 CDES I. 150.: 190. jz.

10 DF 233 628. Erzsébet oklevelét Marsina 1384. május 23-i keltezésüként tüntette fel. CDES I. 144.

11 CDES I. 146. Vö. CDES I. 150.: 190. jz.

12 CDES I. 435.

13 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998. I. 804.

14 *Érszegi G.*: i. m. (3. jz.) 15.

15 *Weisz Boglárka*: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. MTA BTK TTI, Bp., 2012. 141.; *Uő*: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. MTA BTK TTI, Bp., 2013. 350.

16 1285: villa Zaloka/possessio Zalouka in comitatu de Ungh – RA 3397. sz.; 1327: possessio Zoloka in comitatu de Beregh – DF 233 918., DF 233 929. (Anjou-oklt. XI. 626. sz.); 1338: possessio Zoloka vocata in comitatu Ungh – *Karácsonyi János*: Az első Lónyayak. Családtörténeti tanulmány. Szent László Ny., Nagyvárad, 1904. 94. (Anjou-oklt. XXII. 250. sz.); 1344: possessio Zolouka vocata in comitatu de Bereg – DF 233 639. (Anjou-oklt. XXVIII. 279. sz.). Vö. *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Ethnica, Nyíregyháza, 1997. 171.

tására is. Pleidell Ambrus 1934-ben a *Századok* hasábjain az orosz kereskedők Esztergomba tartó, feltételezett útvonalával kapcsolatban Domanovszky Sándorétól – aki szerint a rusz kereskedők a Szepességen keresztül, majd onnan a Vág völgyén leereszkedve haladtak Esztergom felé – eltérő véleményt fejtett ki. Pleidell szerint – aki Domanovszky útvonalát „túlságosan nagy kerülőnek”¹⁷ tartotta – az esztergomi vámtarifa orosz kereskedőkre vonatkozó tétele azt valószínűsíti, hogy egy részük a pesti réven kelt át, és onnan haladtak tovább nyugati irányba. A leleszi alapítólevél Szalókát (!) érintő része alapján pedig arra következtetett, hogy az orosz kereskedők a Vereckei-hágón átkelve, a Latorca völgyén keresztül juthattak a Felső-Tisza völgyébe: azaz mindenképpen erre haladt a Kijevbe tartó kereskedelmi út.¹⁸ Pleidell Ambrus a leleszi alapítólevelet ugyanitt oklevelek vagy legalábbis egykorú feljegyzések felhasználásával kompilált hamisítványnak minősítette. Mindazonáltal úgy vélte, az 1214. évi oklevél tartalmának egy része – annak hitelességétől függetlenül, szerkesztésének mikéntjéből kifolyólag – megfelel a valóságnak: így Szalóka megszerzésének „rendkívül szokatlan története” is, mivel annak megalkotása semmilyen célt nem szolgált. Pleidell szerint az alapítólevél Szalóka történetét leíró része Boleszló püspök eredeti, Szalókát eladományozó oklevelének kivonata lehet, és a falut, amely a középkorban a leleszi premontreiek birtokában volt, a váci püspök valóban rusz kereskedőktől vette.¹⁹

Miután a Nagymartoni Pál országbíró említett, 1343. évi oklevelében szereplő *Zalouka* (az alapítólevél tartalmi átiratában: *Zalounka*)²⁰ – Eszeny birtokkal való szomszédsága miatt – minden kétséget kizáróan a Bereg megyei Szalókával azonosítható, továbbá tekintettel arra a tényre, hogy a Bereg megyei Szalókát (*Zaloka*) még az 1550. évi adóösszeírás is a leleszi premontrei prépostság birtokaként említi,²¹ szembevetendő az említett források adatainak sajátos ellentmondásossága (Szalonta–Szalóka), ami ez idáig elkerülte a kutatás figyelmét. A zavar feloldása véleményünk szerint kétféleképpen lehetséges: (1) minden, a lelesziek említett birtoklását adató forrás ugyanarra a birtokra vonatkozik, méghozzá – az I. Lajos-kori és kora újkori birtoklástörténeti adatokat tekintetbe véve – az Ung/Bereg megyei Szalókára, (2) a kapcsolódó források részben a Borsod megyei Szalontára, részben az Ung/Bereg megyei Szalókára vonatkoznak. Az (1) esetben elvi lehetőségként feltételezhetünk (a) az 1214. évi alapítólevél átirásai során keletkező, másolási hibá(k)ból fakadó szövegromlást, ami (b) a leleszi konvent birtoklásáról tanúsító forrásokban Szalóka birtok Szalontával való téves azonosítását eredményezhette a két település névalakja közti hasonlóság miatt. A (2) lehetőség fennállását nehéz elképzelnünk a lelesziek közreműködése nélkül, ahhoz ugyanis feltételeznünk kell, hogy a prépostságnak az alapítólevél körüli valamiféle manipulációkkal sikerült átvinnie birtok- (és nem mellesleg vásártartási) jogát a borsodi Szalontá-

17 Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. *Századok* 68. (1934) 305.

18 Uo. 305–306.

19 Uo. 306.

20 DF 233 634. (Anjou-oklt. XXVII. 800. sz.).

21 *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. MTA, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 16.) I. 182.

ról a beregi Szalókára, vagy legalábbis szalókai birtoklását az alapítólevéllel alátámasztania.

A leleszi monostor 1214. évi alapítólevelét illetően aligha lehetséges elvonatkoztatni az oklevél hitelességének kérdésétől.²² A későbbiekben – lényegében elfogadhatónak tartva Pleidell Ambrus és Richard Marsina hasonló véleményét, hogy az alapítólevélnek a hamisításához felhasznált irat(ok)ból megörökölt információi részben kétségkívül megfelelnek a korabeli valóságnak²³ – Pleidell Ambrus érvelése alapján a kérdéses leleszi birtokra vonatkozó szövegrész hitelességéből indulunk ki, illetve annak alátámasztására további szempontokat hozunk fel.

Az alapítólevél kérdéses szövegrésze leginkább azt valószínűsíti, hogy a rusz kereskedők elvett javaik értékének kompenzációjaképpen juthattak a szóban forgó birtokhoz. Az Árpád-kor kezdeti időszakában, a királyi vámszedés kizárólagosságának idején a vámfizetés eredeti, védelmi funkciója érvényesült elsődlegesen: a vámok lerovása fejében a kereskedők – és egyáltalán, a közlekedők – a király védelme alatt álltak. Az uralkodó védelme egyaránt kiterjedt a közlekedési vámokat és a vásárvámot megfizetőkre – utóbbi esetben ez a vásár békéjének biztosításában, valamint az ott eladásra kínált áruk legális eredetének szavatolásában nyilvánult meg. Noha a későbbi időszakban a királyi vámok eladományozása, az új vámhelyek felállítása és a szabad vásárok megtartására kiadott uralkodói engedélyek következtében a vámszedés jogalapja átértelmeződött, a király ezt követően is szavatolta az utazók és a kereskedők szabad és biztonságos közlekedését.²⁴

Ha rusz kereskedők megkárosítására nem is szolgálnak adattal a források, más külföldi kereskedőkére igen, méghozzá a 13. századból. II. András 1227. évi, a velencei dogénak címzett leveléből az országban kifosztott velencei kereskedőkről értesítünk. A király ugyanitt a dogét a kereskedők teljes kártalanításáról (*plena satisfactio*) biztosította, és kérte, hogy azok előtte jelenjenek meg, és ne mászt zaklassanak elszenvedett sérelmük miatt, továbbá azt is kérte, hogy a kárt okozók neveit a győri püspökön keresztül tudassák vele.²⁵ 1279. augusztus 28-án kelt levelében Jacopo Contarini velencei doge Rodogerus Blunichus velencei kereskedő ügyét ismertette Csák Máté nádorral. Rodogeriust saját elmondása szerint a néhai Kőszegi Henrik bán fia, Herka (nyilván Henrik)²⁶ károsította meg, aki tőle lovain és felszerelésén kívül (*preter equos et arnesia*) 336 márka

22 Vö. 3. jz.

23 Pleidell A.: i. m. (17. jz.) 305–306.; CDES I. 144.

24 Weisz B.: Vámok és vámszedés i. m. (15. jz.) 20–21.

25 *ablationem rerum mercatorum vestrorum in nostra terra factam actenus nos ignoramus. Unde mandamus per fidelem nostrum venerabilem episcopum Gouriensem nobis illos, per quos dampna dictis sunt mercatoribus illata, plenius intimetis, et ipsos eosdem spoliatos ad nos transmittatis, quibus plenam exhibebimus satisfactionem; nec vos interim aliquem de nostris super spoliacione vestrorum velitis molestare* – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár. I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. MTA, Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÜO) XI. 199.

26 Vö. Engel P.: i. m. (1. jz.) Héder nem 4. tábla: Kőszegi (és Rohonci).

értéket kitevő javakat vett el erőszakkal.²⁷ Rodogorius az esetet követően megjelent a magyar király előtt, ahol előadta a vele történeteket. A levélből az is kiderül, hogy miután Kőszegi Henrik beismerte tettét, a királytól három hónapot kapott a kereskedőnek okozott károk megtérítésére, az arra kijelölt határnapon (*terminum statutum ad restitutionem huiusmodi faciendam*) azonban nem jelent meg a fehérvári káptalan előtt. A doge ezért Csák Máté nádort kérte, hogy gondoskodjon a velencei kereskedő kártalanításáról.²⁸ Az említett ügyek kimenetele ugyan nem ismert, az mindenesetre látszik, hogy a külföldi kereskedők mindkét esetben közvetlenül az uralkodó előtt keres(het)ték igazukat, akitől joggal várták el teljes kártalanításukat.

Ha Árpád-kori adataink nincsenek is, Anjou-kori források alapján legalábbis képet kaphatunk arról, milyen következményekkel járt, ha az effajta rablás elkövetője nem volt hajlandó az általa okozott károk megtérítésére. Több 1341-ben és 1342-ben kelt oklevél tudósít a zólyomi és a bakabányai kereskedők megtámadásáról és kifosztásáról.²⁹ I. Károly 1341. augusztus 2-án kiadott oklevelével kihirdetni rendelte, hogy mivel Disznósi Gál fia Pál, Zsemberi Egyed fia Péter, Palásti Mihály fiai, János és Miklós, Sipéki Jakab fia Péter és testvérei, továbbá Ivánka fia Mihály Hont megyei nemesek – egyéb gazzetteik mellett – a zólyomi polgárok és *hospesek* javainak elvételeért (*super spoliacionibus et ablationibus rerum ipsorum*) a király előtt nem feleltek, a zólyomiakat Károly a felsoroltak Hont megyei birtokaiból és birtokrészeiből rendelte kárpótolni, mégpedig olyan módon, hogy azokat lefoglalta, és Marócsuk honti *comes*nek adta, aki a lefoglalt birtokok megváltásával és – szükség szerint – eladásával volt köteles a zólyomiakat kártalanítani.³⁰ Az esztergomi káptalan 1341. december 18-án ugyanebben az ügyben kelt *relatiója*³¹ és a király 1342. április 7-i oklevele a kereskedelmi árukkal közlekedő bakabányaiak és zólyomiak kirablását emlegeti.³² Marócsuk honti *comes* a királyi parancsnak megfelelően János és Miklós

27 ÁÚO XII. 262.

28 ÁÚO XII. 262–263.

29 1341. augusztus 2.: MNL–OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 87 121. (Anjou-oklt. XXV. 538. sz.); 1341. augusztus 2. u.: Palásthyak. I–III. Kiadja Palásthy Pál. Hunyadi Mátyás Ny., Bp., 1890–1891. (= Palásthy) I. 69–71. (Anjou-oklt. XXV. 541. sz.); 1341. szeptember 6.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek. Horák–Buzárovits, Strigonii, 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska–Geysa Érszegi–Andreas Hegedűs–Tiburcius Neumann–Cornelius Szovák–Stephanus Tringli. Archivum Primatiale–Argumentum, Strigonii–Budapestini, 1999. III. 394–395. (Anjou-oklt. XXV. 620. sz.); 1341. december 18.: DL 87 783. (Anjou-oklt. XXV. 843. sz.); 1342. április 7.: DL 87 127. (Anjou-oklt. XXVI. 131. sz.).

30 DL 87 121. (Anjou-oklt. XXV. 538. sz.).

31 *cives et hospites ipsius domini Karoli regis de Zolio et de Bakabanya cum eo[rum] [r]eibus mercimonialibus procedentes latrocinialiter invadens publice spoliasset* – DL 87 783. (Anjou-oklt. XXV. 843. sz.).

32 *cives et hospites nostros de Zolyim et de Bakabanya cum eorum mercimoniis in regno nostro pacificos procedentes quibusdam aliis similia mala agentibus se associando temeraria presumptione latrocinialiter invadens bona eorum abstulisset eosdem publice spoliando* – DL 87 127. (Anjou-oklt. XXVI. 131. sz.).

(Palásti Mihály fiai) Palást birtokát, mivel annak kiváltására senki nem mutatott hajlandóságot, 26 budai márkáért eladta Liptó fia Istvánnak.³³ Marócsuk *comes* Egyed fia Péter zsemberi birtokrészének fejében – miután azt a Hont megyei vásárokon 15 napon át történő kikiáltást követően a rokonok, a szomszédosok és a megye lakosai közül senki nem akarta visszavásárolni – 60 márka széles bécsi dénárt és forintot adott a zólyomiaknak és a bakabányaiaknak kárpótlásul, majd a birtokot ugyanennyiért eladta Vesszős mester saskői várnagynak.³⁴ A király mindkét adásvételt megerősítette.

A zólyomi és bakabányai kereskedők leírt esetének analógiájára képzelhető el a leleszi alapítólevél Szalonta/Szalóka-történetének hátttere: legalábbis ez megmagyarázná a rusz kereskedők és a váci püspök Pleidell Ambrus számára különösnek tűnő birtokszerzését is.

Az 1214. évi leleszi alapítólevél szövegét teljes vagy tartalmi átírás formájában fenntartó oklevelek listáját Szentpétery Imre, Jakó Zsigmond és Richard Marsina is közli, a náluk megtalálhatóknál teljesebb jegyzéket Érszegi Géza állított össze.³⁵ A vizsgálatot nyilvánvalóan azokra az oklevelekre korlátozzuk, amelyekben a kérdéses birtok eladományozását taglaló szövegrész egyáltalán feltűnik, így az alapítólevél teljes átírásaira, továbbá annak három tartalmi átíratára. Az 1214. évi leleszi oklevél eredetije nem maradt ránk, annak teljes szövegét elsőként I. Károly írta át nyílt oklevél formájában 1334. május 22-én, és erősítette meg új pecsétjével Balázs leleszi prépost oklevél-bemutatóját követően.³⁶ A leleszi prépost egyúttal Erzsébet királynénak is bemutatta II. András oklevelét, akitől szintén annak átírását kérte.³⁷ A királyné 1334. május 23-án kelt átíró oklevele a leleszi oklevél legkorábbi olyan teljes átírása, amelynek rendelkezünk az eredetijével,³⁸ mivel I. Károly említett, egy nappal korábban kiadott oklevelének nincs eredeti példánya, szövege I. Lajos 1342. október 1-jei átíratában őrződött meg.³⁹ I. Lajos király 1362. február 26-án Péter leleszi prépost kérésére nyílt oklevél formájában átírta az 1214. évi alapítólevél eredetijét.⁴⁰ 1364. június 20-án ugyanő a lelesziek kérésére privilegiális formában is átírta és új pecsétjével hitelesítette saját korábbi, 1342. október 1-jei pátensét.⁴¹ A megerősítés ez eset-

33 1341. augusztus 2. u.: Palásthy I. 69–71. (Anjou-oklt. XXV. 541. sz.).

34 1342. április 7.: DL 87 127. (Anjou-oklt. XXVI. 131. sz.).

35 Vö. RA 295. sz.; Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–III. Regesztákban jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond. Akadémiai–MOL, Bp., 1997–2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok 26., 40., 47.; = CDT) I. 143.; CDES I. 144.; *Érszegi G.*: i. m. (3. jz.) 20–21.

36 *propter sui antiquitatem in quibus partibus sive locis in carta fuerat corruptum* – DF 233 628.

37 *propter sui antiquitatem in quibusdam partibus sive locis in carta fuerat corruptum petens nos humili precum cum instancia ut quia ipsum privilegium propter viarum discrimina per diversa loca transferre non est tutum* – DF 233 616.

38 Erzsébet oklevelét Marsina és Jakó Zsigmond is 1384. május 23-i dátummal ismerteti: CDES I. 144.; CDT I. 143.

39 DF 233 628.

40 DL 31 174.

41 DF 233 629.

ben feltétlenül szükséges volt, mivel I. Lajos 1363-ban – miután boszniai hadjárata idején eltűnt korábbi pecsétje helyett újat vésetett⁴² – királyi rendelet útján a saját és I. Károly nyílt okleveleit is érvénytelenítette, ha azokat birtokosaik nem erősítették meg új, királyi pecsétjével.⁴³ 1406. április 18-án Zsigmond király az utóbbi, I. Lajos új, függő, kettős pecsétjével ellátott, 1364. évi privilégiumát írta át,⁴⁴ ami az alapítólevél utolsó ismert átírása.

Az alapítólevél három olyan – Érszegi listájában egyébként nem szereplő – tartalmi átírását ismerjük, amely az általunk vizsgált részt is magában foglalja: az egyik Nagymartoni Pál országbíró fentebb részletesen tárgyalt 1343. évi oklevele,⁴⁵ a másik egy korábbi, szintén Nagymartoni Pál által 1336. január 24-én kiadott oklevél. Ez utóbbi a leleszi prépostságnak a beregi Szalóka szomszédságában fekvő Lónya nemesei ellenében Szalóka birtokért folytatott pereskedéséről tudósít.⁴⁶ 1336-ban a lelesziek az 1214. évi oklevelet és I. Károly 1334. évi átíró oklevelét, 1343-ban csupán az utóbbit mutatták be az országbírónak.⁴⁷ A harmadik tartalmi átírás – amely a lónyai nemesek és a leleszi prépost 1377–1379 között, Garai Miklós nádor előtt Szalóka birtokért folyt jogvitája során keletkezett – I. Lajos 1362. évi átíró oklevele alapján készült.⁴⁸

A következő ábra egyrészt az alapítólevél szövegének leszármazását mutatja, másrészt feltüntetettük benne a leleszi konvent kérdéses birtokának az eredeti példánnyal rendelkező (vagy legalábbis másolatban megőrződött) átíró oklevelekben, illetve azok tartalmi átírásaiban megtalálható vulgáris névalakváltozatait is.

Az alapítólevél három, egymástól független szöveghagyománya közül kettőben a Szalonta helynév alakvariánsai tűnnek fel (az elsőben *Zolounta*, illetve *Zalonta*, a másodikban *Zolunta*), az 1362. évi átíratban viszont – legalábbis az azt fenntartó másolat alapján⁴⁹ – *Zolouka*, tehát Szalóka szerepel. A zavart csak tetézi, hogy a tartalmi átíratok mindegyikében Szalóka (*Zalowka*, *Zalounka*, *Zaloka*) jelenik meg, még az I. Károly 1334. évi átíró oklevelének bemutatásai alkalmával

42 Vö. *Grünn Albert*: I. Lajos király megerősítő záradéka. Turul 19. (1901) 28.

43 I. Lajos rendelete értelmében az addig megerősítésre be nem mutatott 1301–1331 közti I. Károly-privilégiumok is érvénytelennek minősültek, amíg nem függesztették rájuk az új, királyi pecsétet. Uo. 32.

44 DF 234 090. Érszegi Géza szerint Zsigmond I. Lajos 1362. évi oklevelét írta át. *Érszegi G.*: i. m. (3. jz.) 21.

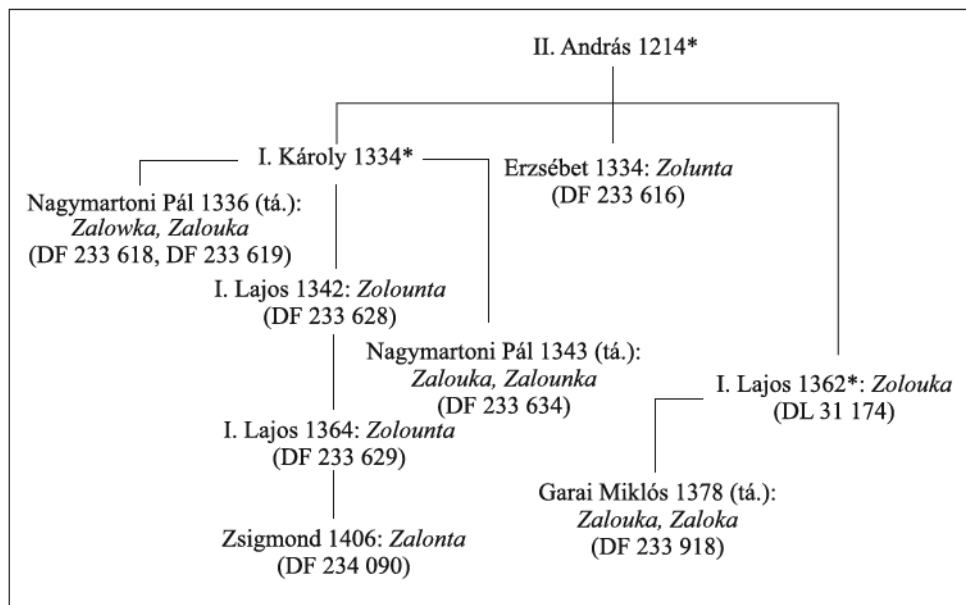
45 DF 233 634. (Anjou-oklt. XXVII. 800. sz.).

46 DF 233 618. = DF 233 619. (Anjou-oklt. XX. 30. sz.).

47 DF 233 618. = DF 233 619. (Anjou-oklt. XX. 30. sz.); DF 233 634. (Anjou-oklt. XXVII. 800. sz.).

48 1378. október 21.: DF 233 918.; 1379. február 1.: DF 233 929.

49 I. Lajos király 1362. február 26-i átírásának nem ismeretes eredeti példánya, szövege 15. századi egyszerű másolatban őrződött meg a Csicsery család levéltárában (DL 31 174.). Az irat a hajtások mentén több helyen szakadt, papírja a kérdéses birtokot megnevező résznél is sérült. A másolat ugyan nem mentes a hibáktól (kihagyások, szótévesztések), de ezek száma nem jelentős: a legkomolyabb tévesztés a másoló részéről, hogy marosi (super Morisium) helyett körösi (super Crisium) sószállító hajókat szerepeltet. A leleszi alapítólevelet átíró többi oklevélhez képest a monostornak adományozott birtokoknak a másolatban olvasható névalakjai – a *Zalouka*-t kivéve – nem mutatnak releváns eltérést.

* = eredeti példánya nincs

tá. = tartalmi átírás

készült tartalmi átírásokban is, holott ezekben – a későbbi teljes átiratok alakváltozataira való tekintettel – logikusan Szalontának kellene szerepelnie. Egyébként meglehetősen gyanús az a körülmény, hogy a Szalóka helynév felbukkanása minden esetben a pereskedések alkalmával történt oklevél-bemutatókhoz köthető. Az első és a második szöveghagyomány teljes átírásainak helynévalakjai alapján az 1214. évi alapítólevélben nagy(obb) valószínűséggel Szalonta szerepelhetett, ez esetben nyilván magyarázatra szorul, hogy kerülhetett az 1362. évi, II. András eredeti okleveléről készült átírásba Szalóka.

Mivel a helynévalakok nagymértékű hasonlósága okán felvetődik a kérdés, elképzelhető-e, hogy azok ugyanazt a települést jelölik, nem mellőzhetjük a két település – egymástól egyébként egyértelműen elkülöníthető – névalakváltozatainak rövid áttekintését, különös tekintettel a kérdéses időszakban végbement változásokra. A Szalonta helynév pusztá személynévből született magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű.⁵⁰ Az alapítólevél szövegeiben olvasható névalakjain kívül a település 1275-ben *Zolonta*,⁵¹ 1319-ben *Zalanta*,⁵² 1411-

50 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai, Bp., 1980. 270., 451.

51 Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Diplomata Aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata. Vál., ford., bev. jegyz., mut. Kondorné Látkóczi Erzsébet. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1997. (= Heves) 42. (DF 209 900.).

52 Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. A zichy és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Magyar Történelmi Társulat, Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) I. 172.

ben *Zalantha*,⁵³ 1455-ben *Zalunta*,⁵⁴ 1461-ben pedig *Zalantha*⁵⁵ néven szerepelt. Szignifikáns hangalaki változásai az első 'o' magánhangzó 'a' hangot eredményező nyíltabbá válásával és az 'ou' diftongus eltűnésével írhatók le. A Szalóka helynév szintúgy pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév esetleg az ómagyar Szalkával, de nagyobb valószínűséggel az ómagyar Szalókkal kapcsolható össze.⁵⁶ A birtok 1270-ben *Zolonka*,⁵⁷ 1285-ben *Zaloka*,⁵⁸ 1341-ben *Zolouka*,⁵⁹ 1342-ben *Zalowcha*,⁶⁰ 1344-ben *Zolouka*,⁶¹ *Zalouka*,⁶² illetve *Zaloka*,⁶³ 1347-ben *Zalouka*,⁶⁴ 1379-ben *Zaloka*,⁶⁵ 1450-ben pedig szintén *Zaloka*⁶⁶ néven tűnik fel a forrásokban. Az alakváltozatok közti hangalaki eltérések itt sem jelentősek, megfigyelhető az 'n' mássalhangzó ejtéskönnyítő kiesése, valamint az első 'o' magánhangzó nyíltabbá válása az 'a' hang feltűnésével és állandósulásával. A leírtak alapján, úgy tűnik, kizárható, hogy a névalakok (*Zolunta*, *Zoluntha*, *Zolounta*, *Zalonta*, illetve *Zalowka*, *Zalouka*, *Zalounka* stb.) ugyanazt a települést jelöljék, mivel (1) a településnevek alapjául különböző személynévek szolgáltak, (2) még ha ez nem így lenne is, akkor sem lennének beilleszthetők az egyik helynév hangalaki változásai a másikéi közé, ez ugyanis ellentmondana a nyelvfejlődés egyszerűsítés irányába ható tendenciáinak, ugyanakkor a nyelvet beszélők számára sem lenne logikus, (3) nem ment végbe olyan mássalhangzó-változás a magyar nyelv ómagyar korában, amelynek során a 't' hang 'k'-ra változott volna, vagy fordítva.

Mindezek alapján a fentebb körülírt Szalonta–Szalóka probléma legvalószínűbb magyarázatának az tűnik, hogy noha az 1214. évi oklevél a leleszi prépostságnak a borsodi Szalonta birtoklására biztosította a jogot, később a konvent az alapítólevelet használta fel a beregi Szalókára való birtokjoga alátámasztására. Arra a kérdésre, hogy a monostor a szalókai birtokszerzést mikor és hogyan eszközözhette ki, a két település birtoklástörténetének részletes áttekintése adhat választ.

Szalonta Árpád-kori birtokosairól a leleszi alapítólevélben leírtakon kívül nem rendelkezünk más információval: a település egyedül András egri püspök

53 DF 212 094. (Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. Összeáll. Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MOL, Bp., 1951–2013. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.; = ZsO] III. 182. sz).

54 DL 14 969.

55 DL 15 551.

56 Kiss Lajos: Szalóka. Magyar Nyelvőr 115. (1991) 133.

57 ÁÜO VIII. 260., 261.

58 RA 3397. sz.

59 DF 233 624. (Anjou-oklt. XXV. 333. sz.).

60 DF 233 632. (Anjou-oklt. XXVI. 86. sz.).

61 DF 233 639. (Anjou-oklt. XXVIII. 279., 307. sz.).

62 DF 233 637. (Anjou-oklt. XXVIII. 321. sz.).

63 DF 233 638. (Anjou-oklt. XXVIII. 553. sz.).

64 Zichy II. 276. (Anjou-oklt. XXXI. 1010. sz.).

65 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Typ. Univ., Budae, 1829–1844. (= CD) IX/5. 365.

66 Zichy IX. 250.

1275. évi oklevelében tűnik fel, amellyel a püspök egy sor, az elődje által lefoglalt jövedelmet adott vissza a káptalannak, köztük a borsodi Szalonta falu tizedeit (*in Borsod [...] decimas villarum [!] Zolonta*).⁶⁷ A település a 14. század elején, 1319-ig az Ákos nem birtokában lévő Újvár (Diósgyőr) tartozéka volt, ekkor Újvárt I. Károly Ákos nembeli István hűtlen fiaitól elkobozta, és többi tartozékával együtt (Kisgyőr, Emőd, Istring, Tullus, Mohi, Csécs, Örs, Szederkény, Odormány, Lövvő, Sejpestő, Kisfalu) Debreceni Dózsa erdélyi vajdának adományozta.⁶⁸ Amikor 1439-ben Habsburg Albert király felsorolta a diósgyőri vár tartozékait, Szalontát már nem találjuk köztük.⁶⁹ A falu 1411-től már biztosan nem tartozott Diósgyőrhöz, legalábbis erre utal, hogy február 24-én kelt parancslevelével Zsigmond király arra utasította a leleszi konventet (!), hogy Pósa fia Miklós fiait, András és Mihályt, ugyanennek a Pósa fia István fiát, Istvánt, valamint Tömörkényi (Pósafalvi) Szőke Miklós fiát, Gáspárt, Szőke János fiát, Miklóst⁷⁰ és Fügedi János fia Miklóst új adomány címén iktassa be a Borsod megyei Szalonta birtokába.⁷¹ 1455-ben Borsod megye törvényhatósága előtt a (sajó)ládi pálosok amiatt tiltakoztak, hogy Szalontai Péter deáknak a Hejő folyón, Szalonta birtokon újonnan épített malma a szomszédos Keresztúr birtokukon lévő malomnak kárt okozott.⁷² Mátyás király 1461. március 1-jén kelt parancslevelével az egri káptalant Montaji Péter, Csiter Miklós és nővére, Lucia Borsod megyei, felsőbábai és szalontai birtokrészeinek a sajládi Szűz Mária pálos kolostor számára történő iktatására utasította, ennek a káptalan március 10-én eleget is tett.⁷³

A borsodi Szalonta tehát a 14. század elején már biztosan nem volt a leleszi premontreieké: hogy a falut a monostor időközben eladta, elcserélte, esetleg kegyurai idegenítették el,⁷⁴ és így került az Ákos nem Ernyétől leszármazó ágának bir-

67 Heves 42.

68 *castro suo Wyvar uocato et uniuersis possessionibus ad ipsum castrum pertinentibus ac specialiter villis Kysgeurid, Emeud, String, Tuuluosd, Mohy, Chechi, Ewres, Zederken, Odolman, Lewew, Zelpestu, Kysfolu et Zalanta vocatis – Zichy I. 171–172. Vö. Györffy Gy.: i. m. (13. jz.) I. 774.*

69 *Castrum nostrum Dyosgewr vocatum, ac opida similiter Dyosgewr et Miskolcz vocata novum sci[licet ... nec]non possessiones seu villas Kysgewr, Aranyas, Warbo, Paraznya, Hradystyan, Kapolna, Lazlofalwa, Babon, Mochy, Solcza, Petry, Zyrma, Nyek, Kerezstes et Kwuesd nominatas ad predictum castru[m Dyosgewr] pertinentes – DF 258 088. (Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. I–XII. Emich–Eisenfels Ny., Pest, 1852–1863. X. 48.). Vö. Wenzel Gusztáv: Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Athenaeum, Pest, 1872. (Értekezések a történelmi tudományok köréből II. 7.) 56.*

70 Vö. Engel P.: i. m. (1. jz.) Pósa (csécsi; Pósafalvi).

71 DF 212 094. (ZsO III. 181., 182. sz.).

72 DL 14 969. Vö. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. MTA, Bp., 1890–1913. I. 179.

73 DL 15 551. Vö. Csánki D.: i. m. (72. jz.) I. 179., 188.

74 A leleszi Szent Kereszt-monostor kegyuraságát IV. Béla 1252-ben Miklós bán fia András comesnek és utódainak adta. CD IV/2. 140–141. (RA 980. sz.). IV. László a prépostság kegyuraságát többször is eladományozta: közelebről nem ismert időpontokban bizonyos Bánk ifjúnak, illetve Martonos fiának, Benedek comesnek, 1290. április 29-én pedig a Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihály comes fiának, István és Pál mestereknek. DF 233 687., CD V/3. 487. (RA 3553. sz.). Mindemellett már uralkodása alatt kimutatható a Baksák (Simon nemzetsége) patronatusának

tokába, források híján nem tudható. Ákos nembeli Ernyének és utódainak Ernye borsodi ispánságának idejétől (1254–1258)⁷⁵ a megyére koncentrálnó birtokszerzései változatos módszereit ismerve (királyi adomány, csere, vásárlás, hatalmaskodás)⁷⁶ akár az is elképzelhető lenne, hogy Szalontához a nevezettek erőszakkal, és nem törvényes úton jutottak, de a lelesziek tiltakozásainak feltűnő hiánya éppen nem erre látszik utalni. Birtokcserére egyébként találunk példát a prépostság történetében. 1387-ben a Bihar megyei, Váradhoz közeli Micske birtokot és a mellette lévő Megyer földet (*terram sessionalem*) a lelesziek a váradi egyháznak és káptalanjának adták a Zemplén megyei Vajdáért cserébe.⁷⁷ Péter leleszi prépost és a konvent egy 1355. november 1-jén kelt oklevele szerint – amelyben a király engedélyével Micskét, Megyert és Hagymást próbálták elcserélni a váradi püspökség néhány Szabolcs megyei birtokára – bihari birtokain azok túlságos távolsága miatt igyekezett túladni a monostor.⁷⁸

A Bereg megyei Szalóka első ismert birtokosa a forrásokban 1212 és 1248 közt szereplő Aba nembeli Artolf *comes*,⁷⁹ Keresztúri Prügy apja volt, tőle a falu vásárlás útján Bánk bán veje, Simon birtokába került.⁸⁰ Szalókat más, korábban szintén Simon tulajdonában lévő beregi falvakkal (a két Lónya, Bótrágy, Bátor, Szentmiklós és Szolyva) együtt István ifjabb király 1270-ben Rosd nembeli Endre fiának, Mihálynak⁸¹ adta érdemei viszonzásaképpen, amelyeket Mihály Füzér és Temetvény⁸² várának védelmével, továbbá az Ákos Ernye bán és a Kőszegi Henrik nádor elleni harcok során, különösen az isaszegi csatában szerzett.⁸³ 1272-ben V. István a hercegi

viszonylagos folytonossága. Uo. A 14. század első harmadában a Baksák kegyurasága folyamatosan adatolható: 1312: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II. Ed. Vincent Sedlák. Academia, Bratislavae, 1980–1987. (= RDES) I. 452. (Anjou-oklt. III. 417. sz.); 1317: RDES II. 137. (Anjou-oklt. IV. 674. sz.); 1323: DF 233 687. (Anjou-oklt. VII. 695. sz.); 1329: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. MTA, Bp., 1878–1920. II. 454. (Anjou-oklt. XIII. 679. sz.).

75 *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História–MTA TTI, Bp., 2011. 144.

76 Az Ákos nem borsodi birtokszerzéseire ld. *Kis Péter*: „A király hű bárója”: Ákos nembeli Ernye pályafutása. Fons 2. (1995) 283–285., 295–298.; *Uő*: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulójára. Szerk. Tusor Péter–Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor. ELTE BTK, Bp., 1998. 66–74.

77 1387. április 16.: CD X/1. 288., CD X/8. 222–223. (ZsO I. 23. sz.).

78 *quas propter longam spacii distanciam debita tuicione ut teneremur nequebamur confovere et ob hoc quasi supervacue ipse possessiones nobis subiecte videbantur* – DF 233 688.

79 Vö. *Engel P.*: i. m. (1. jz.) Aba nem 5. Debrői-tarjáni ág 1 tábla: Debrői.

80 villam Zolonka vocatam, quam dictus Simon ab Artholpho comite patre Pud compararat – ÁÚO VIII. 261–262.

81 Vö. *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. MTA, Bp., 1900. (reprint: Bp., 1995.) 931.

82 Az oklevélben *Temetvény*ként megnevezett erősségnek a kutatásban bevettnek számító – a Nyitra megyei Temetvény várával való – azonosítását Zsoldos Attila újabban megkérdőjelezte, egyúttal felvetette a vár abatiája, a füzéri vár közelébe történő lokalizációjának lehetőségét. Vö. *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszállya az 1260-as években. História–MTA TTI, Bp., 2007. 52–55.

83 *terras seu villas Simeonis sine herede decedentis, qui auiam nostram reginam Hungarie felicis recordacionis crimen lese maiestatis committendo interfecit, Lonya, Bolterag, Bacy, Zolonka et*

pecsétjével megerősített privilégiumot Endre fia Mihály kérésére átírta, és királyi pecsétjével látta el.⁸⁴ A Lónyához tartozó Szalóka, Bótrágy és Bályu falvakat 1285-ben IV. László király Rosd Mihály özvegyének és új férjének, Berenthei Nána fia (Lónyai) Jakabnak és fiainak, a Jakab korábbi házasságából született Pósának, továbbá a kettejük házasságából született Bencencnek, Jakabnak és Miklósnak adományozta.⁸⁵

A leleszi konvent Szalóka megtartására irányuló törekvései a 14. század legelőjétől adatolhatók. 1302-ben Valter prépost az egri, 1303-ban pedig a szepesi káptalan előtt tilalmazta Lónyai Jakabot és fiait a monostor Szalóka birtokának erőszakos elfoglalásától.⁸⁶

A 14. század első harmadában Druget Fülöp nádor és annak füzéri várnagya, Újfalusi Mihály⁸⁷ is jogot formált Lónya birtokra és az ahhoz tartozó falvakra mint az újvári ispáni honor részét képező füzéri vár vélt tartozékaira.⁸⁸ A királyi udvarban 1327. május 18-án Újfalusi (Füzéri) Mihály ellenében Lónyai Jakab fia Jakab – Lónya, Szalóka, Bótrágy és Bályu falvakra vonatkozó birtokjogát igazolandó – felmutatta IV. László már említett 1285. évi oklevelét, miszerint a király a kérdéses birtokokat Jakab apjának és feleségének juttatta. Lónyát és a többi birtokot a jelen lévő prelátusok és bárók Jakabnak és *fratereinek* ítélték, akinek kérésére ugyanekkor IV. László privilégiumát I. Károly átírta és megerősítette.⁸⁹ Feltéve, hogy a jogvitát követően sor került a lónyai uradalom (nyilván Szalókat is érintő) iktatására az előbbi nemesek részére, ezzel lehet kapcsolatban, hogy ugyanebben az évben Balázs leleszi prépost a szepesi káptalan előtt tilalmazta Lónyai Jakab fia Jakabot és testvére, Bencenc fiait, Györgyöt és Jánost Szalóka elfoglalásától és a jogtalan birtoklástól.⁹⁰

Lonya vocatas ad ipsum Simonem titulo empconis deuolutas, et villas Zenthmyklos et Zolwa nuncupatas, quas quondam eidem Simeoni Andreas rex avus noster bone memorie contulerat, et postmodum ad manus regias pure et simpliciter fuerant devolute, prefato comiti Michaeli dilecto et fideli nostro, et per eum suis heredibus heredumque successoribus, dedimus, donavimus et contulimus jure perpetuo et irrevocabiliter possidendas – ÁÚO VIII. 260. (RA 1907. sz.).

84 1272. február 27.: ÁÚO VIII. 391–392.

85 quasdam possessiones dicti comitis Mychaelis et Mychaelis iunioris filii eiusdem in proximo decedentis, duas videlicet villas Lonya vocatas cum villis sibi spectantibus Boltragh scilicet et Batew vocatis in comitatu de Beregh existentes et villa Zaloka in comitatu de Ungh constituta – RA 3397. sz. Borsa Iván közli az oklevél Fejér által birtoknevek nélkül kiadott szövegét. Vö. CD IX/6. 83.

86 DF 233 929. Vö. Anjou-oklt. I. 323., 527. sz.

87 Vö. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA TTI, Bp., 1996. I. 314.

88 Füzér és Lónya efféle társítását az indokolhatta, hogy 1270-ben, amikor István ifjabb király Lónya, Szalóka, Bályu, Bótrágy, Szentmiklós és Szolyva falvakat Rosd Mihálynak adta (ÁÚO VIII. 260–262. [RA 1907. sz.]), ő és testvére, Demeter ezen kívül a füzéri várat és uradalmát is adományul kapta. ÁÚO VIII. 255–259. (RA 1908. sz.). *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. (81. jz.) 932.

89 *Karácsonyi J.*: Az első Lónyayak i. m. (16. jz.) 89–91. (Anjou-oklt. XI. 225. sz.). IV. László oklevelét ld. RA 3397. sz.

90 DF 233 929. Vö. Anjou-oklt. XI. 626. sz.

A leleszi monostor és a Lónyaiak közt 1334-ben pereskedés támadt Szalóka birtokért: a konvent amiatt vonta perbe Lónyai Jakab fia Jakabot és Bencenc fiait, Jánost és Györgyöt a királyi jelenlét előtt, mert a nemesek tiltották, hogy az egri káptalan a prépostságot Szalóka birtokába iktassa. A felek okleveleinek bemutatására a perhalasztások miatt csak 1336. január 13-án került sor Nagymartoni Pál országbíró előtt. A lelesziek II. András 1214. évi oklevelével és annak 1334. évi, királyi átírólevelével, míg a lónyai nemesek az István ifjabb király Rosd Mihálynak tett adományát tartalmazó 1270. évi oklevél 1272. évi átíratával, továbbá IV. László 1285. évi adománylevelével és I. Károly azt megerősítő oklevelével igazolták birtokjogukat. Nagymartoni Pál a prépostság és a nemesek okleveleinek bizonyító erejét egyaránt elismerte, majd kérésükre hozzájárult ahhoz, hogy a vitatott birtokkal kapcsolatban fogott bírák közvetítésével jussanak egyezsége. A megegyezés értelmében Szalókat megosztották: a birtok egyik fele a leleszi monostoré, másik fele a Lónyaiaké lett, így a felek többek közt a szalókai vám jövedelmén is fele-fele arányban osztoztak. A vámmal kapcsolatban kikötötték, hogy azt a későbbiekben a Feketevízen (Csaronda folyó) Szalókánál újonnan létesített hídnál fogják szedni, ugyanakkor a lónyai hidat lerombolják.⁹¹ A leírt felosztás kérészetűnek bizonyult, a lónyai nemesek ugyanis 1337-ben a király előtt – a konvent okleveleiben olvasottak miatt – elismerték a lelesziek jogát a birtok egészére vonatkozóan,⁹² majd Szalókról 1338-ban, Nagymartoni Pál országbíró előtt is lemondtak.⁹³

Az I. Károly előtti 1337. évi megegyezés révén Szalókat a lónyai nemesek a régi határai között engedték át a leleszieseknek, a határjelek felsorolása meg is található az oklevélben. A monostornak egyébként egy évtizeddel azután, hogy biztosította magát Szalóka birtokában a lónyai nemesekkel szemben, le kellett mondania a birtok egy részéről, miután a szomszédos eszenyi nemesekkel szemben az 1340-es években a királyi jelenlét előtt folyó perben alulmaradt. A vita tárgyát Szalóka és Eszeny határai, vagyis a szepesi káptalan 1343. május 1-jei határjárása alkalmával 4 királyi ekényinek becsült földterület hovatarozása képezte: a kérdéses területet a lelesziek Szalóka, a perbe vont Eszenyi László fiai, Tamás, László és Mihály pedig Eszeny részének mondták.⁹⁴ A felek okleveleinek bemutatására 1343. november 18-án került sor Nagymartoni Pál országbíró előtt: a konvent felmutatta a monostor alapítólevelét I. Károly 1334. évi átírásában, az eszenyi nemesek pedig az egri káptalan 1282. évi privilégiumát az Ung megyei Eszeny birtok szavatosság vállalásával történő adásvételéről.⁹⁵ Utóbbi oklevél szerint Eszenyt Simon *comes* fiai, Tamás és Baksa⁹⁶ 300 márkáért vásárolták meg a Becsegergely nembeli Apa fiaitól, Gergelytől és Jakabtól.⁹⁷ Az országbíró ezek után a váradi káptalant utasította a vitás földrész bejására

91 DF 233 618. = DF 233 619. (Anjou-oklt. XX. 30. sz.). Vö. *Weisz B.*: Vámok és vámszedés i. m. (15. jz.) 257., 350.

92 *Karácsonyi J.*: Az első Lónyayak i. m. (16. jz.) 94. (Anjou-oklt. XXI. 411. sz.).

93 1338. május 15.: *Karácsonyi J.*: Az első Lónyayak i. m. (16. jz.) 93–94. (Anjou-oklt. XXII. 250. sz.).

94 DF 233 634. (Anjou-oklt. XXVII. 800. sz.).

95 Uo.

96 Vö. *Engel P.*: Genealógia i. m. (1. jz.) Baksa rokonsága 1. tábla.

97 DL 57 216. Vö. *Németh P.*: i. m. (16. jz.) 72.

a szepesi káptalan korábbi oklevelében foglalt határok szerint.⁹⁸ A váradi káptalan 1344. április 24-i *relatiójából* kiderül, hogy a határjárásnál jelen lévő Lónyai Jakab fia Jakab felsorolta a vitás terület határait abból az időből, amikor még ő birtokolta Szalókát, és azt mondta, Szalóka határaitól V. István király privilégiumával rendelkezik,⁹⁹ de az oklevelet sem a Nagymartoni Pál által elsőnek kijelölt határnapon, 1344. augusztus 27-én,¹⁰⁰ sem a későbbi alkalmakkor nem tudta bemutatni.¹⁰¹ A jogvita a perhalasztások folytán 1347-ig elhúzódott, Nagymartoni Pál végül párbajt rendelt el, amelyben a lelesziek bajvívója veszített. Az országbíró ezért az 1347. október 28-án kiadott oklevelével a vitás 4 ekényi földrészt az Eszenyieknek ítélte örökös birtoklásra, a leleszi prépostságot pedig a párbaj költségeiben (10 márkában) és a földterület becsértékében marasztalta el, ugyanakkor kimondta, hogy annak birtoklásáért a konvent a jövőben sem pereskedhet.¹⁰²

A lónyai nemesek és János leleszi prépost közt az 1370-es évek végén újabb, Szalókát érintő per támadt, miután a prépost *officialisa* 1377-ben ellentmondott a birtok Lónyai Ferenc és Miklós részére a váradi káptalan tanúságával történő iktatásának, az ellentmondás okát később Garai Miklós nádor előtt abban jelölve meg, hogy Szalóka oklevelek alapján a leleszi egyházat és a prépostot illeti.¹⁰³ A jogvitát Garai Miklós nádor Lelesz javára döntötte el, Szalókát a monostorhoz tartozónak ítélve. A lónyai nemeseket illetéktelen követelés támasztása miatt (*pro huiusmodi indebita requisitione*) a birtok becsértékében marasztalta el.¹⁰⁴ Anélkül, hogy az oklevelés bizonyítást részleteznénk, mindenképpen megjegyzendő, hogy az ügyben a monostor alapítólevelének bemutatására is sor került, méghozzá I. Lajos 1362. évi átiratában, ami főleg azért érdekes, mert az irat ebben a formájában (nyílt oklevél lévén) a király már említett, 1363. évi rendelete értelmében elvileg nem bírt jogi érvénnyel.¹⁰⁵

98 DF 233 634. (Anjou-oklt. XXVII. 800. sz.).

99 DF 233 637. (Anjou-oklt. XXVIII. 321. sz.).

100 DF 233 636. (Anjou-oklt. XXVIII. 387. sz.).

101 1347. május 19.: *Karácsonyi J.*: Az első Lónyayak i. m. (16. jz.) 96–97. (1347. május 20-i kelettel) (Anjou-oklt. XXXI. 444. sz.).

102 Zichy II. 276–281. (Anjou-oklt. XXXI. 1010. sz.). Pesty Frigyes ugyanazt a bajvívást két különbözően írja le, egyszer az agárdi nemesek elleni párbajról beszél (CD IX/1. 563–564. alapján), máskor az eszenyiek elleniről (Lónyai Menyhértnek köszöni az adatot, amelynek a forrása Lónyai cs. lt. 28. 8., ami Nagymartoni Pál oklevelének 1371. okt. 4-i, Opuliai László nádor általi tartalmi átirása – DL 84 287.). Vö. *Pesty Frigyes*: A perdöntő bajvívások története Magyarországon. MTA, Pest, 1867. (Értekezések a történeti tudományok köréből I. 2.) 60., 70–71. Az agárdi nemesekre vonatkozó adat Fejéren keresztül Szirmai Antaltól származhat, aki az oklevél kivonatát 1803-ban „In octavis iudiciorum Budae anno 1347 cum nobilibus de Agárd medio pugilum pro terra litigosa decertavit. Iudicium istud duelli per Paulum iudicem curiae regiae in adiudicatoris sic describitur” leírással közölte. *Antonius Szirmai*: Notitia topographica politica incltyti comitatus Zempléniensis. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Typ. Univ., Budae, 1803. 311.

103 eadem possessio Zaloka dicte ecclesie sue et per consequens sibi efficacissimorum instrumentorum vigoribus pertineret – DF 233 929.

104 1379. február 1.: DF 233 929.

105 Vö. 42. és 43. jz.

Azt, hogy a Borsod megyei Szalonta a leleszi prépostság birtoka volt az Árpád-korban, bár a monostor alapítólevelén kívül egyelőre nem támasztja alá más adat, még az oklevél kérdéses hiteléből következő fenntartásokkal együtt sem lehet – egyéb adatok híján – meggyőzően megkérdőjelezni. Szalonta közelebbről nem ismert időpontban, de mindenképp 1319 előtt megszűnt a konvent birtoka lenni, és az Ákos nem Ernye ágához került. Birtoklástörténeti adatok alapján az ugyanakkor meglehetősen határozottsággal cáfolható, hogy a Bereg/Ung megyei Szalókához a konventnek a 13. század nagy részében bármi köze lett volna. Mindent összevetve úgy tűnik, Leleszt Szalonta „elvéstése” inspirálhatta arra, hogy jogigényt támaszson a monostorhoz Szalontánál jóval közelebb, mintegy 20 kilométerre fekvő, ráadásul vámhellyel is rendelkező Szalókára. A beregi falu „kiválasztásában” nevének az alapítólevelben előkerülő birtokéval való nagyfokú hasonlósága játszott szerepet, a jogigény átvitelét ugyanakkor az tehette lehetővé, hogy Szalonta azok közé a Boleszló püspök által a monostornak adományozott *prediumok* közé tartozik, amelyek határjárása nem szerepel az alapítólevelben.

A lelesziek szalókai birtoklásával kapcsolatban az egyik legérdekesebb kérdés, hogyan tudta a prépostság az alapítólevellel 1336-ban és 1343-ban a királyi jelenlét, majd néhány évtizeddel később Garai Miklós nádor ítélőszéke előtt a birtokjogát érvényesíteni. Az alapítólevelél teljes szövegét átíró eredeti oklevelek (1334, 1342, 1364, 1406) alapján II. András 1214. évi oklevelének és I. Károly 1334. évi átíratának elveszett eredetijében is – amelyeket a peres eljárások során Szalóka birtoklása érdekében mutatott fel a konvent a királyi jelenlét előtt – Szalonta kellett hogy szerepeljen. Az oklevél-hamisítás kínálkozó lehetőségét fontolórra véve, az oklevél-bemutatókból kiindulva egyenesen azt kellene feltételeznünk, hogy a prépostság birtokában volt az 1214. és az 1334. évi oklevélnek is egy-egy olyan példánya, amelyben Szalonta helyett *Zalowka/Zalouka/Zalounka* szerepelt, ami elég valószínűtlen. Ahogy eleve az is, hogy a monostor egész alapítólevelének meghamisítására vállalkozott volna azért, hogy egyetlen birtokára vonatkozó jogát bebiztosítsa, habár e tekintetben I. Lajos 1362. évi, másolatban fennmaradt átírásának *Zolouka* alakja ébreszt némi kétséget. Mégis sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a konvent az érvelés során azt hangsúlyozta, hogy az oklevelekben szereplő *Zolunta/Zolounta* a beregi Szalókára vonatkozik, ami magyarázhatja, miért szerepelnek a tartalmi átírásokban rendre Szalóka névalakváltozatai.

Végezetül egy megjegyzés. Mivel Pleidell Ambrustól eltérően tehát úgy véljük, a leleszi alapítólevelél rusz kereskedőkkel kapcsolatos adata a borsodi Szalontához köthető, a település elhelyezkedésére való tekintettel nem zárnánk ki a lehetőségét annak, hogy a rusz kereskedők a Pleidell által feltételezett útvonalon, vagyis a Rusz kapuján, a Vereckei-hágón kívül ne közlekedhettek volna Magyarországra az Uzsoki-hágón át, sőt akár északi irányból, Lengyelországból a Duklai-hágón keresztül is.

VIKTÓRIA KOVÁCS

THE BACKGROUND TO THE LANDOWNING OF THE PREMONSTRATENSIS
OF LELESZ AT SZALÓKA

Although the founding charter of the Holy Cross provostry at Lelesz (today Leles, Slovakia) from 1214, of dubious authenticity, has not survived in the original, one of its later transcriptions from 1334 lists among the grants made by bishop Boleslo of Vác in favour of the provostry a possession called *Zolunta*. The people of *Zolunta* are reported to have robbed Russian tradesmen, an act later proved by the tradesmen through ordeal in the church of Buda, whereupon *Zolunta* was adjudicated to them by court *ispán* (*comes curialis*) Egyed. The village was eventually bought by the bishop of Vác from the tradesmen for 82 marks.

The possession in question has traditionally been identified in the research with Szalonta in the medieval county of Borsod (Hejőszalonta, Hungary). According to Ambrus Pleidell, however, the provostry owned Szalóka (Solovka, Ukraine), which was variously regarded as belonging to the counties of Bereg and Ung in the Middle Ages. In the course of various lawsuits in 1336, 1343 and 1378, the monastery proved its title to Szalóka in Bereg with the founding charter and its later transcriptions. It is likewise Szalóka that is recorded as a possession of the provostry by the tax register of 1550. In order to establish which possession was in fact owned by the monastery of Lelesz, the author examines the charters which have preserved the relevant part of the founding charter, as well as the medieval variants of the names of the two settlements and their history. Two among the three textual traditions of the founding charter (1214/1334/1342/1364/1406, 1214/1334, 1214/1362) contain variants of the toponym Szalonta, which thus probably figured in the charter of 1214 as well. In the summary transcriptions connected to the presentation of titles in lawsuits (1336, 1343, 1378) it is Szalóka which appears without exception. The forms of toponyms, while fairly similar to each other, certainly refer to different settlements. As for Szalonta, prior to 1319 it was owned by the Ákos kindred, and thereafter by Dózsa Debreceni, voevode of Transylvania – consequently, it surely did not belong to the monastery of Lelesz in the early 14th century. Szalóka, on the other hand, was owned in the first half of the 13th century by Artolf of the Aba kindred, from whom it was purchased by the son-in-law of ban Bánk called Simon. In 1270 it was in the possession of Mihály son of Endre of the Rosd kindred, and in 1285 in that of his widow and new husband, Jakab Lónyai. In a protest made before the chapter of Eger in 1302 the provost of Lelesz claimed that Szalóka belonged to his monastery.

On the basis of this information, the most probable solution seems to be that, while the provostry had originally come into the possession of Szalonta by virtue of the founding charter, later in the Angevin period it used the document to prove its title to landowning at Szalóka. During the lawsuits, the monastery probably argued that the *Zolunta/Zolounta* figuring in the charters in fact referred to Szalóka in Bereg.

BUZA JÁNOS

A Dunába vetett vonópad

Adalék a Mohács előtti Magyarország pénzveréséhez*

A vonópad és a II. Lajos-kori *nova moneta*

A Dunába vetett vonópad története a neves humanista és könyvgyűjtő,¹ illetve bányászati szakértő és utazó,² Hans Dernschwam emlékirata nyomán vált ismertté a történeti irodalomban. Dernschwam memoárját Johann Christian Engel adta ki elsőként a 18. század végén.³ Igényesen, jegyzetekkel ellátva Peter Ratkoš jelentette meg a múlt század közepén,⁴ magyarul pedig gyűjteményes kötetben, rangjához illő bevezetővel és jegyzetapparátussal Tardy Lajos fordításában látott napvilágot 1984-ben.⁵

* A tanulmány a „Numizmatika és a társtudományok IX.” c. szegedi konferencián, 2011. október 5-én elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott változata.

1 *Berlász Jenő*: Dernschwam János könyvtára. Akadémiai, Bp., 1964. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 60.); *Hermann Zsuzsanna*: Hans Dernschwam könyvei között. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 4. (1968) 167–177.; *Magángyűjtemények Magyarországon. I. 1551–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Monok István. Szeged, 1981. Johannes Dernschwam neve helyet kapott a tízkötetes Magyarország története Zimányi Vera, ill. Péter Katalin által írott fejezeteiben. Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai, Bp., 1985. 293., 578., 602., 1768., 1786–1787.*

2 *Franz Babinger*: Hans Dernschwam's Leben und Wirken (1494–1568). In: Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. Neudruck der 1. Auflage 1923 mit einem Nachwort von Roman Schnur. Duncker & Humblot, Berlin–München, 1986. XIII–XXX.; *Kurt Oberdorffer*: Dernschwam von Hradiczin, Hans. In: Neue Deutsche Biographie III. Duncker & Humblot, Berlin, 1957. 609. (Az útinapló modern német fordítása: Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien [1553/55]. Hrsg. von Franz Babinger. Ins Neuhochdeutsche übersetzt von Jörg Riecke. Duncker & Humblot, Berlin, 2014.)

3 Extract der Beschreibung des Mitternhauß, im Neusohl gelegen, durch Hansen Thurnschwamb, der Herrn Fugger gewesen Factorem daselbst, samt andern, was sich in der Kron Hungern zugetragen, geschrieben im Ein Thausend Fünfhundert drey und sechzigsten Jahr. *Johann Christian Engel*: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Gebauer, Halle, 1797. 190–209.

4 *Memoriál fuggervoského faktora Jána Dernschwama o banksobystrických baniach a feudálnych rozbrojoch v mnohonárodnostnom Uhorsku pred tureckou okupáciou*; In: *Peter Ratkoš*: Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525–1526). Vyd. Slovenskej Akademie Vied, Bratislava, 1957. 453–476.

5 A besztecebányai középső-, másként kamaraházra vonatkozó, továbbá a Magyar Királyságban végbement egyéb események leírásának Hans Dernschwam, a Fugger urak egykori faktora által

Dernschwam *Zieh-Banck*nak nevezte a vonópadot, amellyel a pénzveréshez szükséges pengéket, lapkákat egyenletes vastagságúvá lehetett tenni, másként fogalmazva, az öntecsekből – az úgynevezett ezüst pogácsákból – pénzverésre alkalmas lemezeket lehetett előállítani.⁶

Bár Dernschwam leírása jól ismert, indokolt, hogy Tardy Lajos fordítása nyomán felidézzük a vonópadról szóló részeket: „Ahhoz, hogy a pénzverők a dénárt egyenlő súlyban tudják darabolni és készíteni, korábban és a Thurzó urak idejében is a lemezsávokat vasformán át kellett húzniuk, miként azt az aranyművesek és dróthúzóok teszik. Ezt a vonópadot a körmöciek Böheim Bernát idejében az ő jóváhagyásával félretették, aki kamaragróf volt és szintén pénzverő. Mikor Lajos király korában a négy latos pénzeket verték és Németföldről Körmöcre és Budára hozták a pénzverőket, ezek a német pénzverők kézből darabolták a lemezsávokat és egyenlőtlen dénárokat készítettek. A körmöci dénárook azonban egyenlők voltak, mivel a lemezsávokat előzőleg a vasformán áthúzták, és az öreg Thurzó és Fugger urak rendet tartottak. Amikor a német pénzverők nem vertek olyan tiszta dénárokat, mint a körmöci pénzverők, a vonópadot csalópadnak nevezték, és amikor a körmöci pénzverők ismét hazatértek, a vonópadot Esztergommál a Dunába dobták, tehát azóta egyenlőtlen pénzeket készítettek, mivel kézből akarták a dénárt darabolni, miként a német pénzverők; Németországban ugyanis nagy pénzek vannak, és aprópénzeiket a napi kiadásokra kevés gonddal készítik a kisemberek részére, amint ez meg is látszik a bécsi és más pfennigeken. Magyarországon azonban mindenkor jó ezüstpénz volt. Ezért – mint már említettük – ezt gondosan verték gazdagnak, szegénynek, kereskedőknek és egyszerű embereknek egyaránt. Azonkívül Magyarország egyes társországaiban is kizárólag a magyar pénz forgott, ezért a pénz olyan súlyban készült, hogy azt senki se kifogásolhassa, és mindenkinek megfeleljen.”

Dernschwam néhány mondattal később – pénzverési, pénzforgalmi fejtegetéseit követően – ismét megemlíti a vonópadot, vélekedése és híradása nemcsak tárgyi, hanem személyi elemei miatt is figyelemre méltó: „A pénzverők korábban filléreket is verettek, hogy növeljék a darabszámot, és több legyen a hasznuk, mint a dénárokon; ezt sem szabad engedélyezni. S a pénzverőknek volt egy Eischler György nevű polgáruk, akinek heti két forintot adtak, hogy ügyeiket képviselje a királyi udvarnál és ott dolgaikról tárgyaljon. Ha viszont a pénzverést legalábbis részben reformálni akarják, akkor a pénzverőket ismét kötelezzék a vonópad használatára, noha éppen ők lépnek fel ellene az udvarnál.”⁷

készített kivonata 1563. In: *Hans Dernschwam: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló.* Közreadja Tardy Lajos. Európa, Bp., 1984. 107–133.

6 Engel, J. C.: i. m. (3. jz.) 207–208.; *Dernschwam, H.*: i. m. (5. jz.) 131.

7 Az idézet utolsó mondata Tardy Lajos fordításában a következő: „Mivel meg akarják részben reformálni a pénzverést, újra a vonópadot követelik, s azért lépnek fel az udvarnál.” *Dernschwam, H.*: i. m. (5. jz.) 132. Az első kiadás német nyelvű szövege a következő: „aber wenn man zum theill die Müntzer reformieren will, so soll man ihnen wieder die Zieh-Banck auferlegen, darum sie gegen Hof ziehen werden.” Engel, J. C.: i. m. (3. jz.) 208. Azaz magyarul: „De ha a pénzverést részben meg akarják reformálni, akkor a vonópadot újból fel kell állítani, e miatt pedig az udvarhoz fognak fordulni.” Az eredeti szövegből egyértelműen kiténik, hogy a körmöci pénzverők

Az idézett szöveg két utolsó részmondata nem hagy kétséget afelől, hogy a körmöci pénzverők ellenszenvvel viseltettek a vonópadnak – talán helyesebben nyújtópadnak, nyújtóműnek⁸ – nevezhető gépi berendezéssel szemben, s így már nem meglepő, hogy mélyre süllyesztve – a Dunába vetve – szabadultak meg tőle.

Günther Probszt – Hans Dernschwam megbízhatóságát hangsúlyozó közleményét⁹ követően – kérdőjelet tett a vonópad Dunába vetése kapcsán, de fenntartásának okát nem világította meg.¹⁰ Huszár Lajos viszont alig később Dernschwam nyomán – helyenként szó szerinti fordítással – részletesen ismertette az általa vonóasztalnak nevezett szerkezet Dunába dobását, s „Bertrand Behem” kamaragróf és Georg Eischler nevét ugyancsak megemlítette.¹¹

Hans Dernschwam természetesnek vette a vonópad körmöcbányai alkalmazását, tudósítása nem hagy kétséget afelől, hogy a vonópad a „Thurzó urak idejében”, közelebről a *nova moneta* nagy mennyiségű előállításának éveiben, azaz 1521–1525 között használatban volt, s rövid ideig a budai verdében is üzemeltették.¹²

Ján Horák kissé korábbra tette a vonópad alkalmazását, azt azonban bizonyítottan vélte, hogy a pénzverés céljára előállított lemezeket vízikerek-meghajtással hengerelték. Az 1519. évi adóösszeírásba felvett *Jörg Zainer* és *Lenhart Zainzieher* neve nyomán bizonyítékát látta annak, hogy Körmöcbányán lemez-

nem a vonópad alkalmazásának ismételt bevezetését, hanem használatának elvetését tartották kívánatosnak. Dernschwam szövegének értelmezésében Prof. Dr. Hubert Emmerig (Institut für Numismatik und Geldgeschichte, Universität Wien) volt segítségemre, Prof. Dr. Meyer Dietmar pedig – eléggé alig méltányolhatóan – a szöveg fordítását több változatban bocsátotta rendelkezésemre; ez alkalommal is köszönet segítségükért.

8 A 'Streckwerk', illetve 'Ziehwerk' főnevek értelmezésére: *Hubert Emmerig*: Glossar zu Münztechnik und Münzverwaltung in Spätmittelalter und früher Neuzeit. Zum frühneuhochdeutschen Wortschatz in ausgewählten Quellen (14. bis 17. Jahrhundert.). Hrsg. Reiner Cunz. Cramer, Braunschweig, 2006. (Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft 55.) 171., 196.

9 *Günther Probszt*: Zum ungarischen Münzwesen des 16. Jahrhunderts. Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft 8. (1953) 25.

10 *Uő*: Das deutsche Element im Personal der niederungarischen Bergstädte. Oldenbourg, München, 1958. 30.

11 *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története. Akadémiai, Bp., 1958. 107. Szakmai szempontból és a fordítási feladat súlyának érzékeltetése céljából indokoltnak tartom Dernschwam szövegének idézését úgy, ahogyan azt Huszár Lajos ültette át magyar nyelvre: „Mely vonóasztalt (Zieh-Panck) a körmöciek most Behem Bernhard korában, aki maga is pénzverő és kamaragróf volt, mellőzik, annak oka a következő. Amikor Lajos király korában a négy latos pénzt verték és Németországból hoztak pénzverőket Körmöcre és Budára, a német pénzverők kézzel darabolták a pengét és egyenlőtlen dénárokat készítettek. Ezzel szemben a körmöci dénárok egységesek voltak, mint-hogy ezek pengéjét előbb vason végighúzták, és a régi Thurzó- és Fugger-féle rendelkezéseket betartották. Miután a német pénzverők nem tudtak olyan szabályos dénárokat verni, mint a körmöciek, a vonóasztalt »Schelmbanck« néven emlegették. Amikor a körmöci pénzverők Budáról megint hazamentek, a vonóasztalt a Dunába dobták, s azóta ők is egyenlőtlen pénzt készítettek, mivel kézzel darabolták a dénárokat, mint a német pénzverők.”

12 *Huszár L.*: i. m. (11. jz.) 105–114.; *Kubinyi András*: A Jagellók uralkodása. In: *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Osiris, Bp., 1998. 377., 388., 418–419.

hengerlésre alkalmas berendezést működtettek.¹³ Felvonultatta a *Münstsamts – Streckwerk*, továbbá a *Silberstreckwerk – Munstsamts-Hammer*, illetve *Eisenhammer – Ziehwerk* összetett szavakat és szókapcsolatokat, amelyek kétségtelenül figyelemre méltóak, mert az általa ismertetett területi elhelyezkedésük és a vízi erő hasznosítása között szoros lehetett az összefüggés.¹⁴ Álláspontjának további bizonyítékként idézte Mária királyné 1540. évi utasítását, aki a Német-római Birodalom verdéiben elterjedt *Reckhenpanmckh* nyomán parancsolta meg a magyarországi alkamaragrófoknak a gépi berendezés használatát. Horák érvelésében ugyanitt kapott helyet – mint további bizonyíték – Dernschwam idézett tudósítása a *Ziehbänk* Dunába vetéséről.¹⁵ A későbbiekben a vonópad elsüllyesztését a növekvő drágasággal, az idegen – bécsi és kuttenbergi – pénzverők behívásával, a budai és a vi-segrádi pénzverés felújításával, valamint a – *hic et nunc* nehezen értelmezhető – feudális elnyomással indokolta. Horák szerint a vonópad elsüllyesztésében azoknak a körmöcbányai pénzverőknek a magatartása is szerepet játszott, akik szolidárisak voltak a beszercebányai bányászokkal.¹⁶

A körmöci pénzverde felszereltségének, gépesítettségének kérdése Štefan Kazimír gazdagon dokumentált munkájában ugyancsak helyet kapott.¹⁷ A pozsonyi Történettudományi Intézet kutatója Hans Dernschwam tudósításának ismeretében kérdőjelezte meg a vonópad folyamatos körmöcbányai működtetését, másként fogalmazva szembeszállt Ján Horák fentebbi vélekedésével. Kazimír a vonópadnak még a nyomát sem találta meg abban az igen részletes verdeleltárban, amelyik az 1548. esztendőből maradt fenn.¹⁸ A Zieh-, illetve Streckbänk hiánya – Kazimír szerint – arra enged következtetni, hogy Mária királyné 1540-ben kelt utasításának nem lett fogantaja, s valószínűsíthető, hogy elmaradt az investíció. A verde vezetői nem kaptak vagy nem nyitottak meg anyagi forrásokat a technikai fejlesztésre, a pénzverők pedig – a kedvezőtlen külföldi tapasztalatok ismeretében – bértük csökkentésétől félve nem óhajtották a gépesítést.

A fenti okfejtés ésszerűségéhez nem fér kétség, elgondolkoztató azonban Kazimír azon feltételezése, hogy a Dernschwam által említett „Zieh-Bänk” nem a pénzverde, hanem a pénzverők magántulajdona lett volna. Ő azzal érvelt elképzelése mellett, hogy a körmöciek másként nem merték volna a Dunába vetni a vonópadot; e ponton persze nyomós indíték kerestetik. Kellően megokolható válasz helyett álljon itt még az is, hogy Kazimír a pénzverők tulajdonában lévő henger-

13 *Ján Horák*: Mincovníctvo v Kremnici 1328–1945. In: *Kremnická štátna mincovňa 1328–1561–1961*. Vydavateľstvo Slovenského fondu výtvarných umení, Bratislava, 1962. 126. E ponton mondok köszönetet Gilányi István királyhelmecei tanár kollégámnak, aki a szlovák nyelvű szövegeket baráti szívésségből fordította le számomra.

14 *Horák, J.*: i. m. (13. jz.) 126–127.

15 Uo. 126.

16 Uo. 134.

17 *Štefan Kazimír–Jozef Hlinka*: *Kremnická mincovňa 1328–1978*. Osveta, Kremnica, 1978. 57–58.

18 *Štefan Kazimír*: *Inventár kremnickej mincovne z roku 1548*. Slovenská numizmatika 6. (1980) 209–218., ill. *Uő–Hlinka, J.*: i. m. (17. jz.) 46–48.

műre következtetett egy 1535. évi jelentésből, amely szerint a verdében vonóasztalon húzták át a lemezeket. Szerinte 5 évvel később Mária királyné – tegyük hozzá: többek között – éppen azért szorgalmaztatta a vonópadok jövőbeni használatát, mert olyanok nem voltak a verde tulajdonában.

Véleményem szerint nagy a valószínűsége annak, hogy a körmöciek által használt és Budára is elvitt vonópadot nem a helyi pénzverők állították tüzembe, hanem tőkeerős vállalkozó, illetve vállalkozók készítették el. Ha a körmöci pénzverők saját fejlesztésű hengerművel rendelkeztek volna, akkor nehezen lenne érthető az az ellenszenv, amelyik a Dunába vettette velük a gépi berendezést, s Budára küldött udvari megbízottjuk révén sem ágáltak volna a vonópad használata ellen. Továbbá, ha a körmöci verde pénzverői nem a vonópad alkalmazása ellen léptek volna fel, akkor Hans Dernschwam – a Fuggerek egykori odaadó híve, még korábban a Thurzók alkalmazottja – nem tartotta volna szükségesnek azt, hogy a későbbiekben kívánatos pénzreform során szorítsák rá a pénzverőket a vonópad használatára. A vonópad Dunába dobásának okát nem helyi, hanem igencsak távolabbi forrás nyomán vélem feltárhatónak.

A Német-római Birodalom pénzverésének rendezése céljából számos javaslat született az idők folyamán, egyiküket Christoph FÜRER nürnbergi patrícius véglegesítette az 1523. esztendő végén,¹⁹ s néhány eleme 1524-ben gróf Albrecht Mansfeld közvetítésével jutott el György szász fejedelemhez Drezdába.²⁰ A javaslat az ezüst árának az emelését, a veretlen ezüst kivitelének tilalmát, a teljes ezüstmenyiség pénzvé verését, s a finom ezüstből – szó szerint a színezüstből – való pénzverést szorgalmazta. FÜRER és Albrecht gróf személyes találkozásán eshetett szó arról a – jelen esetben kulcsfontosságú – részletről, hogy a pénz előállításánál Szászországban is vonópadot használjanak, „paddal dolgozzanak úgy, ahogyan Magyarországon szokásos, [...] mert a paddal két legény annyit teljesíthetne, mint amennyit egyébként hat vagy nyolc”. Színezüst felhasználása esetén a szükséges nyersanyag mennyiségét és az anyag tényleges veszteségét, a vonópad alkalmazásával pedig a termelés költségét lehetett volna csökkenteni.²¹ Arra, hogy a pénzveréshez szükséges lapkák, helyesebben lemezek vagy pengék így egyenletesebb vastagságúak lettek volna, mint kalapácsos technikával, a közölt részletekben nincs utalás. Igen valószínű, hogy a Szászországban 1524-ben említett vonópad előnyeivel és hátrányaival a körmöci pénzverők is tisztában voltak. Kazimír nyo-

19 Az 1523. december 30-án befejezett javaslat kivonatolt ismertetése, ill. teljes szövege a függelékben: *Johann Kamann: Der Nürnberger Patrizier Christoph Fürer der Ältere und seine Denkwürdigkeiten 1479–1537. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 28. (1928) 261–262., ill. 292–298.

20 *Wilhelm Pückert: Das Münzwesen Sachsens 1518–1545 nach handschriftlichen Quellen.* Giesecke & Devrient, Leipzig, 1862. 68–70.

21 „Endlich war der Vorschlag, »eitel Silbermünze«, d.h. ohne absichtlichen Zusatz zu schlagen, und zwar »über die Bank, wie man in Ungarn pflegt zu thun«, wobei theils die Kosten sich verringerten, insofern nicht bloss die von der Mischung herrührenden ganz in Wegfall kämen, sondern auch infolge minderen Abgangs an Silber und weil man über die Bank mit zwei Gesellen alsviel arbeiten könne als sonst mit sechs bis acht.“ *Pückert, W.: i. m. (20. jz.) 69–70.*

mán nem vethető el teljesen a bércsökkenéstől való félelmük, nagyobb a valószínűsége azonban annak, hogy az állásukért még jobban aggódtak, hiszen a gépi berendezés üzembe helyezését követően lényegesen kevesebb munkáskézre lett volna szükség.

Az 1523-ban megfogalmazott, igen szűk körben azonban csak 1524-től ismert javaslat részleteit Wilhelm Pückert drezdai levéltári források nyomán 1862-ben közölte. Kutatási eredményei – Fűrér tervének ismertetésével – helyet kaptak Rudolf Geyer 1928-ban megjelent mértékadó tanulmányában. Geyer nem tartotta valószínűtlennek, hogy a magyarországi példa nyomán Fűrér által javasolt „Bank” *Reckbank* volt.²²

Rockhenpanckh néven a vonópad már a régebbi osztrák értekezésekben is felbukkant. Friedrich Kenner 1898-ban tartott előadása szerint Ferdinánd főherceg 1523-ban parancsolta meg azt, hogy a Magyarországon és Lengyelországban már bevált nyújtóművet mind a halli, mind a bécsi pénzverdében alkalmazzák.²³ Ekkor került bele a szakirodalomba a magyarországi mellett a vonópad lengyelországi alkalmazása. A későbbiekben Friedrich Schrötter a nyújtás műveletén belül tért ki a magyar és lengyel földön már üzembe helyezett Rockhenpanckhra, majd 1930-ban kiadott kiváló kézikönyvében „Reckbank” címszó alatt olvashatunk a vonópadról, amelynek termelékenységére azonban nem tért ki.²⁴ Pückert és Geyer fentebb említett kutatási eredményeit a halli pénzverde monográfusai viszont hasznosították, illetve némi túlzással úgy fogalmaztak, hogy a lemezek előállítására szolgáló nyújtómű (Streckbank) Lengyelországban és főként Magyarországon már jócskán elterjedt.²⁵ Moser és Tursky illusztrációkkal és levéltári forrásokkal egyaránt gazdagon dokumentált művéből arra is fény derül, hogy Hallban nemcsak értesültek a vonópad alkalmazásáról, hanem az említett Streckbank in specie ugyancsak ismertté vált az Innsbruck melletti verdében, mert 1523-ban Bernhard Beheim hozzáértő magyarországi mesterekkel együtt elhozta Hallba. Így az ismét megnyitott halli pénzverdében 1523-ban már alkalmazták a vonópadot, amelyről – Pückert és Geyer nyomán – a monográfia főszövegében is helyet kapott a gépi eszköz háromszoros, esetleg négyszeres termelékenysége.²⁶

A Körmöcbányán alkalmazott és a hírhedt nova moneta tömeggyártása idején a budai pénzverdében ugyancsak üzemeltetett vonópaddal rövidebb idő alatt lehetett jobb minőségű lemezeket előállítani, mint a hagyományos módszerrel. A nyújtópad üzemeltetése mennyiségileg és minőségileg egyaránt előnyösebb volt a lapkák kalapácsos előállításánál. A nyújtópad előnyeinek egyike is elegendő lett volna

22 *Rudolf Geyer*: Die österreichische Münzordnung von 1524 und ihre Vorläufer. Numismatische Zeitschrift N. F. 21. (1928) 52.

23 *Friedrich Kenner*: Urkundliches zu den Prägungen der Kaiser Friedrich III. und Maximilian I. Numismatische Zeitschrift 30. (1899) 19.

24 *Friedrich von Schrötter*: Wörterbuch der Münzkunde. 2. Aufl. De Gruyter, Berlin, 1970. 553.

25 *Heinz Moser–Heinz Tursky*: Die Münzstätte Hall in Tirol. I. 1477–1665. Erhard, Innsbruck, 1977. 111.

26 Uo.

ahhoz, hogy a pénzverdék munkásait aggodalommal töltse el, a kettő együtt azonban már nyilvánvalóan meghaladta a kenyerüket féltő munkások tűrőképességét, ezért léptek fel ellene fizetett szószóló felfogásával a királyi udvarban, illetve – a géprombólók előfutáiraiként – ezért stüllesztették a Duna fenekére a nemkívánatos műszaki versenytársat. A körmöci pénzverők a városi előljáróság hatékony támogatásával sorra meghiúsították a gépi berendezések bevezetésére irányuló kísérleteket, a manuális módszer a krajcárverés kezdetéig fennmaradt. Kétségtelen jele ismert annak, hogy a kalapáccsal történő pénzverés kielégítette az adott kor igényeit nemcsak a Magyar Királyság területén, hanem nyugatabbra is.

A már többször említett Hallban a pénzverők a 16. század közepén megtagadták a váltópénzek verését, ekkor merült fel az a gondolat, hogy magyarországi pénzverőket kellene alkalmazni. 1560-ban császári engedéllyel mentek a körmöciek Tirolba, ahonnan az 1562. esztendő elején térhettek vissza családotstul. Fizetésüket körmöci bérüknek megfelelően állapították meg. Hallban „magyar” pénzverőknek nevezték őket, de nevük ismeretében – minden valószínűség szerint – német anyanyelvű magyarországi lakosok voltak. A tiroli pénzverés történetének rövid epizódja a körmöci szakemberek alkalmazása; az azonban kétségtelen, hogy hagyományos technikájú ténykedésük nyomán fellendült a váltópénzek addig akadozó előállítására.²⁷

Mária királyné 1540. évi utasítására visszatérve cáfolható a közölt irat azon mondata, amelyik a „Reckhenpannckh” birodalmi elterjedtségére utal. A régebbi²⁸ és a legújabb²⁹ szakirodalom álláspontja egybehangzó e tekintetben, a vonópadok számottevő terjedése csaknem egy századdal később, a „Kipper- und Wipperzeit” viharainak elültével következett be.

Mint fentebb szó esett róla, vita tárgyává vált a „Zieh-Banck” termelésbe állítójának, illetve tulajdonosának kiléte. Addig, amíg hitelt érdemlő dokumentum erre nézve nem kerül elő, csupán hipotézisekre szorítkozhatunk. Igen nagy valószínűséggel vethető el az a vélekedés, mely szerint a „Zieh-Banck” tulajdonosai a körmöci pénzverők lettek volna. Sokkal nagyobb a lehetősége annak, hogy a kezdetleges gépi eszköz előállítása és alkalmaztatása a Fugger–Thurzó-társuláshoz köthető. Közismert, hogy a cég kellő mennyiségű tőkével rendelkezett, és a Thurzóknak köszönhetően a szaktudás sem hiányzott. A 16. század elején két Thurzó – János és György, apa és fia – Nagybányán a vonópadnál összehasonlíthatatlanul bonyolultabb, nagy teljesítményű vízkiemelő berendezést, bórzsákos szivattyóművet helyezett tüzembe, amely vízmeghajtással működött, és olyan termelési rendszert alakítottak ki, amely úttörő megoldásnak számított az európai bányaműve-

27 A Tirolba küldött körmöci pénzverők nevét megőrizték a források: Franz Pägkl, Paul Reigkher, Michael Treitmann, Martin Fischer és Michael Gall. *Moser, H.–Tursky, H.*: i. m. (25. jz.) 101–104.

28 *Schrötter, Fr.*: i. m. (24. jz.) 553.

29 *Emmerig, H.*: i. m. (8. jz.) 24.; *Helmut Kahnt*: Das große Münzlexikon von A bis Z. Anhang: Währungen der Welt. Gietl, Regenstauf, 2005. 304., 381.

lésben.³⁰ A vonópad Mohács előtti múltját fürkészve azért is a Thurzó család javára billen a mérleg nyelve, mert az eszköz használatának előnyeit, illetve a Thurzók pénzverés terén tanúsított szakmai igényességét Dernschwam szorosán összekapcsolta, miként az a bevezetőben olvasott idézetből kiviláglik.

E ponton természetesen nem feledkezhetünk meg Štefan Kazimír felvetéséről, nevezetesen arról, hogy az intézmény, illetve a bérlő-vállalkozók tulajdonában lévő vonópadot a pénzverők nem merték volna a Dunába vetni. Rendezett viszonyok közepette nyilván így lett volna, a Mohács előtti Magyarországon azonban áldatlan állapotok uralkodtak, s a Kőrmöcre igyekvő pénzverőknek tudomásuk lehetett a Fugger–Thurzó-vállalkozás ingataggá vált helyzetéről. Bernhard Beheim kamaragrófi kinevezése ugyancsak a változásokat tudatosíthatta. Biztos és egyértelmű álláspontra helyezkedni – ismereteink jelen szintjén – igen nehéz és kockázatos lenne, így a további kutatásokra, az idővel felbukkanó újabb forrásokra kell hagyatkoznunk.

Bár nyitott kérdésekben nem szűkölködünk, röviden ki kell térnünk arra, hogyan szerezhett tudomást a nürnbergi Christoph Fürer a Magyarországon alkalmazott vonópadról. A réz- és az ezüstbányászatban tulajdonosként és nagykereskedőként egyaránt érdekelt Fürer a pénzverés iránt is különös figyelmet tanúsított. Annak azonban halvány nyoma sincs, hogy Magyarországon járt volna. Értesülhetett viszont Fürer Tirolból, mivel – mint fentebb szó esett róla – Bernhard Beheim hozzáértő pénzverőkkel együtt Hallba vitte a vonópadot. Néhány hónappal a vonópad tirolai bemutatása után Hans Beheim halli pénzverőmester, a már többször említett Bernhard Beheim egyik öccse, szolgálati úton járt Nürnbergben, így nem kizárt, hogy ő adott hírt a termelékeny gépi berendezés alkalmazásáról.³¹ Megnyugtató választ e téren is a jövőbeni kutatásoktól várhatunk.

Kitekintés a kőrmöci pénzverés gépesítésére

A vonópad elsüllyesztését követően Kőrmöcbányán a kézműves jellegű pénzverésről a gépesített előállításra való áttérést legközelebb 1565-ben kísérelték meg, de az ejtőműves (*Fallwerk*) pénzverés nem ment át a gyakorlatba.³² A hengeres pénznyomó gép állítólagos³³ feltalálójaként egy bizonyos Christoph Heydek jelentkezett 1573-ban a Szepesi Kamaránál, s bár a főkamaragróf támogatta

30 *Paulinyi Oszkár*: A bányavíz leküzdése érdekében létesített első tározómedencék és váltókerek. Bethlenfalvi Thurzó János és György kísérlete 1506–1513 között a nagybányai bányászat helyreállítására. In: *Uő: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Szerk. Buza János–Draskóczy István. Corvinus Egyetem–BKTE Alapítvány, Bp., 2005. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 3.) 314–333.

31 *Geyer, R.*: i. m. (22. jz.) 49.; *Moser, H.–Tursky, H.*: i. m. (25. jz.) 52–53.

32 *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei. Akadémiai, Bp., 1975. (Corpus nummorum Hungariae – Magyar Egyetemes Éremtár 3.) 55.

33 A 16. század második felében Európa-szerte bukkantak fel olyan pénzverőmesterek, akik a hengeres pénznyomó berendezések feltalálóiaként jelentkeztek, vö. *Martin Ulonska*: Die Prägetechniken der Stadt Straßburg und ihre Nutzbarkeiten für die Datierung der Straßburger Münzen. In: Beiträge zum 6. Österreichischen Numismatikertag 2014. Haller Münz-Blätter 8. (2015) 241–245.

a technikai fejlesztés tervét, a korszerűsítési törekvést meghiúsította a privilégiumára hivatkozó város és a pénzverők ellenállása.³⁴ Heydek – állítólag – a Szepeesi Kamarától a kassai verde vezetésére kapott megbízást, ahol a pénzbecsóri tisztet 1576-ig látta el.³⁵

Hans Vogler, aki – több társával együtt – már az 1560-as évek első felében a hengeres pénznyomó gépek tökéletesítésén fáradozott,³⁶ Miksa császárnak is ajánlotta találmányát azzal a céllal, hogy gépét állítsák fel a magyarországi bányavárosokhoz közeli verdékben.³⁷ A császár halála miatt nem került sor az eredetileg 1575-re tervezett üzembe helyezésre Körmöcbányán. Néhány évvel később – már Rudolf alatt – valósult meg a gépesítés; sikeres próbapéldányokat készítettek 1579-ben, de a város ellenállása miatt ekkor is meghiúsult a hengeres pénznyomó gép tartós működtetése.³⁸ A sorozatos kudarcot látva Hag főkamagróf Selmecbányára vitette át a pénzverdét 1598-ban, ahonnan a körmöciek a következő évben csak Mátyás főherceg segítségével tudták visszaszállíttatni a verdét.³⁹

A gépi berendezéssel üzemelő verdéket tekintve csak Nagybányán értek el számottevő sikert a 16. század végén. A Szepeesi Kamara támogatását élvező, kiváló szervezőkészséggel megáldott Felizian von Herberstein 1578-ban tette meg az első lépéseket, hogy a nagybányai verde bérlője lehessen. Nemcsak a pénzverde bérletének megszerzése volt a célja, hanem a verde korszerűsítése, s ami még ennél is fontosabb, működési feltételeinek a lehető legszélesebb körű biztosítása is szándékában állt. Ennek érdekében korszerűsítette a Nagybánya környéki nemesérc-bányászatot, gondot fordított a tárnák víztelenítésére,⁴⁰ s az sem zárható ki, hogy emelte az ezüst felvásárlási árát, ugyanis tevékenységének eredményeként néhány év alatt – hozzávetőlegesen – több mint négyszeresére emelkedett a pénzverésre fordított ezüst mennyisége.⁴¹ A korszerű, vízi erővel működtetett, hengeres pénznyomó apparátust 1582-ben állították fel, s a következő év elejétől megkezdődött a technikailag kifogástalan, a későbbiekben – amikor a hányatott sorsú város

34 *Takáts Sándor*: A pénznyomás feltalálása és alkalmazása Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 6. (1899) 149–150.; *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. (32. jz.) 55.

35 Bécsbe küldött arany- és ezüstpénzeivel nem aratott sikert 1574-ben. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. (32. jz.) 61. Az 1580-as évek végén, ill. az 1590-es évek elején egy bizonyos Christof Haid Tirolban tevékenykedett, s 1591-ben az ensisheimi verde vezetésével bízták meg. *Moser, H.–Tursky, H.*: i. m. (25. jz.) 332–333. A két név hasonlósága természetesen nem jelenti a két személy azonosságát, továbbá az is kétséges, hogy – a magát feltalálónak nevező – Heydek volt-e valóban a kassai verde vezetője, ugyanis *Herdeck*, ill. *Harderick* olvasatú névváltozatra is van példa, vö. *Gustav Gündisch*: *Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530–1828)*. *Numismatische Zeitschrift* 25. (1932) 71.

36 *Moser, H.–Tursky, H.*: i. m. (25. jz.) 113. és passim.

37 Uo. 138.

38 *Johann Newald*: *Das österreichische Münzwesen unter den Kaisern Maximilian II. Rudolph II. und Matthias*. Kubasta & Voigt, Wien, 1885. 290–292., 327.

39 Arra nincs egyértelmű bizonyíték, hogy Selmecbányán K – B jegyű tallérokat állítottak volna elő a hengeres berendezéssel. *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. (32. jz.) 55., 57.

40 *Gündisch, G.*: i. m. (35. jz.) 73.

41 Uo. 86.

az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá tartozott – jellegzetesen erdélyi karakterű tallérok kibocsátása.⁴²

Az 1620-as évek elején tomboló infláció előtt, alatt és után Magyarországtól nyugatabbra több helyütt terjedt a hengeres pénznyomó gépek alkalmazása. Bécs földrajzi közelsége és az ottani verdében, 1622 nyaratól néhány évig üzemelő hengermű⁴³ példája nyomán feltételezhető, hogy az 1623-ban létesített és rövid ideig működő pozsonyi verdét⁴⁴ is gépi berendezéssel üzemeltették. Körmöcbányán, az ország legjelentősebb verdéjében a 17. század közepén is rendelkezésre álltak a gépek, csupán a hozzájuk értő személyzet hiányzott, a krajcárértékű pénzeket viszont már hengeres pénznyomó gépekkel állították elő.⁴⁵

A török kori Magyarország, illetve az Erdélyi Fejedelemség pénzverésére technikai és üzemszervezeti szempontból az ötvösök alkalmi kézműves tevékenysége mellett a bérleti rendszer keretében működő, illetve közvetlen pénzügyigazgatási (kamarai) felügyelet alatt álló hagyományos, kézműves pénzverés, valamint a gépi technika kezdeti alkalmazása hosszú ideig egyaránt jellemző volt. A részekre szakított Magyarország Habsburg fennhatóság alatti verdéinek jól jövedelmező emissziós tevékenysége birodalmi szinten is kiemelkedő fontosságúnak bizonyult.⁴⁶ A kibocsátott ezüstpénz zömét hagyományos módon – kalapáccsal – verték, a hengeres pénznyomó gépek produktumai csak az 1660-as évektől szorították háttérbe a tradicionális vereteket,⁴⁷ de a dukátok esetében 1679-től ismét a kalapácsot kellett előnyben részesíteni.⁴⁸

E rövid kitekintés zárásaként álljon itt csupán annyi, hogy Nyugat-Európában – főként Franciaországban és Angliában – a 17. század közepétől korszerűsítették a pénzek előállítását, de a hagyományos módszerek ott sem tűntek el mindenütt

42 Uo. 74.; *Huszár Lajos*: Bethlen Gábor pénzei. Erdélyi Magyar Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1945. 70–72.; *Uő*: Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése. Akadémiai, Bp., 1995. 22–23.

43 A *Walzmaschine* nevű berendezésre utaló adat kelte 1622. augusztus 9. Ára is ismert: „dass neuaufgerichtete Münz-Truckwerckh welches 2500 fl. gekostet”. *Johann Newald*: Die lange Münze in Österreich. Ein Beitrag zur österreichischen Finanz- und Münzgeschichte. Numismatische Zeitschrift 13. (1881) 114. Bécsben – Prágához hasonlóan – a Kipperzeit után visszatértek a hagyományos pénzveréshez. *Uő*: Beiträge zur Geschichte des österreichischen Münzwesens während der Zeit von 1622 bis 1650. Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich N. F. 16. (1882) 139.

44 *Günther Probst*: Österreichische Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis 1918. 2. Aufl. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1983. 441–442.; *Huszár L.*: Habsburg-házi i. m. (32. jz.) 63–64.

45 „Zu dieser vollkommener Einrichtung müsste ein guter Werkmeister herein gesendet werden.” – 1658. júl. 31., idézi: *Horák, J.*: i. m. (13. jz.) 127.

46 Az 1679–1682-es számadások szerint a kincstár az elmúlt 10 év alatt éves átlagban csaknem 320 000 forint nyereségre tett szert. *Péchy Antal*: Alsó Magyarország bányamivelésének története. I–III. Bp., 1967. III/2. 575–576.

47 *Greisiger Róbert*: A magyar pénz és pénzverés kifejlődésének vázlatos története. Körmöcbánya főbányaváros múltja és jelene, bányászata és a magyar pénzverés története. Bp., 1909. 66.

48 „A dukátokat ismét kalapáccsal kell verni, mint régebben, mert a sajtó alatt nem veretnek ki szépen.” *Péchy A.*: i. m. (46. jz.) III/2. 575.

egyik napról a másikra.⁴⁹ A gazdaságilag igencsak fejlett,⁵⁰ továbbá jelentős nemesfém- és pénzkereskedelmet folytató⁵¹ Hollandiában – részben az olcsó vízi energia hiánya, részben a pénzverők ellenállása miatt – csak az 1670-es évektől hagytak fel a hagyományos pénzveréssel.⁵²

Három életrajzi vázlat

Néhány szóban meg kell emlékezni a gyakrabban említett és a vonópad alkalmazásáról kulcsfontosságú adatokat feljegyző kortársakról, illetve a vonópadot Körmöcbányáról az Innsbruck melletti Hallba vitető szakemberről.

Hans Dernschwam (Brüx [Most, Csehország], 1494. március 24.–Körmöcbánya, 1568). Legrészletesebb magyar nyelvű életrajza Tardy Lajos említett kötetében olvasható.⁵³ Dernschwam életútjának néhány kiemelt állomása álljon itt csupán. Egyetemi tanulmányait Bécsben és Lipcsében folytatta 1507–1510 között, majd hosszabb időt töltött Rómában. Taurinus János társaságában érkezett Budára. Rövid ideig Bakócz Tamás, majd Balbi Jeromos pozsonyi prépost szolgálatában állt. Nagybányán a Thurzók,⁵⁴ utána a Fuggerek alkalmazottja lett Budán, 1525-ben már könyvelő volt, majd Besztercebányára került,⁵⁵ s 1549-ig odaadó hűséggel szolgálta augsburgi urait. A könyvei között töltött esztendőket követően – formailag saját költségére, de nem kizárt, hogy a Fugger-ház ösztönzésére⁵⁶ – csatlakozott az Oszmán Birodalomba küldött Verancsics Antal követ kíséretéhez. Ekkor keletkezett 1553–1555 közötti útinaplója, az egyik legértékesebb Törökországról szóló leírás.⁵⁷

A nagy utazást követően Dernschwam kamarai szolgálatba lépett, rangos beosztást kapott, 1558–1567 között *Oberzimenter* (főaranyváltó mester) lett. Ebben a minőségben kezdte meg a vonópadról szóló részletet is tartalmazó emlékiratának

49 *Wolfgang Heß–Dietrich O. Klose: Vom Taler zum Dolar. Staatliche Münzsammlung, München, 1986. 83.*

50 *Herman Van der Wee: Die Niederlande 1350–1650. In: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. III. Hrsg. Herman Kellenbenz et al. Klett-Cotta, Stuttgart, 1986. 564–607.*

51 *Artur Attman: Dutch Enterprise in the World Bullion Trade 1550–1800. Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, Göteborg, 1983. (Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis. Humaniora 23.)*

52 *John Porteous: Münzen. Geschichte und Bedeutung in Wirtschaft, Politik und Kultur. Ariel, Frankfurt a. M., 1970. 180.*

53 *Tardy Lajos: Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból. In: Dernschwam, H.: i. m. (5. jz.) 5–73.*

54 Dernschwam visszaemlékezését idézve „Nagybányán verettem aranyat és ezüstöt, s ezeknek az érméknek egyik lapjára az »N«, a másik lapjára az »A«betűt verettem, ami Neustadtot (Nagybánya) és Alexius Thurzót, vagyis Thurzó Eleket jelenti”. *Dernschwam, H.: i. m. (5. jz.) 133.*

55 Az 1533 végén kelt nyilvántartás szerint Hans Dernschwam (Neusohl) éves fizetése 1640 forint (Gulden) volt. *Ekkehard Westermann–Markus A. Denzel: Das Kaufmannsnotizbuch des Matthäus Schwarz aus Augsburg von 1548. Steiner, Stuttgart, 2011. (VSWG Beihefte 215.) 40.*

56 *Tardy L.: i. m. (53. jz.) 49–50.*

57 *Babinger, F.: i. m. (2. jz.) XIII–XXX.*

megírását. Visszaemlékezésének hitelességét néhány ponton megkérdőjelezték ugyan,⁵⁸ egyre több jel mutat azonban arra, hogy adatkezelésének pontossága nehezen vonható kétségbe. Dernschwam saját kezű könyvészeti feljegyzéseiről, műveltségéről és pontosságáról a legnagyobb elismeréssel írt könyvtárának hazai méltatója.⁵⁹ Törökországi útleírásának kiadója a kamarai szolgálatba lépett idős Dernschwamról mint „kínos lelkiismeretességű” személyről írt.⁶⁰ Paulinyi Oszkár, a rendkívül igényes magyar gazdaságtörténész pedig adatgyűjtésének kiválóságát hangsúlyozta.⁶¹

Dernschwam tárgyi leírásainak pontosságát ismételve⁶² természetesen nem téveszthető szem elől, hogy személyek és intézmények megítélésében a tárgyilagosság távolról sem jellemezte. Tardy Lajos megállapítását idézve: „Durvaságig menő szókimondása nem ritkaság e korban, de ő ezeket a határokat is jócskán túllépi. Gúnyolódásai céltábláinak megtalálásában kimeríthetetlenül leleményesnek bizonyul. [...] Dernschwam – humanistához nem méltó indulatai miatt – nagyon is megérdemli az »egyetemes gyűlölködő« jelzőt, s ezen csak keveset enyhít, ha sok mindenben igaza is volt.”⁶³

Bernhard Beheim (?–1547). Elsősorban a körmöci vonópad Tirolba vitetése és működtetésének bemutatása, másodsorban vezető tisztségviselői múltja miatt meg kell emlékezni Bernhard Beheim pénzverőmesterről, Miksa császár kedvelt alattvalójáról.⁶⁴ Olvasói tájékoztatást szolgáló tömör jellemzés szerint Bernhard Beheim „a tiroli Hallban működött, mint a pénzverde főnöke, szakmájának kiváló művelője, körmöci főkamagróf és zólyomi várkapitány, a hazai bányarendtartás újjászervezője. A bányászmozgalom leverésében az engedékenyebb vonalat képviselte. Családjának több tagja tevékenykedett a hazai bányautyben.”⁶⁵

58 Az anyagiakban bővelkedő és fordulatos életvitelű Szerencsés (Fortunatus) Imre szerepéről és budai házának feldúlásáról Dernschwam szemtanúként számolt be. Leírása kapcsán vetette fel Wenzel óvatosan: „ha Turnschwambnak hitelt lehet adni [...]”. *Wenzel Gusztáv: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében.* MTA, Bp., 1882. (Értekezések a történelmi tudományok köréből X. 4.) 32. A hetvenes éveiben járó Dernschwam emlékezőtehetségének megbízhatósága kapcsán Kubinyi is szkeptikus volt. *Kubinyi András: Történelem és numizmatika.* In: *A numizmatika és a társtudományok IV.* Szerk. Torbágyi Melinda. *Argumentum–Magyar Nemzeti Múzeum–Magyar Numizmatikai Társulat, [Bp., 2002.] 75–76.*

59 *Berlász J.:* i. m. (1. jz.) 7–9.

60 *Babinger, F.:* i. m. (2. jz.) XXVI.

61 „Megbízhatóságát e tekintetben ni sem bizonyítja jobban, mint az ár-, mérték- illetőleg méret-adatok nagy száma, melyeknél inkább elhagyja a számadatokat, hogysem a valóságnak meg nem felelőt közöljön.” *Paulinyi Oszkár: Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien.* Herausgegeben von Franz Babinger. [Ismeretetés.] *Századok* 59. (1925) 57.

62 Pontosságát korábban is igyekeztem bizonyítani: *Buza János: Hans Dernschwam 1555. évi számvetése és emlékiratának záró esztendeje.* *Századok* 139. (2005) 1025–1034., ill. *Uő: Der Quellenwert der Memoiren von Hans Dernschwam und die Zeit ihrer Entstehung (1563–1568).* *Ungarn-Jahrbuch* 30. (2009–2010) 159–167.

63 *Tardy L.:* i. m. (53. jz.) 57–58.

64 *Erich Egg: Die Münzen Kaisers Maximilians I.* Colins & Werkner, Innsbruck, 1969. 73.

65 *Dernschwam, H.:* i. m. (5. jz.) 521.

E kedvező Beheim-kép részben a 19. századi klasszikusok – Wenzel Gusztáv és Péch Antal – műveire,⁶⁶ részben Heckenast Gusztáv 20. századi tanulmányára⁶⁷ vezethető vissza. Időközben azonban megjelent Emyey József írása, amelyben a „Cseh Bernát” vagy röviden csak „Bernát”, illetve – ironikus hangvétellel – „Bernát gróf” néven is említett Beheim szinte egy romantikus regény negatív hőisére emlékeztetett.⁶⁸ Eszerint Beheim nemcsak a pénzverők ellen lépett fel erőszakosan, hanem hivatali visszaélések sorát követte el, sőt még rokonát is megkárosította: „pert indított ellene néhai bátyja Hans özvegye is, Körmöcbányán pedig a vizsgálóbiztosok leplezték le bűnös tüzelmek sorát”.⁶⁹ Bernhard Beheim kategorikus elmarasztalásából testvéreinek is jutott,⁷⁰ a személyére szóló dehonesztáló végkövetkeztetés pedig máig hat a numizmatikai szakirodalomban.⁷¹ Az igencsak sötét tónusú hazai Beheim-képen nem változtatott az újabb osztrák numizmatikai irodalom árnyaltabb ábrázolása, illetve hazai keretek között csak a közelmúltban kaptak helyet azok a gazdagon dokumentált köztörténeti tanulmányok, amelyek megintgatták az ifjabb Bernhard Beheim elleni súlyos vádakat.⁷²

Az utolsó körmöci főkamagróf *Bernhard Beheim der Jüngere* néven ismert az osztrák numizmatikai szakirodalomban. Atyja – idősebb Bernhard Beheim – 25 évig állt a halli pénzverde élén, a nevét öröklő legidősebb fia 1506-ban már hivatalosan is segítette munkáját. Idősebb Bernard Beheim 1507-ben hunyt el, örökébe fia lépett, kinek pályája hamarosan emelkedni kezdett, s 1510-ben már Alsó-Ausz-

66 „Böheim e megszorult viszonyok közt oly körülményt és buzgóságot tanúsított, hogy a király elismerését is kiérdemelte.” *Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története.* MTA, Bp., 1880. 186., vö. még uo. 177., 287–290.; *Péch A.: i. m. (46. jz.) I.* 116.

67 *Heckenast Gusztáv: A besztercebányai bányászfelkelés (1525–1526).* Századok 86. (1952) 377., 383.

68 *Ernyey József: Kísérletek a körmöcbányai pénzverő áthelyezésére (1524–1640).* Numizmatikai Közöny 25. (1926) 113–116.

69 Uo. 116. Megjegyzendő, hogy a rokoni per tárgyára nem történt utalás; Bernhard Beheim elsőszülött fiú volt, így Hans nem lehetett a bátyja. A hivatkozott – 1540 nyarán indított – vizsgálat nemcsak Bernhard Beheim ellen irányult, elemzése önálló tanulmányt igényelne! Az „Instrukzion der königlichen Wittwe Maria für ihre Kommissäre und Rätthe zur Reformirung des ungarischen Berg- und Münzwesens. Brüssel den 1. Juni 1540”, s a kiküldött bizottság jelentése eddig nem került elő, vö. *Franz Anton Schmidt: Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthumes Siebenbürgen.* Wien, 1834. II/1. 121–144.

70 Bányászatunk múltjának kiváló kutatója a régebbi irodalom nyomán sorolta a gazdasági kalandorok közé a „Behaimokat”. *Paulinyi Oszkár: Adatok a körmöcbányai éremvésők és emlékérmek készítéséhez a XVI. század első feléből.* Numizmatikai Közöny 48–49. (1949–1950) 39.

71 *Márton Gyöngyössi: Königin Maria und die Kremnitzer Münzprägung.* In: *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin.* Hrsg. Martina Fuchs–Orsolya Réthelyi. Aschendorff, Münster, 2007. 162–163., ill. „Beheim azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ha voltak egyáltalán ilyenek”. *Uő: A királyi Magyarország pénztörténete (1527–1608).* Martin Opitz, Bp., 2010. 22.

72 Alapos levéltári kutatásain kívül Gernot Heiss alább érintendő tanulmányait is hasznosította *Kenyeres István: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században.* Századok 138. (2004) 1113., 1119., ill. *Uő: Verwaltung und Erträge von Königin Marias ungarischen Besitzungen in den Jahren 1522 bis 1548.* In: *Maria von Ungarn i. m. (71. jz.)* 179–207.

ria fő pénzverő mestere lett.⁷³ Az ifjabb Beheim jó szervezőkészséggel, kellő rugalmassággal, az érmeügy terén átfogó ismeretekkel⁷⁴ rendelkezett, Miksa császár bízott szakértelmében, s Beheim bizonyított az 1510 nyarán elfogadott pénzrendelet végrehajtásával.⁷⁵

A halli pénzverde élén álló mester mellett egy írnok dolgozott, Beheim gyakori távolléte miatt 1512-ben ellenőrrel – a régies kifejezés szerint pénzbecsőrrel⁷⁶ – bővült az intézmény vezetése. Beheim szolgálati lakása egyben irodája, illetve a mesterségének gyakorlásához szükséges eszközökkel jól felszerelt műhelye volt.⁷⁷

Bernhard Beheim az uralkodó, II. Lajos sürgetésére vált meg Halltól, s indult el a belviszályok sújtotta, már-már „polgárháborús” hangulatú Magyarországra.⁷⁸ Körmöcbányán eleve nem arathatott sikert, mert a bányavárosiak az idegent látták benne, nemcsak ellenszenvvel, hanem leplezetlen gyűlölettel viseltettek iránta,⁷⁹ Budán pedig egyike volt azoknak, akiket a népharag fenyegetett,⁸⁰ s – mint fentebb láttuk – a beszercebányai megmozdulások képviselőivel is szembeállnia kellett.

Beheim nehéz körülmények között állta a sarat, naponta bizonyított „hű és hasznos szolgálataért” Mária királyné megjutalmazta,⁸¹ s hogy végül bukott tisztségviselőként tartották nyilván, az nem „bűnös üzelmei” miatt, hanem a Fuggerek sikeres ármánykodása révén következett be.⁸² (A halli verde élén álló Beheim és a Fuggerek között felhőtlen volt a kapcsolat, azonban Budán, Mária királyné szolgálatában – úrnőjéhez igazodva – Beheim is a Fuggerek ellenlábásává vált.)⁸³

73 Moser, H.–Tursky, H.: i. m. (25. jz.) 42–43.

74 Egg, E.: i. m. (64. jz.) 71., 74.

75 „Er [Kaiser Maximilian] berief dazu den Haller Münzmeister Bernhard Beheim d. J. einen fachkundigen Mann, der auch sein Möglichstes leistete.” Probszt, G.: Österreichische Münz- und Geldgeschichte i. m. (44. jz.) 379.

76 Münzmeister, Münzschreiber, illetve Münzwardein (a 'Wardeinamt' irányítója). Uo. 384.

77 Egg, E.: i. m. (64. jz.) 74.

78 Kubinyi András helyzetértékelése: Kubinyi A.: A Jagellók i. m. (12. jz.) 390. Korábbi posztjaira öccsei kerültek, Thomas Bécsben, Hans pedig Hallban lett utóda. Moser, H.–Tursky, H.: i. m. (25. jz.) 43., 56.

79 Krizskó Pál: A körmöci régi kamara és grófjai. MTA, Bp., 1880. (Értekezések a történelmi tudományok köréből VIII. 10.) 46.

80 1525 nyarán a Fuggerek budai háza után „a zsidókat, a zsidók utcáit és Böheim Bernátot fosztogatták”. Derschwam, H.: i. m. (5. jz.) 123.

81 „Haben wir [...] betracht die getreuen vnd nützlichen dienst die vnns vnser Lieber getrewer Bernhart Beheim Camergrau auf der Kremnitz vndt haubtmann zum Altensohl teglich beweist [...]”. Péch A.: i. m. (46. jz.) I. 116.

82 „Gegen ihn hatten 1536 die Intrigen der Fugger Erfolg (gestützt auf ihren einstigen Faktor und nummehrigen Schatzmeister Marias in den Niederlanden Wolf Haller) und die Königin ließ 1537 bis 1539 gegen ihn Untersuchungen und einen Prozeß führen [...]”. Gernot Heiß: Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 82. (1974) 179.

83 Günther Probszt: Königin Maria und die niederungarischen Bergstädte. Zeitschrift für Ostforschung 15. (1966) 627. Újabban: Westermann, E.–Denzel, M.: i. m. (55. jz.) 199.

Figyelemre méltó, hogy Beheim szakértelmét a feltétlen Fugger-hűségéről ismert és fullánkosan író Dernschwam sem vonta kétségbe. A Bernhard Beheim el- leni per ismeretében,⁸⁴ továbbá annak tudatában, hogy Beheim menesztése után Mária királyné magyarországi jövedelmei nem nőttek, hanem csökkentek,⁸⁵ kívá- natos a régebbi és az újabb (természetesen nemcsak a magyar nyelvű!) szakiroda- lom tüzetes áttekintése és egy új – árny- és fényoldalra egyaránt ügyelő – Beheim- kép megrajzolása. Bővülő ismereteink jelen szintjén nem a bűnelkövető, hanem a kegyvesztett főkamagróf portréja valószínűsíthető.⁸⁶

Az ifjabb Bernhard Beheim sorsa nem egyedi, előtte és utána is volt példa arra, hogy sikeres – többnyire kereskedőkből lett – pénzemberek nyakába igazta- lan vádakot zúdítottak, vagy egyszemélyi felelőssé kívánták tenni őket, holott ese- tenként a bűnelkövetők között náluk rangosabbak is voltak. Néhány közismert példa álljon itt csupán: Jean d’Arc kortársa volt Jacques Coeur (1395–1456), akit vagyonekobjzással büntettek;⁸⁷ a tizenöt éves háború idején vált rágalmazottá a kiválóan felkészült „birodalmi fillérmester” Zacharias Geizkofler, akinek teljes re- habilitálására holta után került sor;⁸⁸ a hírhedt prágai konzorcium élén állt Hans de Witte (1583–1630), aki az ismétlődő vizsgálatok és tüzeti ügyeinek megrendülése miatt lett öngyilkos.⁸⁹

Christoph Fürer der Ältere (1479–1537). A termelékeny vonópadról – „über die Bank [...] in Ungarn” – hírt adó idősebb Christoph Fürer tősgyökeres nürnber- gi patríciuscsalád sarjaként látta meg a napvilágot. Famíliája 1274-ig vezethette vissza eredetét,⁹⁰ illetve a „városi nemesség” tagjává vált idősebb Cristoph – nem kis túlzással – Nagy Károly udvarában kereste az ősi gyökereket.⁹¹ Anyai ágon az

84 A perre és a Fuggerek intrikájára bővebben ld. *Gernot Heiß*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. I. Mitteilun- gen des Österreichischen Staatsarchivs 27. (1974) 61–100., különösen 83–90.

85 „[...] a királyné jövedelme igen megapadt, mióta Behem Bernát nem vezeti az ügyeket”. *Péché A.*: i. m. (46. jz.) I. 180.

86 Beheim öngigazolását összegyűjtött tekintélyes mennyiségű iratanyaga nem került elő. „Diese Nachricht läßt darauf schließen, daß B[eheim] in Ungnade gefallen sein dürfte.” *Probszt, G.*: Das deutsche Element i. m. (10. jz.) 30.

87 *Histoire de la France*. II. Dynasties et révolutions, de 1348 à 1852. Dir. George Duby. Larousse, Paris, 1971. 53–56., ill. *George Duby–Robert Mandrou*: A francia civilizáció ezer éve. Gondolat, Bp., 1975. 189., 242., 549.

88 *Johannes Müller Zacharias Geizkofler* (1560–1617). Des Heiligen Römischen Reiches Pfennig- meister und oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn. Rohrer, Baden bei Wien, 1938. 63–64.

89 *Anton Ernstsberger*: Hans de Witte, Finanzmann Wallensteins. Steiner, Wiesbaden, 1954. 416–421.

90 *Kamann, J.*: i. m. (19. jz.) 253.

91 *Michael Diefenbacher*: Nürnberg – eine europäische Wirtschafts- und Geistesmetropol um 1500. <https://www-user.tu-chemnitz.de/~fna/07diefenbacher 4>.

előkelő patrícius Tucher családból⁹² származott, felesége – Katarina – pedig a még tehetősebb Imhoff család gyermeke volt.⁹³

Atyai támogatással Itáliában gyarapította kereskedelmi ismereteit, s 1497/1498-ban a rézbányászatban érdekelt „Arnstädter Gesellschaft” faktora lett.⁹⁴ Idővel Sigmund nevű fivérével együtt a társaság legjelentősebb tőkerészét birto-
kolta, majd 1524-től 12 éven át állt a társaság élén.⁹⁵

Sikeres gazdasági tevékenysége nyomán lett Nürnberg tanácsának tagja, élén-
ken érdeklődött a politikai és a katonai kérdések iránt, a fenyegető török veszély
aggodalommal töltötte el, kortársaihoz hasonlóan arra az álláspontra helyezkedett,
hogy a törököt nemcsak Magyarországról, hanem egész Európából ki kell űzni.⁹⁶
Erősen foglalkoztatták a hitélet kérdései, a lutheránussá vált nürnbergi patríciusok
többségétől eltérően megmaradt katolikusnak, vallási megfontolásból mondott le a
városi tanácstagságáról.⁹⁷ Christoph Fürer feljegyzései és emlékiratai számos terü-
leten forrásértékűek, mind a régebbi, mind az újabb történetírás merített belőlük;⁹⁸
például Schwaz réztermeléséről, a réz áráról és az európai rézpiacokról igen érté-
kes adatokat hagyott az utókorra.⁹⁹

Fürer – mint nagykereskedő és bányatulajdonos – a réz időnkénti értékesítési
nehézségeinek ismeretében gondolt arra az 1530-as években, hogy az árakat, a ter-
mék mennyiségét szabályozó kartellt, illetve Nürnbergben, Frankfurtban és Antwer-
penben lerakatokat, közös elárusítóhelyeket kellene létrehozni.¹⁰⁰ Kezdeményezését
a tőkeerősebb – ugyancsak nürnbergi – Jakob Welser hiúsította meg; Fürer előremu-
tató terve ennek ellenére helyet kapott az összegező európai gazdaságtörténetben.¹⁰¹

A birodalmi pénzügyek rendezését célzó javaslata ésszerű elemeket tartalma-
zott, megvalósításának azonban semmi esélye sem volt, mert a császári hatalom

92 A város vezetésében is rangos szerepet játszó családra újabban: *Michael Diefenbacher*: Fernhändler, Patrizier, Briefschreiber. Die Nürnberger Familie Tucher. In: Tucherbriefe. Eine Nürnberger Patrizierfamilie im 16. Jahrhundert. Hrsg. Michael Diefenbacher–Stefan Kley. [Kiállítási katalógus.] Schmidt, Neustadt an der Aisch, 2008. 9–10.

93 *Kamann, J.*: i. m. (19. jz.) 213., 220.

94 Uo. 217.

95 *Ekkehard Westermann*: Das Eisleberer Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt 1460–1560. Böhlau, Köln–Wien, 1971. 123., 155.

96 „[...] nicht allein aus Ungarn, sondern aus ganz Europa [...]”. *Kamann, J.*: i. m. (19. jz.) 221., 235.

97 Uo. 255. Christoph Fürer gazdasági tevékenységét, üzleti és társadalmi kapcsolatait számos ponton érinti és értékeli *Lambert F. Peters*: Strategische Allianzen, Wirtschaftsstandort und Standortwettbewerb Nürnberg 1500–1625. Lang, Frankfurt a. M.–Berlin, 2005. 326., 419, 472–473., 494.

98 *G. W. K. Lochner*: Aus dem Leben Cristoff Fürers. In: *Uő*: Geschichtliche Studien. Campe, Nürnberg, 1836. (idézi *Westermann, E.*: i. m. [95. jz.] 279.), ill. *Walter Möllenberg*: Die Eroberung des Weltmarktes durch das mansfeldische Kupfer. Perthes, Gotha, 1911. (többszöri hivatkozással *Kamann, J.*: i. m. [19. jz.] 258. és passim).

99 *Westermann, E.*: i. m. (95. jz.) 81., 106–107., 123–128.

100 Uo. 133.

101 *Herman Kellenbenz*: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1350–1650. In: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte i. m. (50. jz.) 361.

Id. Christoph Fürer
(1479–1537)¹⁰²

nem rendelkezett megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy a decentralizált pénzverés fenntartásában érdekelt erőket visszaszorítsa. Továbbá Fürer még nem sejthette, hogy a tengerentúlról beáramló nemesfém világgazdasági jelentőségű lesz, s azzal sem számolhatott, hogy a behozott nagy mennyiségű ezüst megváltoztatja az arany és az ezüst értékarányát. Mai szemmel nézve ahhoz sem férhet kétség, hogy a német térség ezüstjének – Fürer által javasolt – magas monopolárát csak rövid ideig lehetett volna fenntartani.

Christoph Fürer a magyarországi pénzverés múltjáról csupán néhány szavas, de igencsak értékes adalékot örökített ránk. Életének és tevékenységének vázlatos ismertetése nyomán hitelesnek tekinthető a kalapácsolásnál termelékenyebb vonópad alkalmazásáról írott híradása.

102 A fotót Nürnberg város levéltárának szíveségéből közöljük (Stadtarchiv Nürnberg, Fotoauftrag Nr. 486/11. vom 13. 09. 2011.).

JÁNOS BUZA

THE DRAW BENCH THROWN INTO THE DANUBE

ON MINTING IN HUNGARY BEFORE 1526

Hans Dernschwam, an agent of the Fugger merchant company at Buda in the first half of the 16th century, wrote in his memories that the Hungarian moneyers used an instrument called draw bench (*Zieh-Banck*). The draw bench was applied to thinning the metal moulds (*Zaine*) which were handed over to the moneyers. In 1526 the moneyers, returning to Körmöcbánya (today Kremnica, Slovakia), threw the draw bench into the Danube at Esztergom. The reason of this act remained unrecorded.

News of the draw bench became known outside Hungary as well. Bertrand Behaim Jr, a chief official of mining and minting at Körmöcbánya – and previously chief master of coinage in Tirol and later in Austria – had the draw bench carried to Hall, close to Innsbruck, where the moneyers of Körmöcbánya presented the new instrument in the course of work.

The new instrument also came to the attention of the city of Nuremberg. We know from a letter of Christoph Fürer, a well-to-do patrician, mining entrepreneur and wholesaler from Nuremberg, that with the draw bench used in Hungary, two moneyers could do the work that was performed by 6 to 8 of their colleagues working with the traditional methods. It is, consequently, fairly obvious that it was in fear for their living that the moneyers of Körmöcbánya threw into the Danube the instrument which would have made their work much more productive. They certainly had good reasons to do so, for the description of Dernschwam makes it clear that the application of the draw bench made it possible to produce greater number of better-shaped and cheaper coins than before.

The fact that the name of the inventor of the draw bench was not recorded, has given birth to a number of hypotheses. The author of the present study is of the view that the inventor(s) of the instrument should be looked for among the personnel of the Thurzó-Fugger mining enterprise. It is known from the researches of Oszkár Paulinyi, that János Thurzó and his son constructed and implemented at Nagybánya (Frauenbach; today Baia Mare, Romania) an instrument which permitted the extraction of water from the mines. This mechanical structure was much more complicated than the draw bench mentioned above. The employees of the Thurzó-Fugger mining company were consequently in possession of the required capital and professional skills to manufacture effective mechanical instruments.

While the draw bench ceased to be used in the course of the 16th century, its expansion in Europe took momentum after the first quarter of the 17th century.

Szövetségi érdek, protestáns szimpátia, katonai realitás: a Rákóczi-szabadságharc és az angol közvetítés

R. Várkonyi Ágnes emlékének

A magyar rendi, nemzeti szabadságharcok külpolitikai hátterét, külföld előtti legitimitációját biztosítani hivatott politikai deklarációk és manifesztumok Bocskai István időszakától kezdve majd egy évszázadon át, egészen a II. Rákóczi Ferenc vezette 18. század eleji fegyveres küzdelemig kétségkívül a katonai eredményesség függvényében számíthattak tényleges visszhangra, esetleg eredményezhettek támogatást akár a Habsburgokkal rivális francia uralkodó, akár éppen az ellenérdekelt protestáns államok részéről. A tényleges fegyveres küzdelem – a dolog természetéből fakadóan – ádáz kommunikációs háborút is maga után vont.¹ E külföldnek szánt dokumentumok közös sajátossága az, hogy a „szabad-

1 Quærelæ excusationes cum protestatione Regni Hungariæ præsertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano. In: Magyar Országgyűlési Emlékek. XI. Szerk. Károlyi Árpád. MTA, Bp., 1899. 169–184. A Bocskai István vezette szabadságharc igazolása angol nyelven nyomtatásban: A Declaration of the Lordes and states of the Realme of Hungarie, contayning the reasons which mooved them to oppose the violence practised upon the inhabitants of the foresaid cuntry by the Emperours subiects. London, 1605. Bocskai szabadságharcának „kommunikációs háborújához” átfogó áttekintést ad: *Kees Teszelszky–Zászkaliczky Márton*: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomáciai és politikai propaganda, 1604–1606. *Aetas* 27. (2012) 4. sz. 49–121. A küzdelem európai aspektusainak problematikájához ld.: *Benda Kálmán*: Le droit de résistance de la bulle d’or hongroise et le Calvinisme. In: *Noblesse française, noblesse hongroise. XVIIe-XIXe siècles*. Ed. Béla Köpeczi–Éva H. Balázs. Akadémiai, Bp., 1981. 155–160.; *Nagy László*: A magyar politika történetéhez (az 1605-ös kiáltvány Európa népeihez). *Magyar Tudomány* 88. (1981) 5. sz. 358–365.; *Gottfried Schramm*: Armed Conflicts in East-Central Europe 1604–1620. In: *Crown, Church and Estates*. Ed. R. J. W. Evans–T. V. Thomas. Macmillan, London, 1991. 176–195.; *Kees Teszelszky*: Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt (1604–1606). In: *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Szerk. Bozay Réka. DE Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2010. 59–89.; *Uő*: Some international aspects of the Bocskai-insurrection: the Dutch–Hungarian connection. In: *Redite ad cor*. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Krász Lilla–Oborni Teréz. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2008. 273–280. Az erdélyi fejedelmek külpolitikájához, a 17. század változó európai külpolitikai lehetőségeihez és a magyarországi események recepciójához: *Ágnes R. Várkonyi*: Gábor Bethlen and his European presence. *Hungarian Historical Review* 2. (2013) 695–732.; *Kármán Gábor*: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp., 2013. 145–182.; *Uő*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. *L’Harmattan*, Bp., 2011.; *Köpeczi Béla*: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Akadémiai, Bp., 1976.; *Csapodi Zoltán*: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római

ságok” sérelmének rendszerszerű bemutatására törekednek. Rámutatnak ugyan a „natio Hungarica” különleges sérelmeként az állami adminisztráció idegenek által elkövetett, az ország törvényeit semmibe vevő eljárására, visszaéléseire, egyáltalán a pusztá fizikai létet fenyegető excesszusaira, a legitimitáció alaptétele mégis az, hogy a fegyveres harc célja nem a dinasztától, a birodalom más részeitől való különválás, hanem a szabadságok sérelmének orvoslása, rektifikációja.

A II. Rákóczi Ferenc vezetésével meginduló küzdelem a fenti tételnek megfelelően alapvetően nem nélkülözhetette a legitimitás korábbi minták szerinti igazolását, azonban a magyar törekvések megcélzott külföldi recepciója nem épülhetett kizárólag az uralkodó belpolitikai viszonyok exponálására, vagyis arra, hogy pusztán a jogsértő kormányzati gyakorlat megszüntetésének fegyveres kikényszerítését fogadtassák el nemzetközi szinten. A fejedelem kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy a tágabb európai külpolitikai, kormányzati törekvések, sajátosságok, illetve szövetségi kombinációk között a magyarországi fegyveres harc csakis úgy számíthat támogatásra, ha a lokális konfliktus szintjét meghaladó jelentőségét elismertetik.² Paradox módon azonban azok a protestáns hatalmak, amelyek szimpátiájára a rekatolizáció során elszenvedett sérelmek miatt a magyarországi protestánsok leginkább számíthattak volna, a Habsburg hatalom szövetségesei voltak a katolikus francia királlyal szemben, aki kezdetben inkább csak ígéretekkkel támogatta Rákóczi mozgalmát. A magyarok 18. század eleji fegyveres küzdelme iránti szimpátia problematikája kapcsán Linda Frey és Marsha Frey egy 1981-ben közzétett tanulmányukban úgy fogal-

Birodalom területén. *Aetas* 10. (1995) 1–2. sz. 140–170.; *Vincze Dániel*: Rebellisek, elégedetlenek, magyarok. A Thököly-felkelés a *London Gazette* hasábjain. *Századok* 147. (2013) 891–930. A Rákóczi-szabadságharc nyugat-európai hatalmi rendszerekhez, ill. az általános európai erőegyensúlyhoz való viszonylatának vonatkozásában: *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Akadémiai, Bp., 1966.; *Bárczy István*: A Rákóczi-szabadságharc angol–holland diplomáciája. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. Hopp Lajos–Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai, Bp., 1980. 267–287.; *Köpeczi Béla*: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Akadémiai, Bp., 2002.; *C. Michaud*: La presse et l'événement. *L'Esprit des Cours de l'Europe et la guerre d'Indépendance de Hongrie*. *Studia Caroliensia* 5. (2004) 34. sz. 113–126.; *F. Cadilhon*: La *Gazette de France* et les enjeux de la guerre d'indépendance hongroise au début du XVIIIe siècle. *Studia Caroliensia* 5. (2004) 3–4. sz. 127–134.; *R. Várkonyi Ágnes*: Az európai hatalmi egyensúly és a szatmári béke Rákóczi politikájában. In: *Rákóczinak dicső kora*. Szerk. Csátáry György. PoliPrint, Ungvár, 2012. (Rákóczi-füzetek 91.) 9–28.

2 Rákóczi a korábbi nagy európai konfliktus, a harmincéves háború lezárása nyomán keletkezett francia kötelezettségvállalásra alapozhatta – legalábbis kezdetben – mozgalma európai hatalmi politika részévé emelésének reményét, hiszen erre „feljogosított dédatyám szövetsége, melynek hatálya kiterjed a szövettek utódaira is”. *II. Rákóczi Ferenc*: Fejezetek a vallomásokból. Vál., bev. Benkő Samu. Kriterion, Bukarest, 1977. 138. A Rákóczi-szabadságharc külföld előtti megjelenítésének problematikájához, kommunikációs technikái sajátosságaihoz: *G. Etényi Nóra*: Die Umschichtung der Machtverhältnisse im Spiegel der zeitgenössischen Zeitungen und Pamphlete. *Studia Caroliensia* 5. (2004) 3–4. sz. 349–369.; *Üő*: A Rákóczi-szabadságharc hírei a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. In: *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa*. Szerk. Tamás Edit. Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2003. 212–237. A mintegy tízéves időtávlatban, korabeli „politikai almanach” formájában megjelentetett sorozat értelmezéséhez: *Kincses Katalin Mária*: *Theatrum Europaeum*. A Rákóczi-szabadságharc eseményei az európai kulturális színtéren. *Had-történelmi Közlemények* 126. (2013) 1. sz. 3–22.

maznak, hogy „a francia pápizmus és abszolutizmus által fenyegetett tengeri hatalmak különösen fogékonyak voltak a magyarok segélykérése iránt, akik azzal érveltek, hogy szabadságjogaik védelmében keltek fel a zsarnok uralkodó ellen”.³

A Rákóczi-szabadságharc első nyilvános külpolitikai dokumentumában, vagyis az 1704-ben Nagyszombatban kiadott *Universis Orbis Christiani Principibus et Respublicis*, azaz *A keresztyén világ minden fejedelmeinek és reszpublikáinak* szóló kiáltványban II. Rákóczi Ferenc az általános közjogi, társadalmi, gazdasági sérelmek felsorolását követően, a Habsburg uralkodó kormányzatának valamennyi téren megtapasztalt és bizonyított törvénytelen eljárását ismertette a 16. pontban a vallásgyakorlat sérelmét is hangsúlyozza, holott a szabad vallásgyakorlatot „mind az ország ’s mind az impériumi törvények helyben hagytanak”.⁴ Ugyanakkor aligha kerülhette el a külföldi hatalmak figyelmét, jóllehet pragmatikus, a közvetlen politikai, katonai eredményesség függvényében változó magatartást kellett tanúsítaniuk, hogy a protestánsok sérelmei hangsúlyosan szerepelnek egy olyan mozgalom törvényességet hirdető manifesztumában, amelynek vezetője meggyőződéses, a vallását szigorúan gyakorló római katolikus birodalmi herceg.⁵

Felületesen vizsgálva, s a pusztán gazdasági, társadalmi szempontok prioritását hangsúlyozó, ha úgy tetszik osztályszempontú megközelítés alapján is természetesen felmerül a kérdés: vajon a vallás ügye az azonos dogmatikai irányultságú felekezetekhez tartozó közösségek szimpátiáján túlmenően valóban ilyen horderejű kérdés lett volna? A korabeli források vizsgálata arra enged következtetni, hogy a vallásgyakorlat és az érintett egyházak helyzetének problematikája különleges helyet foglalt el a külpolitika és a diplomácia világában. A spanyol trón öröklésének kérdésében kirobbanó általános európai konfliktus idején rendkívül fontossá vált a korabeli, protestáns szimpátiájú angol közvélemény befolyásolása, hiszen a Habsburg uralkodó szövetségeseként Anglia igen komoly anyagi, katonai áldozatokat hozott. Igaz ugyan, hogy a másik protestáns szövetséges, az Egyesült Tartományok haderejének legmagasabb létszáma 119 000 fő volt az angolok 70 000 főnyi kontinentális haderejéhez képest, viszont tagadhatatlan az is, hogy a Habsburg szövetségést London támogatta jelentősebb hitelekkel.⁶ Nem véletlen

3 Linda Frey–Marsha Frey: II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak. *Történelmi Szemle* 24. (1981) 664.

4 Ráday Pál iratai. I. 1703–1706. S. a. r. Benda Kálmán–Esze Tamás–Maksay Ferenc–Pap László. Akadémiai–Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1955. 104–105.

5 Tóth István György: The Protestant Rebels of a Catholic Prince. Missions and Missionaries in the Rákóczi War. *Studia Caroliensia* 5. (2004) 3–4. sz. 293–295.

6 J. Black: Britain’s Foreign Alliances in the Eighteenth Century. *Albion* 20. (1988) 573–602. A szigetország külpolitikájának átfogó értékeléséhez: *Uő: A System of Ambition: British Foreign Policy, 1660–1793*. Longman, London, 1991. Anglia hadba lépésének indokait a későbbi bécsi követ, *George Stepney* fogalmazta meg a közvélemény számára: *An Essay upon the Present Interest of England*. London, 1701. A spanyol örökösödési háborúnak az Egyesült Tartományok szempontjából elkerülhetetlen voltára, ill. a holland haderő adataira, vezényletére: *J. Israel: The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*. Clarendon, Oxford, 1995. 970–973. A háború időszakához, ill. a szövetséges haderő főparancsnokának tevékenységéhez: *D. W. Jones: War and Economy in the Age of William III and Marlborough*. Blackwell, Oxford, 1988. Az örökösödési háború előzményeihez:

tehát, hogy a protestánsok ügye Daniel Defoe-nak az éppen 1704-ben indított *Weekly Review of the Affairs of France* című lapjában megjelent cikksorozatában is komoly hangsúlyt kapott.⁷ Defoe azonban éppen Anglia külpolitikai érdekeinek megfelelően, s egyértelműen az angol olvasóközönség befolyásolása érdekében, tehetséges, jó tollú publicistaként mindenkit igyekezett meggyőzni arról, hogy Magyarországon nem vallásháború folyik, s a magyarok a szigetország ellenségével, a francia királlyal szövetkeztek, az ő támogatásával vívják harcukat.

A Rákóczi-szabadságharc angol diplomáciatörténeti vonatkozásaival kapcsolatban több elemzés született, így R. Várkonyi Ágnes is foglalkozott a kérdéssel. Legutóbb B. Kiss Attila szolgált adalékokkal az erdélyi születésű, s magas angol–holland politikai körökben forgolódo protestáns Adam Franck tevékenységéről, valamint a nagyszombati béketárgyalások egyes részleteiről.⁸ Jelen írásunkban olyan diplomáciai megnyilvánulásokra kívánunk rámutatni, melyek árnyalhatják a szigetország diplomatáinak és politikusainak eljárásával kapcsolatos eddigi ismereteinket. Vizsgálódásunkat alapvetően az is indokolja, hogy az angol magatartást elemző írásokban többnyire csak érintőlegesen kap szerepet ez a problematika, jóllehet George Stepney (1663–1707) bécsi követi posztról való elmozdításának hátterében, így a magyar követelések „szövetséges diplomatához méltatlan képviselőének” vádja mögött feltétlenül ott rejlik a magyarországi és erdélyi protestánsok iránti szimpátiája is.⁹ Az angol diplomácia korabeli bécsi képviselőének kulcsfigurája ugyanis, aki egyébként kortársai által is elismert műveltsége mellett a whig Kit-Cat klub tagjaként,¹⁰ vagyis egy különleges politikai, szellemi, baráti társaság révén emelkedett pályáján, már

D. J. Hill: A History of Diplomacy in the International Development of Europe. I–III. Fertig, New York, 1967. III. 268–272. A tengeri hatalmak és a Habsburg uralkodó között 1701. szeptember 7-én megkötött szerződés: F. A. Pribram: Österreichische Staatsverträge. England. I. 1526–1748. Wagner, Innsbruck, 1907. 226–232. Az Egyesült Tartományok részéről folyósítandó 2 000 000 holland forintos kölcsön esetében a magyarországi, valamint erdélyi réz és higany szolgált fedezetül a bécsi udvar részéről. The National Archives (London; = TNA), State Papers (= SP) 80/20. fol. 35.

- 7 A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerk., vál. Köpeczi Béla. Gondolat, Bp., 1970. 75–188.
- 8 A kérdéskör alapvető forráskiadványa: *Simonyi Ernő: Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára, 1703–1712. I–III. Eggenberger–MTA, Bp., 1872–1877. (Archivum Rakocianum II.). A szabadságharc vezetőjének első, tágabb európai kontextus felvázolására törekvő biográfiája: Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. I–III. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1907–1910. (Magyar Történelmi Életrajzok). A tengeri hatalmak és a szabadságharc viszonyához: R. Várkonyi Ágnes: Anna királynő levélváltása Rákóczival és az európai hatalmi egyensúly esélyei. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. MTA TTI, Bp., 1993. 149–161.; *Uő: Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol–holland kapcsolataihoz. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 9. (1999) 317.; B. Kiss Attila: Egy ismeretlen „angol” diplomata a nagyszombati tárgyalásokon. Századok 147. (2013) 855–890.**
- 9 Stepney 1705. január 21-én Robert Harley államtitkárhoz intézett levelében reflektál Jan Vratislav gróf cseh kancellár vádjaira, aki szerint az angol mediátor „favourable to the Hungarians”. TNA SP 105/75. Stepney életpályájához: *S. Spens: George Stepney 1663–1707: Diplomat and Poet. Clarke, Cambridge, 1997.*
- 10 *O. Field: The Kit-Cat Club. Harper, London, 2009. 21–26., 164–165., 176–177.*

1701-ben és 1702-ben íródott jelentéseiben, azaz még a szabadságharc tényleges megkezdése előtt feltűnő figyelmet szentelt a magyarországi protestánsok helyzetének. Vizsgálódásunk alapját mindenekelőtt az Egyesült Királyság nemzeti levéltárában (The National Archives, a korábbi Public Record Office) fellelhető állami iratok német birodalmi (SP 80) és török portai (SP 97) fondfőcsoportjai, illetve a követségi levéltárak fondfőcsoportja (SP 105) alkotják.

Regionális konfliktus vagy „Európa közös ügye”?

Aligha vitatható, hogy a „*natio Hungarica*” nevében az erdélyi fejedelmek háborúitól a Rákóczi-szabadságharc időszakáig tett deklarációk érvrendszerében megjelenő hivatkozások, így például a korábban törvények által is biztosított jogok, vagy éppen a vallásgyakorlat szabadságának védelme, ne álltak volna összhangban a németalföldi vagy éppen angliai történelmi tapasztalattal. A Rákóczi által képviselt, a *Recrudescunt* soraiban kifejtett érvrendszer valóban értelmezhető kellett hogy legyen a „fejedelmek és republikák”, vagyis az egyes külföldi hadviselő felek, s így sajátos módon éppen a Habsburg-dinasztia szövetségeseinek számító tengeri hatalmak részéről. A korszak európai államai közül az Egyesült Tartományok, vagyis Hollandia mellett ugyanis Anglia volt az a másik állam, melynek népe megvívta a maga küzdelmét saját földjén egy zsarnoki, a protestáns alattvalók felett törvénytelen eszközökkel uralkodó dinasztiaival szemben.¹¹ Mindamelllett az isteni rendre való hivatkozás motívuma egyöntetűen fellelhető az európai nemzetközi kapcsolatokat befolyásoló egyéb dokumentumokban, békeszerződések preambulumaiban, vagy éppen ünnepélyes rituálékban.¹²

Az egyetemesség gondolata egyébként már a Rákóczi-szabadságharc korai időszakának hazai dokumentumaiban is fellelhető, úgy, amint azt Garamszegi Géczy Zsigmond ezereskapitány 1703. szeptember 23-án a Nógrád vármegyei nemességhez intézett levelének bevezető részében is olvashatjuk: „Dicsőségesebb halált senki sem kívánhat e világon, mint az, aki lelki s testi szabadságért mind élni, mind halni örömmel kész. Ehhez képest, minthogy az Úr Istennek is úgy tetszett, magamnak is jobbnak és hasznosabbnak, dicséretesebbnek ítélttem lenni azokkal meghalni, akik lelki-testi szabadságukat szívből óhajtják s kívánják, hogy-

11 *T. Harris*: Revolution. The Great Crisis of the British Monarchy, 1683–1720. Penguin, London, 2007. 242–272. II. Jakab (1685–1688) angol király uralkodásának rekatolizációval fenyegető fordulatát illetően a kortárs Roger Morrice 1687. november 26-án így fogalmazott: „In case Popery should intirely obtain here both in Church and State it would be so fatal to the Dutch Interest that is founded upon Protestancy, that some conceive they would be aggressors upon us not only by Sea but by Land, knowing that they cannot susbsist if we entertaine Popery, and if they should, the Kingdome generally would stand well affected to them.” Idézi *Harris, T.*: i. m. 273.

12 A békeszerződések preambulumaiban utalása Istenre éppen úgy jellemzője a kor gyakorlatának, mint ahogyan példaként említhetjük a spanyol örökösödési háború lezárását jelentő különleges eseményt, midőn a spanyol uralkodó, XIV. Lajos unokája elengedhetetlen szakrális külsőségek közepette mondott le a francia trónról a spanyol *cortez* jelenlétében, s kezét a Szentírásra téve mondta el az esküszöveget 1712. november 5-én. *Hill, D. J.*: i. m. (6. jz.) III. 331.

sem mint azokkal élni, akik annak rontói, sanyargatói és gyilkosai, szemlátomást szép örökségünket foglalják törvénytelenül, hamisan másoknak conferálják, vértünket szomjúhozzák, testünket ártatlanul kínozzák [...].¹³

Nem kétséges, hogy Géczy Zsigmond sorai a fizikai megsemmisítés, a kifosztás, egyáltalán a szabadság fogalmát, annak sérelmét szintén értelmezni képes közönség számára adnak látéleletet a 17–18. század fordulójának magyarországi állapotairól, ha úgy tetszik, a mindennapok valóságában kialakuló lélektani hatásról, mely a kor Magyarországon a társadalom legnagyobb része számára kézzelfogható volt. Mégis, a fenti levélrészlet a sérelmek felemlítésén túlmenően egyúttal azt is jelzi, hogy a levélíró erőt is merít azon közösség tagjainak elszántságából, akik lelki-testi szabadságukat óhajtják, és a szép örökséget „törvénytelenül” foglalókkal szemben a halált is vállalják. A Géczy által jegyzett dokumentum, melynek tartalmát és stílusát feltehetően pontosan egyeztetette Rákóczival, érezteti ugyanakkor a cselekvés és halálra szántás egyáltalán nem hiábavaló voltát is. Márpedig a kor magyarországi társadalmának tapasztalata szerint, e retorika tényleges tartalma, hatóereje, a szavakon és a fogalmi rendszeren túlmutatva, csakis az adott időszak katonai realitásainak, illetve a „halálra szántak” vezetője, II. Rákóczi Ferenc személyének és hadszervezői, politikai, s ennek megfelelően diplomáciai képességeinek volt a függvénye.

A kor Európájában állam és vallás, későbbi fogalmaink szerint a közjó és a kultusz egységének megteremtése alapvető hatalmpolitikai kérdésnek számított. Anglia közvéleménye tehát nem véletlenül tanúsíthatott volna fogékonyságot a magyar ügy iránt, hiszen a Bécsben székelő I. Lipót német-római császár, s mellesleg magyar király, vagy éppen az angol trónról elűzött II. Stuart Jakab számára az alattvalók jólétének, lelki szabadságának biztosítása – jóllehet uralkodói rendeletek, békekötési cikkelyek, kodifikált törvények is garantálták – valóságos és eredményes fegyveres fellépés nélkül aligha jöhetett szóba. A kor európai nagypolitikájának dilemmája azonban távolról sem egyszerűsíthető le az abszolutista vagy éppen parlamentáris képviseleti kormányzati rendszeren alapuló szembenállás, netán a protestáns vagy katolikus szupremáciájú államok közti különbségek képletére. A kérdés az volt, vajon XIV. Lajos, aki udvarának pompájával és abszolutisztikus kormányzati gyakorlatával Európa valamennyi fejedelme számára pozitív vagy negatív példaként szolgált,¹⁴ képes lesz-e az utolsó Habsburg-házból származó spanyol uralkodó, II. Károly király halála után a spanyol trón megszerzésére, s ezáltal a Francia Királyság lesz-e Európa vezető hatalma.¹⁵ A kirobbanó általános európai konfliktus azután, a későbbi nagy európai háborús konfliktusokhoz hasonlóan, olyan feleket is azonos szövetségi rendszerbe kényszerített, akik egyébként az állami élet működése, a társadalmi, politikai berendezkedés, és nem mellékesen a vallás tekintetében is inkább ellenfelek lettek volna. Ezzel magyarázható a ten-

13 Ráday Pál iratai i. m. (4. jz.) 60. Nem mellékes, hogy a fegyverre kelt nemes és nemtelen ország-lakosok zászlajának felirata szerint Istennel indulnak harcra a „hazáért és a szabadságért”.

14 A nantes-i ediktum visszavonásának következményeit és kísérőjelenségeit a kortárs memoáriró, Saint-Simon herceg (1675–1755) is elemzi: Saint-Simon herceg emlékiratai. Vál., ford. Réz Pál. Európa, Bp., 1987. 472–477.

15 J. H. Plumb: Sir Robert Walpole. I–II. Cresset, London, 1956–1960. I. 93–98.

geri hatalmak, vagyis Anglia és az Egyesült Tartományok szövetségekötése a Habsburg uralkodóval, melynek célja a francia király és a bajor választófejedelem, II. Miksa Emánuel katonai szövetségének ellensúlyozása volt.¹⁶

A konkrét hadművelleti eredményesség érdekei, illetve a hadviselő feleket egyformán szorító gazdasági, pénzügyi kényszerhelyzet azonban olyan politikai, katonai kombinációkat is felszínre hozott, ami ezúttal a keresztény és az iszlám világ törésvonalában, ám a Habsburg Birodalomba betagoltan elhelyezkedő Magyarország számára is lehetőségeket biztosított. Ez a lehetőség pedig egyértelműen attól függött, hogy a francia politika szándéka a rivális Habsburg hatalommal szembeni diverzió élesztésére mennyire számított komolynak. A francia politikai érdekek szempontjából a magyarországi belpolitikai állapotok, így a bécsi udvar önkényeskedései, a törökellenes visszafoglaló háború miatt kimerült országot sújtó hatalmas adóterhek, az erőszakos rekatolizáció, a nemességet alkotmányos királyválasztó és ellenállási jogában a soproni országgyűlésen ért sérelmek, vagy éppen a fegyverválság, mind-mind kedvező lehetőséget kínáltak.¹⁷

A veszélyt, a Habsburg szövetséges haderejének és anyagi erőforrásainak mozgósítását gátló magyarországi fejleményeket London kezdetben a török beavatkozás miatt esetlegesen bekövetkező kedvezőtlen fordulat szempontjából értékelte. Stepney 1702. március 8-án Arnold Joost van Keppel, Albemarle első grófja, III. Vilmos kegyeltje és tábornoka részére fogalmazta ezt meg először, kifejtve, hogy a császári csapatoknak a visszafoglalt magyarországi területek kockáztatása nélkül kell eleget tenniük szövetségesi kötelezettségüknek.¹⁸ A török katonai fellépés lehetőségére nem minden alap nélkül figyelmeztetett Stepney, hiszen Robert Sutton konstantinápolyi angol követ jelentései a török előkészületekről előtte sem voltak ismeretlenek.¹⁹

Stepney bécsi tevékenysége kapcsán már igen korán, vagyis alig néhány hónappal szolgálati helyének elfoglalását követően dokumentálható az érdeklődése a magyarországi protestánsok helyzete iránt. 1701. május 22-én kelt memorandumában a szigetországi diplomata és a holland követ, Jacob Jan Hamel-Bruyninx együttesen emelt szót a kőszegi protestánsok érdekében.²⁰ Stepney Széchényi Pál kalocsai érseknek a veszprémi reformátusokkal szemben alkalmazott sérelmes rendelkezéseiről, többek között a szuperintendens megválasztását korlátozó intézkedéséről is tájékozódott, csakúgy, mint Radanay Mátyás pécsi püspöknek az egy-

16 A problematika általános szempontjainak rekonstruálásához Jeremy Black hivatkozott munkái mellett az angol katonai és politikai elit egyik alakjának, a kiemelkedő katona és whig politikus Lord Stanhope-nak a biográfiája szolgál további részletekkel: *B. Williams: Stanhope. A Study in Eighteenth-Century War and Diplomacy.* Oxford, 1932.

17 *Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája és a francia–bajor kapcsolat.* In: *Az állami-ság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról.* Szerk. Czigány István. Zrínyi, Bp., 2002. 8–28.

18 TNA SP 80/18. fol. 122.

19 TNA SP 80/19. fol. 172.

20 TNA SP 80/20. fol. 22. Formálisan gróf Gotthard von Salburg kamarai elnök reflektált két nappal később kelt iratában a beadványukra. TNA SP 80/20. fol. 23.

házmegyéjében élő protestánsokkal szembeni fellépéséről. Jelentős diplomáciai intervencióra pontosan a magyarországi protestánsok sérelmei, az őket ért igen súlyos jogsértések miatt került sor, midőn a bécsi angol és holland diplomata 1702. szeptember 10-én személyes kihallgatás keretében emelt szót érdekükben, s átadták I. Lipótnak a magyarországi protestánsok érdekében megfogalmazott beadványukat. Aligha kétséges, hogy Stepney, illetve a holland követ álláspontját az erdélyi protestánsok helyzetéről a Bánffy György és Bethlen Miklós által összeállított, 1702. július 26-án kelt memorandum is befolyásolhatta.²¹ Ugyanakkor azonban a magyarországi viszonyokról szóló ismertetéseiben, így többek között a háborús terhek következményeiről szóló beszámolóiban Stepney nem vetett számot semmiféle mozgalommal vagy ellenállással.²² Az adott időszakban kelt jelentéseiben Rákóczi szökését sem értékelte úgy, hogy az esemény valóban egy komoly magyarországi fegyveres harc lehetőségét veheti fel, bár II. Ágost lengyel királynak a bécsújhelyi börtönből megszökött magyar főúr támogatását tiltó 1701. szeptember 8-i proklamációjából egy példányt megküldött Londonba, mint ahogy utóbb Rákóczi feleségének a zárdából való elbocsátásáról is tájékoztatta Sir Charles Hedges államtitkárt.²³ Az angol diplomácia figyelmét Rákóczi személye csak később keltette fel. Ennek első jele a portai követ, Robert Sutton Perában, 1703. március 31-én kelt levele, melyben azt jelenti az államtitkárnak, hogy Rákóczi Lengyelországban a francia uralkodó követének támogatását élvezi.²⁴

A szövetséges Habsburg uralkodó cselekvőképességét negatívan befolyásoló fejleményről, a megfelelő háborús részvételét veszélyeztető magyarországi helyzetről Stepney 1703. június 2-i jelentésében számolt be.²⁵ E szerint a bécsi kormányzat politikája miatti elégedetlenség már fegyveres formát kezd ölteni, s valóban megvan a veszélye annak, hogy komoly katonai erőket köthet le egy kiterjedő mozgalom. Stepney mindezért a kamarát okolta, mely úgy követel négy millió forintot, hogy az ország főbb exportcikkeire – szarvasmarha, gabona, bor – nincs felvevőpiac. Jellemző, hogy megközelítésében a lélektelen adminisztratív intézkedéseket kárhoztatja, mondván, hogy ezeket „a szerencsétlen embereket a kétségbeesésbe kergették”. Ennek ellenére ekkor még úgy látta, hogy a súlyos helyzet enyhíthető, sőt orvosolható lenne, bár attól is tartott – s

21 TNA SP 80/20. fol. 20., 22., 24., SP 105/67. fol. 39., SP 105/73. fol. 535.

22 TNA SP 80/18. fol. 348.

23 A fejedelem és a gyanúba fogott magyarok Bécsújhelyre szállításáról 1701. május végén kelt jelentésében számolt be: TNA SP 105/62. fol. 91. A Rákóczi szökésével kapcsolatos hírekről ld.: TNA SP 105/64. fol. 228., SP 80/19. fol. 76., SP 80/21. fol. 388.

24 TNA SP 97/21. fol. 129. „Whether the French may not at present endeavour to prevail with the Turks to give him the Prince Rakotzi any indirect assistance in order to attain that Principality, or to countenance a Rebellion in Hungary in his favour, especially during the confusions in Poland, I am not able to judge [...]”

25 TNA SP 80/21. fol. 2. 1703. június 6-i és 9-i levelében a magyarországi „felfordulás” – a „commotion” szót használja – lecsendesedésére utal, ill. június 20-i levelében számol be Károlyi Sándor szatmári főispán dolhai győzelméről, megemlítve, hogy az elfogottakat kínpadra vonják majd, hogy bevallják, ki bujtogatta őket lázadásra, végül pedig karóba húzzák valamennyit. TNA SP 80/21. fol. 16., 27.

ezen a ponton egyértelmű szimpátiája is kiérződik soraiból –, hogy a bécsi udvar épp ezt a mozgalmat használja majd ürügyként a protestánsok kiirtására. Kitér ugyanis Kollonich Lipót esztergomi érsek, valamint a császár jezsuita gyóntatója intoleráns politikát ösztönző befolyására a protestánsokkal szemben. Ezen a ponton Stepney egészen odáig megy, hogy szinte megelőlegezi uralkodója jóváhagyását, amennyiben holland követtársával érdemben fellépnek a császárnál a protestánsok érdekében.²⁶

A magyarországi mozgalom tényleges jelentőségének értékelését Stepney először 1703. szeptember 29-i levelében fogalmazta meg, ismét kiemelve az esztergomi érseknek a protestánsok jogait semmibe vevő, az áttérni nem akarók fizikai megsemmisítésétől sem idegenkedő politikájának a hatását.²⁷ A szövetségesek katonai érdekeit fenyegető fejleményeket illetően Robert Sutton portai követ november 8-i jelentésében már arról számolt be, hogy sokan a magyarok közül, vagyis a Thököly-emigráció tagjai, elindultak, hogy csatlakozzanak Rákóczihoz. Mindamellettt arra is emlékeztetett, hogy a Porta számára is kedvezőnek tűnik egy esetleges magyarországi intervenció, hiszen Erdély el van vágva, ráadásul állítólag maguk az erdélyiek is üdvözlőnek a beavatkozást.²⁸ 1703 novemberében egyébként Stepney rövid időre visszatért Londonba, s ezalatt titkára, Charles Whitworth ideiglenes ügyvivőként látta el a bécsi angol képviselőt a feladatokat.²⁹ Stepney visszarendelése azért lényeges momentum, mert gyakorlatilag London először tartotta fontosnak a magyarországi helyzettel kapcsolatos megoldások számbavételét, így a tárgyalásos megoldáshoz a megfelelő instrukciók kidolgozásának szükségességét. Ezért nagy jelentőségű, s magyar szempontból politikai nyereséggel kecsegtető mozzanatként értékelhetjük Sir Charles Hedges és Whitworth levélváltását, melyben Rákóczi katonai sikerei nyomán a szövetséges császári haderő tehermentesítésének szükségességére mutattak rá.³⁰ Január elejéről ráadásul közvetett módon arra is van utalás, hogy Whitworth-nek utasításba adták Londonból, hogy lehetőség szerint presszionálja a császárt a felkelőkkel való tárgyalásos rendezésre, és ennek formális részleteiről egyeztessen.³¹

Nem mellékes, hogy az angol diplomáciai jelentések 1704 elején már egyértelműen azt sugallják, hogy a külföldi hatalmak garanciája az esetleges tárgyalások

26 „[...] the Priests disguise the truth from the Emperour and intend (as I believe they do) to use this pretext for extirpating Religion under the false name of Rebellion, I hope her Ma[jes]ty will not disapprove me if I show myself in the Gap, with Mr Bruyninx, by remonstrating to the Emperor how unrighteously he is served [...]” *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/1. 18.

27 TNA SP 80/21. fol. 363.

28 TNA SP 80/22. fol. 252.

29 Whitworth 1703. november 17-i jelentésében ad részletes tájékoztatást a felső-magyarországi és erdélyi katonai helyzetről. TNA SP 80/22. fol. 42.

30 TNA SP 80/22. fol. 51., 63., 69., 73., 77., 98.

31 TNA SP 80/22. fol. 176. Maximilian Ulrich von Kaunitz gróffal folytatott tárgyalásairól így számol be: „The Form of the Full Powers will be left to Her Majesty and Her Council and the Emperor does not question but they will be drawn up with too much Circumspection, as not to prejudice his Authority or Reputation and hopes Her Majesty’s Intercession will only extend to such demands as may be reasonable [...]”

kulcskérdésévé vált. A magyarok tárgyalási készségének alapja a tényleges garancia, bár annak mikéntje nincs meghatározva, s a közvetítők (angolok, hollandok) felelőssége lesz, hogy a magyarok ne forduljanak a lengyel, svéd vagy porosz királyhoz. Ugyanakkor angol részről az sem volt mellékes, hogy a 200 000 talléros londoni kölcsön fejében Bécs magyarországi bányakincseket (réz, higany) kötött le, vagyis olyan ellentételezéssel kívánt élni, mely felett gyakorlatilag nem, vagy igen kétséges módon, a gyorsan változó magyarországi katonai helyzetűtől függően rendelkezhetett.³² Whitworth 1704. február 27-i jelentésében a bécsi miniszterekkel folytatott tárgyalásai kapcsán ráadásul utal az udvar időhúzására is, többek között a megbízólevelek megfogalmazása kapcsán, hiszen Savoyai Jenő herceg a „hoc pacis negotium” kifejezéshez képest makacsul a „hoc compositionis negotium” megfogalmazáshoz ragaszkodott, ily módon is gyengítve a magyarok küzdelmének legitimitását, minthogy békéről csak egyenlő felek tárgyalhatnak.³³

Stepney visszatérése után, 1704. március 15-én kelt jelentése Hedges államtitkárnak lényegében két fő elemre koncentrál, vagyis arra, hogy mi készítette az udvart a tárgyalásokra, illetve kitér arra, hogy a holland diplomatát, a leendő mediátor Hamel-Bruyninxot mennyire pozitívan fogadta a magyar lakosság, elsősorban holland és természetesen protestáns volta miatt.³⁴ Ugyanakkor azt is jelzi, hogy a magyarok, vagyis a gróf Bercsényi Miklós vezette magyar tárgyalóbizottság mennyire tartózkodóan, sem nem elfogadóan, sem nem elutasítóan reagált. Kiderül az is, hogy a *Recrudescunt* egy példányát nem sokkal előbb vette kézhez, s a proklamáció alapján részletesen beszámol a magyar álláspontról, ismertetve a közjogi s egyéb sérelmeket, így a 16. pontban a vallásgyakorlat elnyomását („invading their liberties under pretence of suppressing a religion which is tolerated by the laws of the Kingdom and confirmed by the Emperor’s decrees”).³⁵

Felmerülhet a kérdés: vajon mi volt Stepney meglátása a tárgyalásos rendezés eredményességét illetően? Hedgesnek küldött 1704. április 5-i jelentése beszámol a császárnál tett kihallgatásáról, melynek nyomán úgy látta, hogy gróf Siegbert Heister tábornok északnyugat-dunántúli sikerei, a rácok dél-dunántúli előrenyomulása csakúgy, mint gróf Pálffy János horvát csapatokkal való nyugat-dunántúli előrenyomulása egyértelműen tükrözi az udvar tényleges törekvését, azaz hogy fegyverrel kívánják a magyarországi elégedetleneket legyőzni.³⁶ Június 11-i jelentésében ráadásul Stepney feketén-fehéren, valóban belső meggyőződésének és ítéletének hangot adva kimondja, hogy milyen nehéz egy olyan szövetséges udvart támogatni, amelynek hadereje Heister tábornok vezetésével s a jezsuiták befolyásának hatására oly kegyetlen eszközöket alkalmaz protestáns magyarokkal szemben. Nem mellékesen utal a nagyenyedi református kollégium felégetésére,

32 Az angol pénzügyi támogatás elemzéséhez ld.: *G. Otruba: Die Bedeutung englischer Subsidien und Antizipationen für die Finanzen Österreichs 1701 bis 1748. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 51. (1964) 192–205.

33 TNA SP 80/22. fol. 257.

34 TNA SP 80/23. fol. 88.

35 A kiáltvány Stepney kézírásával annotált példánya: TNA SP 80/23. fol. 152.

36 TNA SP 80/23. fol. 134.

az áldozatokra.³⁷ Önmagáért beszél az is, hogy a vonatkozó részben a szövetséges udvar megnevezése rejtjeles számkombinációkkal szerepel.

Ugyanakkor a közvetlen katonai érdekek védelme tükröződik a szövetségesek főparancsnokához, Marlborough herceghez írott 1704. június 18-i levelében, melyben figyelmezteti a herceget, hogy ne hagyja, hogy Savoyai Jenő három-négy lovasezredet elvonjon a délnémet frontról, s Magyarországra vezényelje őket. Fel-tűnő módon azonban ismételten hangot ad protestáns szimpátiájának, mivel úgy látja, hogy a háború erőszakos befejezése valójában a jezsuiták érdeke, hiszen egy békés rendezés eredményeképpen elvesztenék a csalárdul megszerzett egyházi vagyont. Másrészt inkább tárgyszerűnek, semmint elfogultnak értelmezhetjük azt a meglátását, miszerint egy olyan nemzet esetében, amely a megsértett jogai miatt már hétszer volt kénytelen fegyvert fogni, a garanciák tekintetében indokolt az óvatosság.³⁸ Ugyanakkor nem elhanyagolható szempont, hogy fontos hangulati elemeket is tükröznek Stepney jelentései. Amikor beszámol a Badeni Lajos július 2-i donauwörthi győzelmét követő diadalmas hangulatról a bécsi udvarban, s arról, hogy I. József személyesen is megszólította, ezzel a gesztussal mintegy elismerve az angol haderő kiemelkedő szerepét a bajorok elleni hadműveletekben, Stepney hangsúlyozza, hogy nem tévesztik meg a dinasztia üres, semmitmondó bókjai.³⁹

Mindezek után valóban kulcsfontosságú mozzanat, hogy Stepney 1704. szeptember 11-én találkozott a táborban lévő Marlborough herceggel, s átfogó tájékoztatást adott számára a bécsi udvar és a magyarok közötti konfliktus részleteiről.⁴⁰ Nem mellékesen a konfliktus mielőbbi rendezését, kiegyenlítését, tehát nem katonai megoldását angol szempontból is fontosnak tartotta, s ebben a szel-lemben tájékoztatta a szövetséges hadak győztes főparancsnokát. A dilemmát egyébként maga Daniel Defoe, a politikai publicisztika klasszikus alakja is megfogalmazta szeptember 5-én a *Weekly Review*-ban közzétett írásában, ily módon: küldhetünk-e egy hadsereget a császár védelmére, és egyet a leverésére?⁴¹ Megjegyzendő, hogy Stepney Harleyhoz intézett jelentésében beszámolt arról, miszerint a holland követ, Hamel Bruyninx egyenesen a császári delegátus vezetője, Johann Friedrich von Seilern báró arcába vágta, hogy ha tudta volna, hogy katonailag ilyen lehetetlen, sőt arcátlan követelésekkel áll elő Rákóczival, illetve a magyar delegátussal szemben, úgy egyáltalán nem kompromittálta volna magát előttük, vagyis el se utazott volna Bécsből.⁴²

37 TNA SP 80/23. fol. 318.

38 TNA SP 80/23. fol. 361.

39 TNA SP 80/23. fol. 392.

40 Stepney John Churchillhez (1650–1722), Marlborough hercegéhez intézett 1704. szeptember 7-én kelt levelében fejtette ki a Rákóczival kötendő béke szükségességének politikai és morális indokait. TNA SP 105/73. fol. 172.

41 A Rákóczi-szabadságharc és Európa i. m. (7. jz.) 23–24.

42 Stepney november 12-én kelt jelentése. TNA SP 80/24. fol. 202. Stepney november 3-i jelentésében kárhoztatja a protestáns konvertita Seilern báró magatartását, a magyar fél számára érthető garanciák elvetését, ill. Rákóczi megfelelő címzésének figyelmen kívül hagyását. TNA SP 80/24. fol. 164., 165.

Szövetségi érdek és közvetítés

Az angol–holland mediáció ügyében I. Lipót 1705 tavaszán bekövetkezett halála hozott fordulatot. Stepney Sir Robert Harley államtitkárhoz intézett 1705. június 27-i levelében a tárgyalások előtti diplomáciai előkészületeket vette számba, különös tekintettel a magyarok sérelmeire és követeléseire, melyek a béketárgyalások során mindenképpen felmerülhettek.⁴³ Meglátása szerint Lipót halála után, jóllehet a magyarok szempontjából kulcskérdés a nemzetközi garancia, a római király, vagyis I. József akár szakítana is apja politikájával, ugyanakkor presztízsveszteségként értelmezné az angol, holland, svéd, porosz és lengyel garanciát. Tényleges probléma viszont, hogy a magyarok József örökös királyság jogcímén történt magyar királlyá koronázását jogtalannak tekintik, tehát csupán egy újabb országgyűlés keretében kaphatnának lehetőséget a sérelmek orvoslására.

A magyarokkal folytatandó újabb tárgyalások közvetítői feladatára Charles Spencer, Sunderland harmadik grófja kapott megbízást Anna királynőtől. Sunderland viszont Robert Harley államtitkárnak Pozsonyból küldött november 5-i jelentésében már eleve hiábavalónak ítélte a tárgyalásokat, s ő maga mielőbb Bécsbe akart utazni, hogy az oda várt Marlborough herceggel visszatérjen Angliába. Visszarendelő levelét Anna királynő gyakorlatilag már szeptember 21-i dátummal megküldte. Az üzenetváltások ellenére ez az időszak valóban kevés eredménnyel kecsegtetett, s a diplomaták lényegében csak azért mentek Nagyszombatba, mert ez a bécsi udvar kimondott kérése volt, tehát a magyarokat pusztán diplomáciai eszközökkel kívánták elaltatni, illetve bennük illúziókat ébreszteni.⁴⁴ Le kell azonban szögez-nünk, hogy Sunderlandtól eltekintve az angol fél egyelőre nem foglalt állást a tárgyalások formálissá tétele mellett, sőt a jelen lévő Stepney egyértelműen a tárgyalásos rendezés érdekében emelt szót. Rákóczi hadainak pudmerici veresége azonban jelentősen rontotta az egész magyar felkelés katonai erejének nemzetközi megítélését. Stepney augusztus 15-i levelében osztja meg gondolatait hivatali felettesével, többek között a Rákóczi vezette mozgalom katonai gyengeségének nyilvánvaló negatív diplomáciai következményeire utalva.⁴⁵ Realista megközelítése tehát mindenképpen hozzájárulhatott ahhoz, hogy Sunderland missziója konkrét

43 TNA SP 80/26. fol. 42.

44 Sunderland összefoglaló jelentése november 14-én kelt, melyben Stepney álláspontjára is utal a magyarok követeléseit illetően. TNA SP 80/27. fol. 97. Az erdélyi születésű, s holland–angol miniszteriális szintű kapcsolatokkal rendelkező Adam Francknak Harleyhoz intézett levelét teljes egészében idézi B. Kiss Attila, melyből kiderül, hogy mindkét felet kárhozhatja a protestánsok ügye miatt: „Nagyon fájnak a mindkét fél részéről tapasztalt gyarlóságok és tévelygések, és ha az ügyek kezelésében nem követnek magasabb szempontú és jobb módot és rendet, és nem győzedelmeskedik a belátás és józan ész, attól tartok, hogy mind a szabadság, mind a vallás pusztulásához vezet minden.” B. Kiss Attila: Adam Franck pályája. Keresztény Magvető (2009) 2. sz. 192–193.

45 „It were to be wished the Hungarians would grow sensible by this accident as well as the former, that it is impossible for them, notwithstanding their superior numbers to sustain against regular troops; and on the other hand, that the Imperialists may be convinced by these inconsiderable advantages, that the war will never be brought to a conclusion.” TNA SP 80/26. fol. 215.

tárgyalási eredmények nélkül zárult le, vagyis e tekintetben egyáltalán nem érheti az a vád, hogy a magyarok ügyét elfogultan s a szövetségesi érdek figyelembe vétele nélkül képviselte volna.

Nem tekintjük feladatunknak a tárgyalások menetének, az üzenetváltások minden részletének reprodukálását, azt azonban feltétlenül le kell szögeznünk, hogy a magyar fél gyengülő pozíciói ellenére Stepney folyamatosan a magyar álláspont méltányos közvetítésére törekedett londoni felettesei felé. Franz Wilhelm von Salm hercege hagyatkozva, s a holland delegátussal összhangban úgy ítélte meg, hogy elsősorban a magyaroknak áll érdekükben a béketárgyalás, tekintettel arra, hogy gróf Louis de Herbeville tábornok előrenyomulása egyértelműen Erdély visszafoglalását fogja eredményezni. Ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy „szécsényi gyűlésük jobban, mint valaha, megerősítette a vezetők és a nép közötti kapcsolatot”.⁴⁶ További lényeges elem, hogy Stepney ezt az időszakot egyértelműen bosszúsággal élte meg, hiszen közben szinte semmi nem történt, a bécsi udvar részéről csak halogatást tapasztalt, s Rákóczi számára katonailag elfogadhatatlan feltételeket szabtak a demilitarizálendő zónák tekintetében. A tárgyalásokról vezetett naplóban utalás történik arra, hogy milyen vontatottan készülnek a császári meghatalmazott, Jan Vratislav cseh kancellár számára az utasítások, s emiatt értékes hetek telnek el.⁴⁷ A két fél által elfogadott megbízólevelekről szólva nem hallgathatta el azt sem, hogy a magyar fél alapvetően sérelmesnek tekintette, hogy egyszerű alattvalóknak titulálták őket, s emiatt újabb halasztást szenvedtek az előkészületek.⁴⁸

Fontos megjegyeznünk, hogy mindez még mindig csupán a formális előkészítés időszaka, vagyis a bécsi udvar a rajnai hadszíntér eredményei nyomán valóban a magyarok kifárasztására törekedett, s maga a holland mediátor döbbsen rá arra, hogy Marlborough herceg bécsi látogatása után az angol közvetítés is – a katonai realitásoknak, vagyis szövetségesként a bécsi udvar érdekeinek teljesen megfelelően – a magyarok „észre térítését” kívánja elősegíteni. Adolf Hendrik van Rechteren Alemelo báró a holland mediáció részéről 1705. december 23-án Nagyszombatból Anthonie Heinsius főpenzionáriusnak küldött levelében némileg kijózanítóan ír az angol diplomaták működéséről: „Véleményem szerint ezek az urak az udvart illetően inkább hátráltatták, semmint hogy elősegítették volna a tárgyalásokat, mivel láttam az előbbi [vagyis Marlborough] levelét, melyben azt írja, hogy az angol követeknek csak azt szabad tenniük, amit az udvar helyesel, az utóbbi [Sunderland] pedig folyton azt hangoztatta, hogy mi a császár szövetségesi vagyunk, ezért észhez kell téríteni a magyarokat, és inkább ők vesszenek, mint a közös ügy.”⁴⁹

46 „Their convention at Seczin has cemented the Heads and the People more than ever [...]” Stepney jelentése november 4-én kelt. TNA SP 80/26. fol. 351. A szécsényi országgyűlés, ill. uralkodói összehívás hiányában a konföderált rendek „részgyűlése” problematikájához ld. *Kovács Ágnes*: Társadalmi célok – társadalmi támogatottság. In: *Az államiság megőrzése i. m.* (17. jz.) 48–54.

47 TNA SP 80/27. fol. 95., 113., 119.

48 TNA SP 80/27. fol. 169., 171.

49 Idézi: *B. Kiss A.*: Adam Franck i. m. (44. jz.) 209.

A fenti képet azonban mindenképpen árnyalnunk kell, s inkább csak Sunderland missziójára kell vonatkoztatnunk, hiszen mindez ellentétben áll a Harley államtitkárnak december 28-án Stepneyhez intézett levelében foglaltakkal, melyhez egyébként mellékelten megküldte Anna királynő megbízólevelét is Stepney számára, egyértelműen kijelentve, hogy a magyarok által kifogásolt, s közjogi státusukra nézve sértő alattvalói kitétel már nem szerepel. Megfogalmazása szerint őszintén kívánja, hogy a magyarok belássák – mielőtt túl késő lesz számukra –, hogy a mediátorok „a világon a legjobb barátaiak”. Nem vitás, hogy ebben szerepet játszottak Stepney beszámolóí a szerencsétlen zsibói ütközetről, illetve annak katonai és politikai következményeiről.⁵⁰ Szintén önmagáért beszél, hogy a császár magyarokra nézve sértő nyilatkozatát Stepney nem volt hajlandó közvetíteni, azon az alapon, hogy az teljes mértékben diszkreditálná, de ha az udvar ehhez mindenképpen ragaszkodik, akkor az udvar érdekeit képviselő magyar közvetítőkön, például a kalocsai érseken keresztül tegye meg. Harleyhoz intézett 1706. január 23-án kelt levelében, melyhez csatolta az uralkodói nyilatkozatot, egyértelműen kifejti, hogy miért sértő a magyarokra nézve az amnesztia vagy bűnbocsánat emlegetése a törvényes jogok elismerése nélkül. S ezen a ponton feltétlenül megjegyzendő, hogy Stepney fáradságot és időt nem kímélve rögtön újabb szövegváltozatot készített, azonban előterjesztésére azt a választ kapta, hogy a szövegen már nem lehet változtatni, egyébként pedig az udvar eredeti deklarációját továbbíthatja a holland közvetítő felé, hogy ők adják át a magyaroknak.⁵¹ Mindez jól mutatja, hogy az udvar milyen szerepet szánt a szövetséges angol diplomatának, főleg pedig azt, hogy mennyire magabiztosan szemlélte a magyar helyzetet.

Egyértelműen leszögezhetjük, hogy ha Stepney pusztán sértett önérzetére lett volna tekintettel, akkor későbbi tevékenysége csakis a formális eljárásokra szorított volna. Ő azonban a tényleges tárgyalások és a mielőbbi tűzszünet érdekében újabb megoldási javaslattal állt elő, s Rechterennel a császári deklaráció kiküszöbölésének érdekében memorandumot fogalmazott, kihagyva belőle az inkriminált részeket, majd ehhez meg tudta szerezni a szövetséges, ám ellenérdekelt udvar jóváhagyását, s végül így sikerült elhárítania az akadályt a későbbi nagyszombati tárgyalások előkészítésének útjából.⁵² Az sem mellékes, hogy a magyarok sérelmei és a bécsi udvar eljárásának ismeretében Stepney a jelentéseiben alkalmazott terminológiával egyértelműen legitimálja Rákóczi mozgalmát London felé, hiszen 1705-től következetesen a „konföderáltak”, s nem az „elégedetlenek”, s főképpen nem a „lázadók” megjelölést alkalmazza.

Mindeközben a császári csapatok újabb atrocitásokat követtek el, minek következtében a külföldi mediátorok joggal tartottak attól, hogy a kuruc csapatok is hasonló módon reagálnak majd. Ilyen előzmények után került sor a mediátorok

50 „I wish they may see before it is too late, that the Mediators are the best friends they have in the world.” *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/2. 335. Stepney több jelentésben, először november 28-án számolt be az ütközetről. TNA SP 80/27. fol. 187.

51 TNA SP 80/28. fol. 30., 34., SP 105/77. A holland mediátoroknak kifejtett álláspontjához ld.: *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/2. 364–365.

52 Stepney beszámolója január 30-án kelt. TNA SP 80/28. fol. 45.

fáradozásának köszönhetően február végétől a felek közti tárgyalásokat egyáltalán lehetővé tevő fegyverszüneti megállapodás részleteinek kidolgozására és természetesen közvetítésére, miközben a császári csapatok minőségi fölényének tudatában az előkészületek elhúzódsága kizárólag az udvar érdekeit szolgálta.⁵³ Jellemző az is, hogy Stepney, bár az udvar érdekében állónak tartotta, hogy a magyarok által méltányos módon javasolt határ menti sávba, vagyis a Lajta mögé vonják vissza a császári csapatokat, Pálffy János tervezett akciói miatt azonban kétségesnek gondolta e javaslat elfogadását is.⁵⁴ Ugyanakkor rendkívül pozitív gesztusként nyugtázta a fegyverszüneti feltételek elfogadását a magyarok részéről, beleértve Lipót-vár és Trencsén élelmezését is.⁵⁵

Úgy tűnik, hogy gesztusokban nem volt hiány, hiszen az udvar engedélyezte a találkozást Rákóczi és felesége között, jóllehet az angol diplomata tárgyyszerűen azt is megjegyezte felettesének írt beszámolójában, hogy lényegében arra számítnak: a fejedelemmé férjére gyakorolt – legalábbis nagyon remélt – befolyása révén inkább egyenletlenséget szít majd a magyarok vezetői között.⁵⁶ Május 8-i jelentésében viszont valóban örömmel számolt be felettesének, hogy többek között a Rákóczival és Bercsényivel Nyitrán folytatott személyes megbeszélések eredményeképpen – utóbbi szörszálhasogatása ellenére – elhárultak az akadályok a tényleges tárgyalások megkezdése elől, melyek első lényeges érdemi tárgyát a magyar sérelmek képezik majd.⁵⁷ Az elkövetkező hetek tényleges előrelépést azonban továbbra sem hoztak, bár ebben az is szerepet játszott, hogy az erdélyi követekre várakoztak, akik viszont Rákóczinak mint erdélyi fejedelemnek az autoritására kívántak hagyatkozni. Ahogy az várható volt, az udvar Erdély önállóságának gondolatát még ebben a formában is elvetette, tehát már rögtön felmerült a tárgyalások eredménytelenségének, illetve megszakadásának lehetősége.⁵⁸ Tegyük hozzá, hogy itt ismét csak a katonai realitás volt az érv, hiszen az udvar álláspontja szerint Erdély nincs is Rákóczi kezén, az erdélyiek pedig „tiltakoznak” fejedelemmé választása ellen. Stepney Harleyhoz intézett jelentése szerint Rákóczinival együtt próbálta meggyőzni a fejedelmet, hogy tekintsen el az „erdélyi statusok” fejedelmi címen való képviseléstől, de Rákóczi hajthatatlan maradt.⁵⁹

Stepney végre június 15-i jelentésében számolt be arról, hogy a magyar fél átadta érdemi előterjesztéseit. Ezeket részben az udvar számára elfogadhatónak, részben a császár atyai kegyének függvényeként kezelendőnek, részben pedig eleve teljesíthetetlennek ítélte. Jelentésének utolsó bekezdése azonban már elő-

53 TNA SP 80/28. fol. 93., 98., 101., 103.

54 TNA SP 80/28. fol. 113.

55 TNA SP 80/28. fol. 152.

56 „[...] may dispose him to reasonable Terms, or rather out of a design of sowing Discord and sumises among the chiefs of the confederates by means of this lady [...]”. *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/2. 640.; TNA SP/28. fol. 165.

57 TNA SP 105/77.

58 Bruyninx erre június 12-i levelében utal. *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/3. 67–68.

59 TNA SP 105/77. Érvelésében Stepney Thököly példáját is felhozta, aki a csalóka francia ígéretek nyomán elhagyatottan fejezte be életét.

revetítette a misszió sikertelenségének lehetőségét, hiszen megfogalmazása szerint az „udvar nyelve nagyot változott” a szövetségesek spanyolországi és németalföldi sikerei nyomán, s csupán remélni lehet, hogy a mediátorok erőfeszítései nem lesznek kudarcra ítélve, úgy, amint azt a Höchstädt és Landau mellett kivívott győzelmek eredményezték két évvel korábban a selmecbányai tárgyalások idején. Ennek egyik figyelmeztető és nyilvánvaló jeleként június 29-én a magyar fél hozzájárulását követelték ahhoz, hogy hadtestével Jean Louis Rabutin de Bussy császári tábornok a megszállt Erdélyre támaszkodva zavartalanul állást foglalhasson Szeged és Nagyvárad közt.⁶⁰ Július 2-i összefoglaló jelentésében Stepney ismét az udvart kárhóztatta a magyar propozíciókra adott válaszok kapcsán, mivel a magyar fél tényszerű állításának megalapozottságát semmibe veszik, illetve a magyar fél számára természetes biztosítékot jelentő kitételeket elutasítják.⁶¹ A formális kifogások, többek között az erdélyi követek „Status Confederati”-ként való el nem ismerése Stepney és a holland mediátorok szerint szintén a tárgyalások, illetve a fegyvernyugvás mielőbbi felmondásához kell hogy vezessenek. Ennek bekövetkezését Stepney július 13-i jelentésében a fejedelemtől vett levelek alapján már befejezett tényként kezelte, mivel Vratislav a Rákóczival folytatott megbeszélései során egyértelműen kifejtette, hogy a császár az ő erdélyi fejedelmi címének elfogadásába soha nem egyezik bele.⁶² Ettől függetlenül három nappal később Harleynak előadja, hogy meggyőződése szerint az uralkodó inkább hajlana a békére, de „önkényes elveket valló miniszterei” miatt a békéért való fáradozás kudarcra van ítélve.⁶³

A közvetítés lezárulása

Stepney elemző összefoglalása, melyet 1706. július 20-án intézett Robert Harley államtitkárhoz, két szempontból tekinthető különleges jelentőségűnek magyarországi diplomáciai tevékenységének tekintetében.⁶⁴ Míg egyfelől hivatali felettesének tájékoztatása céljából áttekintést ad a szemben álló felek adott pillanatban elfoglalt álláspontjáról, így többek között a tárgyalásos rendezés formális technikai hátterétől szolgáló fegyvernyugvás meghosszabbításának lehetetlenné válásához vezető körülményekről, másfelől viszont morális indokokkal alátámasztva értéke-
li Rákóczi erdélyi fejedelemségének problematikáját. Utóbbi során összetett érrendszer alkalmaz, s ebben feltűnő módon nem csak a *Diploma Leopoldinum* Erdély korábbi szuverenitását befolyásoló, sérelmes voltára utal. Az udvar Erdellyel kapcsolatos eljárását, kormányzási módjának közjogi megalapozását is követke-

60 TNA SP 80/28. fol. 262. Utóbbi előterjesztés elfogadtatását a lotaringiai herceg várta a mediátoroktól. *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/3. 94–95.

61 TNA SP 80/28. fol. 305.

62 TNA SP 80/28. fol. 331., 347.

63 TNA SP 80/28. fol. 359.

64 TNA SP 80/28. fol. 355.; *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/3. 156–159.

zetlen érvelésen alapulónak tartja, s II. Apafi Mihály lemondatását ugyancsak az önkényes uralkodói akarat gyakorlati megvalósulásának példajaként említi.⁶⁵

Nem kétséges, hogy Stepney a fejedelem által vezetett fegyveres harc nemzetközi szintéren nélkülözhetetlen legitimitásának vonatkozásában teljes mértékig tisztában volt az erdélyi fejedelmi cím jelentőségével, de ezen túlmenően morális indokokra is támaszkodik gondolatmenetében. Mint kifejti, a magyarok már csak azért sem hagyhatják magukra az erdélyi rendeket, mivel a múltban pontosan az erdélyi konföderátusok nyújtottak számukra segítséget. Ha ezt megtennék, ugyanaz a sors várna rájuk is, mint az erdélyiekre, s „rövid időn belül ugyanolyan rabszolgaságra jutnának”.⁶⁶ S ezen a ponton az angol diplomata egyértelműen tragikus vízióját is kifejezésre juttatta a magyarok eljövendő sorsával kapcsolatban, hiszen meglátása szerint bárkit, akinek az a „boldogság” jutott osztályrészül, hogy alkotmányosan szabad kormányzat alatt élhet, nem hagyhat hidegen egy olyan nép sorsa, melyben minden hat ember közül öten a reformált egyházak hívei sorába tartoznak, majd pedig „szabadságaiktól egy csapásra megfosztatnak, rabságba és üldöztetésbe taszítatnak”.⁶⁷

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a mediáció sorsa a tárgyalástechnikai akadályokon túlmenően a tényleges magyarországi hadi helyzetnek köszönhetően, illetve Marlborough herceg bécsi útja következtében végérvényesen megpecsételődött. Nem kétséges, hogy az angol fél, ha közvetlen katonai érdekétől vezetve is, de bizonyos időszakokban s bizonyos személyek részéről valóban óhajtotta a magyarországi helyzet hatékony rendezését, s ez mindenekelőtt George Stepneynek tulajdonítható. Személyében felkészült, elkötelezett diplomata képviselte az angol mediációt. Bécs részéről Vratislav gróf cseh kancellár folyamatosan támadta, mondván, hogy elfogult a magyarok iránt. Valójában Stepney tisztában volt a külföldi hatalmak garanciájának jelentőségével, mint ahogy azzal is, hogy Rákóczi miért ragaszkodik az erdélyi fejedelmi címhez. A magyarországi konfliktus kirobbanásának előzményei alapján pedig joggal merülhetett fel benne, hogy a császári csapatok tértnyerésével ugyanolyan állapotok köszöntenek be Magyarországon és Erdélyben, mint a fegyveres harc megkezdése előtt. A bécsi udvar módszerei, a halogató taktika, a be nem tartott fegyverszüneti feltételek, vagy éppen a Rákóczi megölésére felbérelt orgyilkosok, akik közül az egyikkel személyesen is tárgyalt, nagyon súlyos visszatetszést keltettek benne. Ugyanakkor azt is meg-

65 Stepney igen nagy valószínűséggel a Rákóczival folytatott korábbi személyes megbeszéléseinek tükrében nevezi Apafit a „legnyomorultabb” fejedelmek egyikének, hiszen Rákóczi a *Vallomásokban* igen érzékletesen leírja, hogy gróf Franz Ulrich Kinsky (1634–1699) cseh főkancellár Apafihoz hasonlóan őt is megpróbálta „a törvények és megállapodások ellenében a császár javára” lemondatni.

66 *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/3. 159. Stepney magyar közjogi felkészültségét mi sem jelzi jobban, mint hogy rendelkezett a magyar törvényekre nézve sérelmes eljárások megítéléséhez szükséges iratokkal, így az ellenállási jog eltörléséről szóló törvényhely szövegével éppúgy, mint az erdélyi fejedelmek által a 17. században kötött valamennyi béke és szerződés szövegével. A jelzett kéziratok Stepney annotációit is tartalmazzák. TNA SP 80/23. fol. 158., 160.

67 *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/3. 159.

állapíthatjuk, a tárgyalások vontatottsága és kudarca, ha úgy tetszik, a magyar fél szempontjából eredménytelensége, egyértelműen a katonai helyzet realitásának függvénye volt. A tárgyalásos rendezés megghiúsulását követően az udvar magatartásának változását jelzi egyébként, hogy Stepney titkára, James Fury 1706. július 21-én Erasmus Lewishoz, Harley titkárához intézett levelében egyenesen arról ír, hogy Bécsben a magyarok „tűzzel és vassal való kiirtásáról” beszélnek.⁶⁸

Közvetítői tevékenységét mégsem ítélte hiábavalónak, s a mediáció során szerzett tapasztalatai alapján meggyőződéssel vallotta, hogy a Rákóczi által kifejtett érvek mindenben helytállóak. Nem mellékes, hogy az angol parlament döntése nyomán indított közvetítés „nagyszerűsége” mellett őszintén hitet tett, függetlenül attól, hogy az végeredményét tekintve sikeresnek ítéltető volt-e vagy sem.⁶⁹ Jellemző, hogy Harleyhoz intézett 1706. augusztus 4-i jelentésében, melyben a tárgyalások lezárulása után a császárnál tett utolsó audienciáról is beszámolt, ismét hangsúlyozza, hogy ez alkalomból is a magyarok megegyezési szándékának adott hangot.⁷⁰

GYÖRGY KURUCZ

INTERESTS OF ALLIED POWERS, PROTESTANT SYMPATHIES, MILITARY REALITIES: PRINCE RÁKÓCZI'S FREEDOM FIGHT AND THE ENGLISH DIPLOMATIC MEDIATION

This paper argues that the process of turning an uprising into a legitimate freedom fight for the elimination of the excesses of the Habsburg administration in the Kingdom of Hungary, including the recognition of the Hungarians as a negotiating party by the English and Dutch diplomacy at the beginning of the 18th century, was largely dependent on the military progresses made by the insurgent troops of Prince Ferenc Rákóczi II. However, it would be quite misleading to assume that the weakening of the Emperor, the most important ally of the Maritime Powers during the War of Spanish Succession, concerned the English and Dutch diplomats from a military point of view exclusively. The overwhelmingly Protestant public of England certainly had strong sympathies towards the Protestant subjects of the Kingdom of Hungary fighting against their Catholic Habsburg ruler, as a result of which the Whig government launched a media campaign to convince the public that the conflict in Hungary should by no means be deemed as a religious war.

By doing so, Rákóczi's movement was no longer regarded as an isolated regional conflict which is corroborated by the fact that English and Dutch diplomats were acting as mediators from late 1704 onwards to have the Court of Vienna and the Hungarians come to terms concerning a possible peaceful settlement in Hungary. Although the motivation of English diplomacy was largely influenced by the need of having to achieve the massive withdrawal of Imperial troops from Hungary and deploy them on the Rhine under the

68 TNA SP 80/28. fol. 381.

69 Adam de Cardonellhez, Marlborough titkárához intézett levelében így ír: „But since Her Majesty by the advice of the Parliam[en]t was moved to urge it with more efficacy, it seems wonderfull that no manner of notice has been taken in England whether We succeeded or not.” *Simonyi E.*: i. m. (8. jz.) II/3. 172.

70 TNA SP 80/28. fol. 393.

command of Marlborough, there were some English government figures who were keen on convincing the Habsburg ally to alter its attitude to the Hungarians. George Stepney, as an envoy extraordinary, who acted as a mediator with other Dutch diplomats was instrumental in presenting the Hungarian political, economic as well as religious grievances to his superiors in a balanced manner. According to English diplomatic reports and Stepney's correspondance, the *débaclé* of the negotiations between the Court of Vienna and the Hungarians did raise the prospect of threatening „the cause of Europe” as was put by an English government official.

A barbár múlt és a nemzeti dicsőség*

A tizenkilencedik században a történetírás alapvető változáson ment keresztül. A történetírás egyrészt tudomány lett: a történésznek immár szigorú módszertant követve kellett dolgoznia annak érdekében, hogy Leopold von Ranke milliószor idézett szavainak megfelelően feltárja, hogy mi történt *valójában*. Ugyanakkor a születőfélben levő történettudomány nem csupán a szigorú tudományosság mércéjének kellett hogy megfeleljen, hanem minden korábbinál jobban megerősödött legitimáló ereje is a fokozatosan mindent átfogó nacionalista ideológiák számára. A 19. század történésze tudományával a nemzetet kívánta szolgálni, és hamar kiderült, hogy a nemzet (vagy legalábbis a nacionalista politika) komoly igényt tart a tudományosan alátámasztott történeti narratívákra. A korszak történészei a nemzet múltjának dicsőségét keresték, hogy az tükörként szolgálhasson a közösség jelenének és jövőjének megértésében. A tudományos szélhámosok és sarlatánok viszont, bármilyen magasztos nemzeti cél érdekében tevékenykedtek is, igencsak megkérdőjelezhető szolgálatot tettek (gondoljunk például a cseh kézirat-hamisító Václav Hankára, vagy a már a kortársait is megmosolyogtató Horvát Istvánra). A korszak tipikus történésze tehát a vélt nemzeti célok és a szakszerűség által szabott korlátok között alkotott.

Tanulmányomban a magyar történelem egy rövid, de kikerülhetetlen korszakának változó értelmezésein keresztül arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként lehetett a tudományos történetírás módszereivel „kellemetlen” tényeket is úgy interpretálni, hogy azok beleilleszkedjenek a dicső múltat megalkotó nemzeti nagyelbeszélésbe. A tárgyalt korszak a 10. század első fele. A korszak arról ismert, hogy a honfoglalás után a még mindig nomád és pogány magyar törzsek körülbelül fél évszázadon keresztül hadjáratok sorát vezették Európa keresztény, letelepült lakosságú, állami szervezetséggel rendelkező részébe. Mivel a 19. század gondolkodói számára az állam biztosította a haladás kereteit, és mindenfajta szekularizáció ellenére az erkölcsöt még mindig leginkább keresztény alapon értelmezték, az ősmagyarok hadjáratainak értelmezése igen komoly kihívás elé állította a nemzeti történelem megalkotóit.¹

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” c. kiemelt projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1 Mivel tanulmányom tárgya a nemzeti nagyelbeszélés változásának története, ezért csupán érintőlegesen fog szó esni a témával foglalkozó speciális hadtörténetről. A hadtörténet interpretációinak

A barbár múlt feldolgozásának szükségszerűsége természetesen egyáltalán nem korlátozódott Magyarországra. Számos, a 19. századi tudományosság érveivel megerősített nemzeti eredetmítosz vezette vissza a kereszténység és államiság előtti korba a nemzet eredetét (például germán–német kontinuitás).² A romantikus nemzeti historiográfiák a Tacitustól levezetett „nemes vadember” toposzának felhasználásával Európa-szerte amellettt érveltek, hogy korai társadalmak politikai szervezete egyenlőségre, azaz egyfajta primitív demokráciára épült.³

Ugyanakkor az észak-európai historiográfiákat elemezve Kristi Kukk arra a megállapításra jutott, hogy a korszak történészei a forrásadottságok és az aktuális politikai helyzet függvényében igencsak eltérő stratégiákat választottak a pogány korszak értékelésére. Mivel a domináns nemzetek elképzelt aranykorai nem vagy csak igen kis részben estek a pogány korszakra, ezért történetírásaik számára a pogány időszak csak igen korlátozott jelentőséggel bírt (például a svéd esetben). A balti német és a lengyel esetben a szerzők többsége kiemelte a kereszténység civilizatorikus szerepét, mivel az előbbieket a lettek és az észtek, az utóbbiak pedig a litvánok felé terjesztették el a kereszténységet és a civilizációt.⁴

A nem domináns nemzetek historiográfiájában a pogány korszak valamivel komolyabb szerepet kapott. Norvégiában a számos forrás miatt ez az időszak megkerülhetetlen volt ugyan, ám háttérbe szorult, mivel a norvég aranykort a 13. századra tették. A pogány korszak a finn és lett történészek számára sem bírt kiemelt jelentőséggel, mivel egyrészt alig állt rendelkezésre forrás, másrészt pedig mindkét nép viszonylag könnyen vette fel a kereszténységet, ezért a pogány függetlenség elvesztése nem tűnt annyira durva törésnek. A pogány korszak az észtek és a litván történetírásban játszotta a legmarkánsabb szerepet. A litván romantikus történetírás atyja, Simonas Daukantas a pogány litvánok nemes jellemét és szabadságát a katolikus Német Lovagrenddel, illetve Lengyelországgal állította szembe. Ahogy azonban a 19. század végén a litván nemzeti mozgalom számára az oroszellenesség lett a meghatározó a korábbi lengyelelenség helyett, úgy lett a katolikus litván nagyfejedelem, Vytautas a nemzeti hős, és helyeződött át az aranykor a 14–15. század fordulójára. A legnehezebb dolga a 19. század utolsó harmadában megszülető észtek nemzeti történetírás szerzőinek volt. A pogány észtek brutalitásáról, illetve a kereszténység felvételének erőszakos kikényszerítéséről ugyanis na-

változását feldolgozta B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könyvnyűlovasságról. Argumentum, Bp., 2010. 13–38.

2 *Walter Pohl*: Modern Uses of Early Medieval Ethnic Origins. In: Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters, 19–21. Jahrhundert. Hrsg. János M. Bak–Jörg Jarnut–Pierre Monet–Bernd Schneidmüller. Fink, München, 2009. 55–70.

3 *Monika Baár*: Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century. Oxford University Press, Oxford, 2010. 167–195.

4 *Kristi Kukk*: Stubborn Histories. Overcoming pagan brutality narrative in Estonian 19th-century national-romantic historiography in the Nordic and Baltic context. Scandinavian Journal of History 38. (2013) 2. sz. 138.

gyon sok forrás állt rendelkezésre. Az észti szerzők ezért hezitáltak a pogány szabadság dicsőítése és barbár voltának elítélése között.⁵

Forrásadottságait tekintve a 10. századi magyar történelem lehetséges értelmezése azokkal az északi népekkel mutat rokonságot, ahol a külföldi szerzők a pogány brutalitást emelik ki. Az ősmagyarok hadjáratairól kortárs magyar forrás nem maradt fenn. A legtöbb korabeli információt itáliai és németországi szerzők tollából ismerjük, akik részletesen beszámoltak a magyarok hadjáratairól. Nem meglepő módon ezek a kortárs híradások nem fukarkodtak a negatív jelzőkkel. A szerzők közül műveltségével kiemelkedő Regino prümi apát, majd trieri szerzetes évkönyve szerint például a magyarok „nem emberek, hanem vadállatok módjára élnek. Ugyanis állítólag nyers húst esznek és vért isznak; az embereknek, akiket elfognak, a szívét darabkára vágva mintegy orvossággként felfalják, semmilyen könnyörület nem hatja meg őket, a kegyesség nem indítja meg szívüket. A hajukat egészen bőrig késsel levágják.”⁶ Hozzá hasonlóan nyilvánult meg a longobárd nemesember és későbbi cremonai püspök Liudprand, akinek *Antapodosis* című krónikája szerint a magyarok „kapzsi és vakmerő [nép], mely nem ismeri a mindenható Istent, de járatos mindenfajta gazságban, s csupán gyilkolásra és gazságra vágyik”.⁷

„Ázsiai horda”: a német felvilágosodás hatása

A modern nyugat-európai, elsősorban német történetírók ezen forrásokra alapozva igencsak negatív képet festettek a 10. század magyarjairól. A göttingeni August Ludwig Schlözer, a késői felvilágosodás egyik legnagyobb hatású történésze számára a pogány magyarok „jelentéktelen, vad ázsiai hordá”-t alkottak. Schlözer szemében a magyar katonai sikerek nem harci erényeknek vagy nagy számuknak voltak köszönhetőek, hanem annak, hogy a német nemzet ideiglenesen elveszítette önbizalmát.⁸ A német liberalizmus egyik vezető képviselője, Karl von Rotteck pedig a hunok barbaritásához hasonlította a magyarokét, akik szerinte munka helyett csak háborúskodással foglalkoztak, Isten nemes tiszteletét nem ismerték és egyáltalán emberi érzésekkel is alig rendelkeztek. Rotteck a középkori szerzők vádjai közül csak az emberevést nem tartja valószínűnek, de szerinte sokatmondó, hogy ilyen vádakkal illették a magyarokat.⁹ Fél évszázaddal később Hans Prutz königs-

5 Uo. 139–148.

6 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György. Osiris, Bp., 2002. 199.

7 Uo. 213. Ugyan nem a 10. században élt, de Freisingi Ottó részletes leírása a magyarokról szintén ebbe a sorba illeszkedik bele.

8 *August Ludwig Schlözer*: Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen, 1796. 164., 169.

9 *Karl von Rotteck*: Allgemeine Geschichte vom Anfang der historischen Kenntnis bis auf unsere Zeiten. V. Herderschen Kunst- und Buchhandlung, Freiburg im Breisgau, 1834. 63.

bergi professzor gyakorlatilag ugyanilyen szellemben ír a magyarokról.¹⁰ A német történetírás érveit szláv, elsősorban cseh és szlovák történészek előszeretettel vették át, hogy azokat a nemzeti rivalizálás során felhasználják. František Palacký nagy hatású interpretációja szerint a barbár magyarok a keresztény, civilizált Morvaország megdöntésével egyrészt egy egységes szláv állam lehetőségét szüntették meg, másrészt egész Európára hoztak veszedelmet.¹¹

Mivel a 18–19. századi magyar történettudomány alapvetően németországi mintákból tanult, Schlözer és Rotteck szövegeit jól ismerték a magyar szerzők is.¹² A Schlözer-tanítvány Johann Christian Engel még a kései felvilágosodás szellemében értelmezte az ősmagyar történelmet. Engel szerint a korszak magyarjai barbaritásuk miatt támadtak a keresztény Európára. Az általuk fogságba vetett keresztények azonban erkölcsi, kulturális és vallási forradalmat hoztak a magyarok körébe, és így a kultúrában előbbre tartó németek és szlávok hatására ők is megszeliődtek.¹³

„Nem voltak bizony ők oly idomtalan barbarusok”:
romantikus apologetika

A már a 18. század közepétől születőben levő magyar nemzeti történeti diskurzus azonban elutasította a felvilágosodás kultúrlejtő-elméletére alapuló negatív képet a pogány korszak magyarjairól. A Göttingenben iskolázott debreceni klasszika-filológus és történészprofesszor, Budai Ézsaiás még érezhető távolságtartással számol be a magyar hadjáratokról: szerinte 955-ben „minden igaz ok nélkül” támadtak a magyarok Németországra, de Engellel ellentétben a hadjáratok pusztító hatására nem tér ki.¹⁴ Már a 18. század végén megjelentek azonban a Budai óvatos narrációjához képest a pogány magyarokat kifejezetten dicsőítő elbeszélések is. Az elsőként 1746-ban kiadott *Gesta Hungarorum*, majd Dugonics András 1788-ban megjelent *Etelka* című regénye bestsellerek lettek, és a honfoglalás a magyar nemzeti történeti kánon megkerülhetetlen sarokpontjává vált. Ennek megfelelően a pogány magyarokat fel kellett menteni a schlözeriánus szerzők vádjai alól. „Nem voltak bizony ők oly idomtalan barbarusok, amilyeneknek festették a papok, a klastromi írók” – vélte például Virág Benedek, az első, magyar nyelven író roman-

10 *Hans Prutz*: Staatengeschichte des Abendlandes im Mittelalter. Von Karl d. Grossen bis auf Maximilian. I. G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1885. 168.

11 *Franz Palacký*: Geschichte von Böhmen. Größtentheils nach Urkunden und Handschriften. I. Tempsky, Prag, 1864. 157., 197–200.

12 *Bíró Annamária*: Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2011.; *H. Balázs Éva*: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Századok 97. (1963) 1187–1204.

13 *Johann Christian Engel*: Geschichte des Königreichs Ungarn. I. Cotta, Tübingen, 1811. 32–33.

14 *Budai Ézsaiás*: Magyar ország históriája a mohatsi veszedelemig. Csáthy, Debrecen, 1805. 106.

tikus történetíró.¹⁵ Virág úgy magyarázta a 10. századi hadjáratokat, hogy azokat az erkölcstelen bajorok provokálták ki, amikor 907-ben azt hitték, hogy Árpád halálával végzetesen meggyengült a magyar törzsszövetség, és ezért a magyarokra támadtak. A német és itáliai belviszonyok romlottsága Virág számára bizonyíték, hogy a korabeli keresztény Európa nem volt a magyaroknál felsőbb rendű. A kései felvilágosodás és a korai romantika határán álló Ignaz Aurelius Fessler számára – Virághoz hasonlóan – a magyarok a tacitusi értelemben vett „jóraláló barbárok” (*redliche Barbaren*) voltak, akik a 10. század első felében a fejedelemmel összhangban, valós nemzeti egységben éltek. Mivel Fessler történelemfelfogásának az uralkodó és a nemzet egysége volt az alapja, ezért nála a 10. századi magyarok elsőbbséget élveztek a korabeli széttagolt németekkel szemben. Ráadásul Fessler azt is állítja, hogy a magyar hadjáratok során a németektől elvett kincs valójában a rómaiaktól és az avaroktól származott, azaz eredetük erkölcstelen, így ezeket a javakat elrabolni, ha nem is volt erkölcsös, de mindenesetre nem vallott a németeknél nagyobb romlottságra.¹⁶

A korai romantika szerzőinek érveit a romantikus magyar történetírás legnagyobb hatású szerzője, Horváth Mihály fejlesztette tovább és fejtette ki olyan hatással, amely azután hosszú évtizedeken keresztül érezhető volt. Horváth első jelentős művét éppen a 10. század értelmezésének szentelte. A *Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s Európa polgári és erkölcsi műveltsége között* című munkát Horváth eredetileg 1836-ban írta a Magyar Tudományos Akadémia pályázatára, de csak egy évtizeddel később került kiadásra.¹⁷ A terjedelmes tanulmányban Horváth felvázolja a 9–10. századi Európa kulturális állapotát, hogy ehhez tudja mérni az ősmagyarokat. Horváth, hasonlóan a korszak nyugat-európai szerzőihez, igen szomorú képet fest Európáról. Számára a 9–10. század Nyugat-Európája erőszakos és műveletlen. A nemesek korlátlan hatalommal bírnak, elnyomják a polgárokat és az alsóbb rétegeket, így az uralkodó hatalma is csekély. Horváth szerint a gazdaság és a művészetek is primitív szinten álltak. Az erkölcsök vadak, valós ítélkezés helyett istenítéletet vagy párbajt alkalmaztak, egyedül a lovagság felbukkanó eszméjét látja reménykeltőnek. Az általános negatív kép alól csak kevés kivételt talál: gazdasági és művészeti tekintetben néhány itáliai várost, illetve kolostort idéz fel, ahol megjelentek a távolsági kereskedelem, valamint a tudós munka csírái. A szabadság tekintetében dicséri Nagy Alfrédot (de az ő uralkodását beárnyékolja a rabszolgaság intézménye), a spanyolokat, akik az arabokkal folytatott háborúk miatt bátrak és szabad lelkűek, valamint a skandináv királyságokat, ahol a szabadság hosszú ideig tartott, őket viszont kegyetlenségükért róttá meg. Bizáncban Horváth még ennyi pozitívumot sem lát: számára a keleti császárság a tespedt uralkodók és a korrupt hivatalnokok által brutálisan megadóztatott

15 *Virág Benedek*: Magyar századok. Magvető, Bp., 1983. 47.

16 *Ignaz Aurelius Fessler*: Die Geschichte der Ungern und ihre Landsassen. Gleditsch, Leipzig, 1815. 274–277.

17 *Horváth Mihály*: Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s Európa polgári és erkölcsi műveltsége között. In: *Uő*: Kisebbségi történelmi munkái. Ráth, Pest, 1868. 1–146.

alattvalók országa. A bizánciak ugyan Horváth szemében nem süllyedtek le az ázsiai szolgaság szintjére, de megszokták a zsarnokságot. Gazdaságuk nem alkot eredetit, mert csak közvetítő kereskedelmet űznek, művészetük pedig nyomába sem ér a régi görögökének, mert hiányzik az alkotók szabadsága. Horváth szerint a bizánciak erkölcsi téren is hitványok: puhányok, lusták, és a cirkuszi játékok kárpótolják őket az elvesztett szabadságért.

Ehhez a mércéhez méri Horváth Mihály az ősmagyarokat. A történetíró elhatárolja magát mind a nyugat-európai, dehonesztáló véleményektől, mind a magyarországi szerzőktől, akik csak a mértéktelen dicséret hangján szóltak az ősmagyarokról (itt vélhetően Horvát Istvánra gondol). Horváth a honfoglalás időszakának magyarságát egy zabolátlan ifjúhoz hasonlítja: a magyarok szabadok voltak (a szabadság történelemszemléletének kulcsfogalma), életüket a józan ész és az őszinteség szabályozta, de Álmos idejében már lerakták az alkotmányosság alapjait is. Kiemeli a magyarok magas erkölcsseit: vallásuk monotheista volt, bálványokat nem imádtak, hittek a lélek halhatatlanságában is. A honfoglalók becsületesek, tisztelik a fejedelmet, a nemest és az időst, elfogadják, hogy a nemesebb erkölcsök a vezérektől jönnek, igazságosak, megtartják az esküt, őszinték, vendégszeretőek, becsületüket pedig még életüknél is többre tartják. A magyarok nemes erkölcsének fejtegetései közben Horváth egészen groteszk érvelést is használ: a magyar harcosok tisztelték a nőket, ami abból is látszik, hogy egyik hadjáratuk során egy zárda apácáit anélkül gyilkolták meg, hogy előtte megerőszakolták volna őket.¹⁸

A magyarok számos erényét felvázoló Horváth azonban elismerte, hogy folyamatos katonai győzelmeik nyomán megjelent közöttük a pénzsóvárság és a kegyetlenség, és ez vezetett az Európa elleni hadjárataikhoz. Sőt miután már nem tudtak külföldön rabolni, egymást kezdték kifosztani. Akárcsak a hasonló fokon álló népek, a magyarok is részegeskedtek és mértéktelenek voltak. Ezért a katolikus pap történetíró szerint a kereszténység felvétele nagyon jót tett a magyaroknak. Mindenesetre Horváth konklúziója szerint a korabeli Európa keresztény népei már elvesztették korábban élvezett szabadságukat, magas kultúra viszont még nem fejlődött ki közöttük. Ezzel szemben a magyarok egyértelműen szabadok voltak (azaz Horváth szemében felsőbbrendűek), bár a keresztény Európa valamivel megelőzte őket polgárosodásban (azaz a társadalmi viszonyok összetettségében), illetve kultúrában. Horváth tehát döntetlenre hozta a keresztény Európa–pogány magyarok mérközést, ami a kortárs európai történetírás interpretációit, valamint magukat a forrásokat tekintve is az elérhető legjobb eredménynek tűnik.¹⁹

Horváth Mihály alaposan kidolgozott, Európa egészét figyelembe vevő interpretációja a magyar történetírásra évtizedekig meghatározó hatást gyakorolt. A 19. század közepének szerzői – akár idézik Horváthot, akár nem – a *Párhuzam* nyomdokain haladtak, és megegyeznek abban, hogy a pogány magyar korszak

18 Uo. 113.

19 Horváth Mihály legkorszerűbb értékelése: *Baár, M.*: i. m. (3. jz.) 189–193.

apologétaiként léptek fel. Így például Wenzel Gusztáv felháborodottan utasította el azt az elképzelést, hogy egy nomád nép eleve nem lehet „kultúrnép”. Szerinte a pogány magyarok igenis rendelkeztek önálló nemzeti kultúrával.²⁰

A nagykőrösi gimnázium, majd a kolozsvári egyetem professzoraként ténykedő Szabó Károly munkásságának központi részét képezte a korai magyar történelem. Szabó a szabad és egységes magyar nemzetet állította szembe a törzsi, osztály- és egyéni érdekek által megosztott Nyugat-Európával. Szabó a nyugati hadjáratokban a magyar történelem, a magyar katonai géniusz kivételesen dicső pillanatát látta. Az augsburgi csata ugyan ennek a dicső momentumnak véget vetett, de Szabó szerint a vereség után a „fogékony, életrevaló, helyes tapintatú” magyarok ennek köszönhetően ismerték fel, hogy eljött a megkeresztelkedés és a nyugati integráció ideje.²¹

Fraknói Vilmos egy korai, 1861-ben megjelent munkájában, *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlatja az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának történetében* explicit módon tagadja, hogy a magyarok valaha is barbárok lettek volna: „Őseink sem bevándorlásuk előtt és alatt, sem később, s annál kevésbé István uralkodása alatt és után, barbárok nem voltak; hanem ha nem is bírt a természet népe a XIX-ik század mesterkéltnél műveltségével: bírt egészséges ész-, tiszta erkölcsök-, józan törvényekkel, célszerű alkotmány-, kormányforma, és valóban ésszerű vallással, minél többet csak olyanok várnak és követelnek, kik a múltat korlátolt elméjükkel másképp nem is képzelhetik, mint koruk jelmezében.”²² Ezen „korlátolt elméjű” szerzők közül konkrétan Schlözert és Rottecket nevezi meg. Fraknói odáig azért nem ment el, hogy a magyarok és a keresztény Európa közötti egyenlőség mellé tegye le a voksát, de szerinte a magyarok a népvándorlás korának minden más népénél magasabb műveltséggel bírtak.

Hasonlóan érvel a művészettörténészként az MTA levelező tagjává választott temesi főispán, Ormós Zsigmond is. Szerinte a korabeli Nyugat-Európa szomorú képet mutatott, amitől a magyarok műveltségi és erkölcsi színvonala nem maradt el jelentősen. A magyarok, ha akartak volna se tudtak volna mit tanulni a korabeli Németországtól, mivel a németek szintén erőszakosak és kulturálisan elmaradtak voltak.²³

A leginkább apologetikus pozíciót a pesti egyetem magyar történelem professzora, Kerékgyártó Árpád vette fel. Sok eredetit nem tett hozzá Horváth Mihály koncepciójához, csupán még inkább eltúlozta a *Párhuzam* érvelését. Kerékgyártó a magyarok ellen elkövetett minden cselekedet felett moralizál: a magyarok soha nem vetemedtek volna olyan „gaztetre”, mint az állítólagos Csörsz vezér törbe csalása, az augsburgi csata után pedig a magyar foglyok kivégzése „a német nem-

20 *Wenzel Gusztáv*: Eszmetörredékek a magyarok eredetéről. Új magyar muzeum 1. (1851) 6. sz. 305–329.

21 *Szabó Károly*: Kissebb történeti munkái. Ráth, Bp., 1873. 314.

22 *Frankl [Fraknói] Vilmos*: A magyar nemzet műveltségi állásának vázlatja az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története. Emich, Pest, 1861. 82

23 *Ormós Zsigmond*: Árpádkori művelődésünk története. Athenaeum, Bp., 1881. 38.

zet akkori műveltségének nem válik becsületére”.²⁴ Kerékgyártó szerint a magyar nép „nagy figyelmet ébresztett maga iránt az Európában letelepült magyar sajtóságos keleti jellemvonásai, erkölcsi, intézeti s tettűs élete által. Nemes büszkesége, pompaszeretete, népszerű alkotmánya, páratlan hadművészete, egyszerű természetcultusa, ujdán alapított roppant birodalma, jeles tehetségeinek s életrevalóságának maradandó bizonyítványai.”²⁵

A Horváthot követő romantikus apologetáktól valamennyire eltér Szalay László narrációja. Az általa írt *Magyarország története* leginkább a magyar alkotmánytörténetre koncentrál, így a hadjáratok nem kaptak benne komoly szerepet. Szalay mérsékelt apologetikus pozíciót foglal el: ahogyan a germánok a hanyatló antik világ szétverésével lettek a középkori Európa katalizátorai, úgy frissítették fel a magyar támadások is Európát a 10. században. A magyarok pusztításai semmivel sem voltak durvábbak, mint a korszakban bárkié, és Szalay szellemesen veszi észre az egykorú források túlzásait: „Ollyatén város, melly az innenső lapon romokba dült, a tulsón már nem megvetendő virágzásnak örvend ismét.”²⁶ A magyar hadjáratok egyhangú magasztalásáról azonban Szalaynál szó sincs: csupán néhány, közelebről meg nem nevezett hadjáratot tart a magyar terület biztosítása miatt ténylegesen szükségesnek, a többit azonban implicite rablóhadjáratnak véli. Horváth Mihállyal egyetértve Szalay is felfedezte a magyarokban a polgárisodás csírait (rendelkeztek saját írással, fejlett nyelvvel és kézművességgel); ezt ő az évszázadokkal korábbi perzsa hatásnak tulajdonítja.²⁷

„Kapzsi törzsfők rablóvállalatai”: a kritikai fordulat

A magyar hadjáratok apologetikus értelmezése egészen a 19. század utolsó harmadáig tartott. A 19. század utolsó évtizedeire esett a magyar történetírás professzionalizálódásának kulcsidőszaka: a történetírás stabil, szakszerű intézményrendszerének kiegyezést követő létrejötte után a szakszerű történetírók első generációja is színre lépett. Ezt a generációt általában két nyugati intellektuális hatás érte: egyrészt a leginkább Leopold von Ranke nevéhez köthető forráskritikai módszer és a német historizmus, másrészt a pozitívizmus. A pogány magyarokkal foglalkozó narratívák megalkotásához mindenekelőtt az orientalisztika és az ázsiai népek néprajza (különösen Vámbéry Ármin kutatásai) adtak új impulzusokat.

Az 1890-es években egymás után jelentek meg olyan művek, amelyek a korai magyar történelmet átértelmezték. A honfoglalást tekintve a legnagyobb változást az

24 *Kerékgyártó Árpád*: Magyarország történetének kézikönyve. I. Heckenast, Pest, 1867. 27.

25 *Uő*: Magyarország művelődésének története, különös tekintettel az anyaország, úgy szinte Erdély, Horvát- és Tótország államélete kifejlésére. I. A vezérek kora 887–1000. Krupinszky, Pest, 1859. 451.

26 *Szalay László*: Magyarország története. Geibel, Lipcse, 1852. 56.

27 Uo. 60–61.

jelentette, hogy a forráskritika rendszeres használata során fény derült Anonymus *Gesta Hungarorum*ának kétséges forrásértékére, így a honfoglalás részletei homályba veszttek. A honfoglalást követő időszak értelmezésében pedig az apologetika mérséklődése vagy akár teljes hiánya, illetve a hadjáratok marginalizálása tűnik fel.

Az Országos Levéltár igazgatója, Pauler Gyula két művében is foglalkozott az Árpád-kor történetével. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* című, 1893-ban megjelent művében a magyarok nyugati hadjáratait nem nemzeti vállalkozásként tekinti, hanem „szegénylegények” és „rablócsapatok” támadásainak, amelyekben „kevés jó és sok gonosz szenvedélyt” lehet felfedezni.²⁸ A magyarok Pauler szerint ugyan komoly katonai képességekkel rendelkeztek, de a monogámián kívül egyéb erényt nem tulajdonít nekik. Vámbéry nyomán a türkménekből és a kirgizekből találja meg a magyarok modern analógiáit. 1900-ban megjelent művében nagyobb hangsúlyt kapott a pogány korszak. Itt Pauler abból indult ki, hogy a fejedelmi hatalom Árpád halála után meggyengült, a következő fejedelmek nem voltak igazi államférfiak (ellentétben Árpáddal, Gézával és Istvánnal). A gyenge és tehetségtelen fejedelmek elmulasztották egy nagy birodalom létrehozását, amit a nemzetközi helyzet lehetővé tett volna. Ehelyett engedték, hogy a magyar törzsek barbár módon kirabolják gyenge szomszédait.²⁹ Paulernél nyoma sincs a nemes vadember toposzának: a magyarok „nyersen, garázdán, vérengzőn [viselkedtek], de nem kegyetlenebben, sőt emberségesebben, mint más barbár nép”.³⁰ Pauler a kereszténység felvételét így a leghatározottabban üdvözölte: katolikus meggyőzését könnyen össze tudta egyeztetni az általa programszerűen hirdetett (bár valójában csak nyomokban felfedezhető) pozitívizmussal és annak haladáseszményével.

A Paulernél másfél évtizeddel fiatalabb Marczali Henriket tekinthetjük az első szakszerűen képzett történésznek, aki az összes eddig elemzett szerzővel ellentétben nem autodidakta módon, hanem az egyetemen történelem szakot végezve lett először történelemtanár, majd történész. Az 1880-as évektől egyre nagyobb tekintélyű Marczalit bízták meg a millenniumi lelkesedés tudományos alátámasztásának céljából írt gigantikus, *A magyar nemzet története* című, tíz vaskos kötetet kitevő vállalkozás több kötetének megírásával. A korai magyar történetet tárgyaló első kötetben igencsak kritikusan tárgyalja a magyar hadjáratokat. Marczali szemében a legtöbb nyugati hadjárat nem az egész nemzet tette volt, hanem „sóvár, kapzsi törzsfők és hadvezérek” „rablívállalatai”.³¹ A 10. század közepére a korábbi „nagszerű hadi organizmus” helyébe „zsákmányra sóvár, mással nem törődő, a mellett pusztító és gyújtogató rabló csoportok” léptek. Marczali szerint a zsákmányoló hadjáratok egyéni érdekeket szolgáltak, annyira, hogy a meggazdagodó portyázó vezérek már a nemzeti egységet, a magyar alkotmányos rendszert veszélyeztették.³² Marczali az apologetikus szerzők egy másik toposzát, a magyar

28 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I. MTA, Bp., 1893. 11.

29 Uő: *A magyar nemzet története* Szent Istvánig. MTA, Bp., 1900. 47–50.

30 Uo. 65.

31 Marczali Henrik: *A vezérek kora és a királyság megalapítása*. In: *A magyar nemzet története I.* Szerk. Szilágyi Sándor. Athenaeum, Bp., 1895. 144., 149.

32 Uo. 166.

becsületességet is elveti: úgy véli, hogy a 933. évi merseburgi csata egyik fontos előzménye az volt, hogy a magyarok és a németek között élő szlávok tudták, hogy „a magyar barátság megbízhatatlan”.³³ Ezzel együtt Marczali is azon az állásponton volt, hogy a magyarok nem harcoltak kegyetlenebbül, mint más kortárs népek, és a St. Gallen-i kolostor elfoglalásának értelmezésénél kiemeli, hogy embertelenségről, kegyetlenségről a magyarok nem tettek tanúságot.

Marczalihoz sokban hasonlít Acsády Ignác narratívája. A forrásokat alapos kritikán megrostáló Acsády határozottan elveti az ősmagyarok primitív demokráciájának romantikus toposzát, és helyette a fejedelmet szinte egyeduralkodónak látja. Acsády egyetért Marczalival abban, hogy a nyugati hadjáratok nem az egész nemzet vállalkozásai voltak, hanem csak „rakoncátlan elemek” magánakciói.³⁴ Miközben ezek az – Acsády szerint – igen kis létszámú hadjáratok folytak, a magyarok elsőprő többsége a Kárpát-medencében maradt, és fejedelmei utasítására, illetve a szláv őslakosok és a keresztény rabszolgák hatására fokról fokra közelebb került a kereszténységhez és a letelepedett életformához.

A pogány korszak nyugati háborúinak legkritikusabb értelmezését Borovszky Samu, az MTA levéltárosa szolgáltatta 1894-ben: „A magyar nemzet a honfoglalást követő fél évszázadban Európa réme lett.”³⁵ Borovszky a magyar (és ezzel együtt a normann) hadjáratokat úgy értelmezi, hogy azok a (keresztény) civilizáció nagy kárára borzalmas pusztításokat végeztek, feldúltak városokat és kolostorokat, elhurcolva a védtelen lakosságot. Azonban annyiban az ősmagyarok védelmére kel, hogy a normannokkal ellentétben a magyaroknál időnként nemes vonások is felfedezhetőek, mint például a félkegyelmű St. Gallen-i szerzetes, Heribald iránt tanúsított kedvességük.

A kritikus történetírás azonban nem szorította ki teljesen a romantikus-apologetikus historiográfiát. Horváth Mihály hatása még a századfordulón is érezhető volt. A történelemtanár, tankönyvszerző és tanfelügyelő Sebestyén Gyula például a horváthi gondolatmenetet átvéve így ír: az ősmagyarok „mindennapi életének bármely ágát is tekintsük, mindenütt annyi változatosságot, a békés meg harci esz-közökben oly gazdagságot, készítésükben annyi ügyességet találunk, hogy az ősök műveltségét az akkori nyugati népek műveltsége mellé állítva sem lehet kicsinyelnünk”.³⁶ Sebestyén érezhető büszkeséggel tárgyalja a magyar hadjáratokat (például az Alpokon átkelő magyarokat Hannibállal veti össze).

A romantikus és a kritikus történetírás együttélésének beszédes példája az 1907-ben, Árpád vezér halálának feltételezett ezredik évfordulójára kiadott reprezentatív *Árpád és az Árpádok: Történelmi emlékmű* című kötet. A nemzeti romantikus történetírás vezéralakja, Thaly Kálmán által javasolt munkában Domanovszky Sándor a forráskritika eredményeit összefoglalva „a költészet és való zagyva

33 Uo. 147., 157., 160.

34 *Acsády Ignác*: A magyar birodalom története a kútfők alapján a művelt közönség számára. I. Athenaeum, Bp., 1903. 50.

35 *Borovszky Samu*: A honfoglalás története a művelt közönség számára. Franklin, Bp., 1894. 121.

36 *Sebestyén Gyula*: Az Árpádok története. Franklin, Bp. 1905. 47–48.

vegyülékének” tekinti a *Gesta Hungarorum*-ot.³⁷ A finnugrista nyelvész Szinnyei József pedig a kurrens néprajzi kutatások alapján a finnugor népek kontextusában rajzolja meg az ősmagyarok műveltségét. Nyugat-európai összevetésről Szinnyeinél szó sincs.³⁸ Ugyanebben a könyvben viszont szót kapott Rónai Horváth Jenő tábormok is, akit a kora újkorral foglalkozó hadtörténeti munkásságáért az MTA tagjává választottak. Rónai Horváth a honfoglalást és az azt követő hadjáratok lefolyását a *Gesta Hungarorum* alapján, a nemzeti romantikus történelemszemlélet jegyében ismerteti. Számára a magyar hadjáratok a „nemzetbiztosítás” aktusai, csak a hadjáratok késői szakaszaiban merül fel a rablás mint motiváció. Rónai Horváth kiemeli, hogy a magyarok nem voltak kegyetlenebbek a korszak többi népénél. Ezzel szemben két szempontot is talál, ami szerint a magyarok megelőzik a németeket: a népvándorlás korában szerinte a germánok jóval brutálisabbak voltak, mint a rómaiak, a 10. században pedig a németek időnként becstelen eszközökhez folyamodtak, amit viszont a magyarok soha nem tettek meg.³⁹ Az amatőr Sebestyén és Rónai Horváth azonban a magyar történetírás perifériáján helyezkedtek el. Azaz a professzionális történetírás árnyékában a nemzeti apologetikus interpretáció ugyan túlélte, de egyértelműen háttérbe szorult.

Konklúzió

A pogány magyarok nyugati hadjáratai ugyan nem jelentek meg kulcskérdésként a középkori magyar történelem értelmezésében, de a korszakkal foglalkozó szerzők a témát megkerülni nem tudták. A felvilágosodás németországi szerzői a fejlődéstudomány elmélet jegyében jellemzően igen negatívan értékelték a barbár népeket és korszakokat; nem tettek kivételt a magyarokkal sem. Schlözer „vádjai” ellen a tacitusi nemes vadember mítoszát felhasználva évtizedeken keresztül harcolt a nemzeti-romantikus magyar történetírás. Az irracionális és a középkort általában szerető romantika számára a barbár múlt már sokkal vállalhatóbb volt, mint a felvilágosodás szerzői számára. Ugyan a romantikus szerzők a továbbra is uralkodó keresztény világkép miatt nem rajzoltak kritikátlanul pozitív képet, de a pogány magyarokban erkölcsös, primitív demokráciában élő népet láttak. A pogány magyarok nyugati harcaiban a nemzet harcos géniuszát, az erkölcstelen támadásra adott adekvát választ, illetve nagy stratégiai jelentőségű hadműveleteket véltek felfedezni. A kritikus szemléletű történetírás visszatért a felvilágosodás hagyományaihoz, amennyiben ismét a fejlődésben hitt, ezért a barbár múlt megint negatív színben tűnt fel. A pogány magyarok hadjáratainak fontosságát azáltal szorították vissza, hogy azokat nem nemzeti, hanem egyéni vállalkozásoknak állították be.

37 *Domanovszky Sándor*: A kútfők. In: Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Szerk. Csánki Dezső. Franklin, Bp., 1907. 6.

38 *Szinnyei József*: A magyarság eredete, nyelve, és honfoglaláskori műveltsége. In: Árpád és az Árpádok i. m. (37. jz.) 19–42.

39 *Rónai Horváth Jenő*: A magyar hadművészet Árpád korában. Honfoglalás. Hadjáratok. In: Árpád és az Árpádok i. m. (37. jz.) 101.

A narratíva ilyen változása mögött a bevezetőben említett két tényezőnek, a nemzeti legitimitáció kényszerének, illetve a történetírás átalakulásának komplex, egymásra kölcsönösen ható viszonyát lehet felfedezni. A tudomány autonóm változása (például szociáldarwinizmus, pozitivizmus) befolyásolta a jelenről alkotott diskurzusokat. Úgy tűnik azonban, hogy a másik irány, azaz az államról, társadalomról, nemzetről alkotott képzetek, a 19. század elejétől kezdve pedig különösen a nemzeti legitimitáció kényszerének befolyása a történettudományi gondolkodásra még erősebb volt. Mindenféle, az objektivitást hirdető történelemelmélet és történettudományi ethosz ellenére ez a tudomány már megszületésekor, a 19. század elején-dereken is mélyen átpolitizált és mítikus elemekkel átszőtt maradt. Ugyan Ranke és követői ezt mindvégig tagadták, de ma már jól lehet tudni, hogy nem voltak képesek megszabadulni a mítikus gondolkodástól, csupán valamivel jobban elrejtett, részben új, részben régi mítoszokat ápoltak tovább.

A narratíva változásainak megértéséhez tehát a legfontosabb támpontot az adja, hogy milyen változáson ment keresztül az államról, nemzetről, társadalomról alkotott felfogás, amelyhez aztán a múlttól alkotott kép – Szűcs Jenő szavaival – ideológiai hídként szolgált. A herderi nemzeteszme hatására a reformkor romantikus-liberális gondolkodásában a központi szereplő a nép volt, amelynek szabadsága minden más értéket felülírt. A „nép” története, jellemzői először a romantikus-liberális szerzők lapjain kaptak főszerepet. Az etnogenezis kérdése így a romantika számára megkerülhetetlenné vált, különösen a herderi eszmék által leginkább befolyásolt német területeken és attól keletre.⁴⁰ A nép szabadságát pedig könnyebb volt felfedezni a barbár és pogány társadalmak „primitív demokráciáiban”, mint a szigorú kötöttségeket fenntartó feudális társadalmakban, amelyeknek lebontása Közép-Európában éppen a romantikus-liberális gondolkodók legfontosabb politikai programja volt.

A 19. század vége politikai gondolkodásának középpontjában azonban már nem a nép és annak szabadsága, hanem az állam állt. Az 1870-es években paradigmaváltás történt a magyar politikát meghatározó liberális gondolkodáson belül: a nemzetiségi kérdés, a szociálpolitikai kihívások, a kapitalizmus néhány kudarca, azaz általában az előrehaladó modernizáció miatt a Vormärz szinte korlátlan szabadság-ideáját felváltotta az etatista liberalizmus iskolája (ami pedig a pozitivisták társadalomtudományokra támaszkodott). Beksics Gusztáv, a korszak meghatározó politikai gondolkodója az államot egyenesen a haladással és az európai civilizációval, a társadalmat viszont „Ázsiával”, azaz az elmaradottsággal azonosította.⁴¹ Így a 19. század végén a jelent és a múltat összekötő ideológiai híd nem a magyar nép genezisére és őstörténetére, hanem az államiság folytonosságára, illetve az azt etnocentrikusan értelmező magyar államalkotási képesség képzetére épült. A hódí-

40 Patrick Geary: *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2002. 21–33.; Holm Sundhaussen: *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationalbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*. Oldenbourg, München, 1973.

41 Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. Századvég 20. (2001) tavasz: 95–118.

tás, a harci képességek elhalványultak az államalkotó képesség mögött.⁴² Az állam központi szerepe a rankei historizmusnak is megfelelt, mivel a levéltári források előtérbe helyezése automatikusan a politikatörténetnek adott primátust (Ranke az államot egyenesen Isten gondolatának tartotta).

Ebben a korszakban, amely a hangsúlyt az állam helyes működésére, illetve az államiság folytonosságára és a magyar államalkotó képességre helyezte, a pogány és nomád magyar társadalom kevés szimpátiára talált. Érdemes itt ismét a történészként nem túl jelentős munkássággal rendelkező, de a *Magyarország vármegyei és városai* című sorozat szerkesztőjeként a századvég középosztályára minden bizonnyal nagy hatást gyakorló Borovszky Samut idézni: „Felesleges az államélet legkezdetlegesebb fokán [kiemelés tőlem – V. B.] élt őseink védelmére egyetlen szót is vesztegetnünk.”⁴³

Az államiság szempontja alapján leértékelődött pogány múlt tovább vesztett a fényéből a 19. század utolsó harmadának kritikus történettudományi felismerései által. Az „ugor–török háborút” a közvélemény kívánalmaival szemben az ugor álláspont képviselői nyerték meg, dicső múltú rokonok híján így az ősmagyarokra való hivatkozás tovább erodálódott. Ráadásul kiderült, hogy Pusztaszeren soha nem tartottak Árpád magyarjai népgyűlést, azaz a korai alkotmányosság mítosza komoly sebet kapott, és a honfoglaló magyarok így egyre kevésbé voltak alkalmasak az államalkotó képesség megtestesítésére. Helyettük a korának nyugat-európai államszervezési mintáit a magyarok körében meghonosító Szent István lett az államideológia alfája, teljesen felváltva Attilát és a hunokat, háttérbe szorítva a 10. századi pogány magyarokat.⁴⁴

Azt az éles szembeállítás, amit Sinkó Katalin,⁴⁵ illetve Árpád von Klimó⁴⁶ az Árpád- és a Szent István-kultusz, tágabb értelemben pedig a katolikus–dunántúli–Habsburg-párti narratíva és a református–kelet-magyarországi–függetlenségi párti narratíva között látott, mindenesetre a 10. század értelmezései között nem sikerült kimutatni. Feltűnő, hogy a pogány magyarok hadjáratai értékelésének dinamikájában a szerzők felekezeti háttere mennyire nem számított. Az apologetikus történészek között találunk született katolikust (Horváth Mihály, Kerékgyártó, Wenzel), zsidó származású katolikust (Fraknói) és reformátust (Szabó Károly); a kritikus állásponton levők közül Pauler katolikus, Marczali és Acsády zsidó, Borovszky pedig evangélikus volt. Az apologetikus szerzők további diverzitást mutatnak politikai szempontból: katolikus szemléletű és Habsburg-párti volt Fraknói, Horváth Mihály viszont kritikus a Habsburgokkal szemben. Az összes tárgyalt szerző, akár Árpád, akár Szent István szerepét hangsúlyozta jobban, a két alakot egymással

42 *Szűcs Jenő*: A történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. In: *Uő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Osiris, Bp., 1997. 339.

43 *Borovszky S.*: i. m. (35. jz.) 124.

44 *Árpád von Klimó*: Nation, Konfession, Geschichte: zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948). Oldenbourg, München. 2003. 92–130.; *Szűcs J.*: i. m. (42. jz.) 339.

45 *Sinkó Katalin*: Árpád kontra Szent István. *Janus* 6. (1989) 1. sz. 42–52.

46 *Klimó, Á.*: i. m. (44. jz.) 50–54.

nem szembeállította, hanem folytonosságot tételezett fel. Az apologetikus, illetve a kritikus megközelítések között a fő különbség abban rejlik, hogy az előbbiek a két uralkodó között eltelt száz évszázadot a nemzeti aranykor, azaz a független, keresztény magyar királyság felé mutató időszaknak értelmezték (kiemelve a korai alkotmányosságot és a korszak erkölcsi normáitól való csekély eltérést), a kritikus narratívát képviselő szerzők viszont a honfoglalás és az államalapítás pozitív korszakai közötti hanyatlásként tekintettek a 10. századra.

A 10. század értelmezését tehát az állam és a nép viszonyának, a szabadság koncepciójának változásai, illetve a felvilágosodástól a romantikán át a század második felének kritikus tudományosságáig vezető út határozta meg. Ezekhez képest a „belső” törésvonalak (protestás–katolikus stb.) szerepe alárendeltnek tűnik. Mindenesetre az a kérdés még nyitott, hogy ez a megállapítás csupán a jelen esettanulmány magyarázatát nyújtja-e, vagy tágabb összefüggésekben is megállja-e a helyét.

BÁLINT VARGA

THE BARBARIAN PAST AND THE GLORY OF THE NATION

After settling in the Carpathian Basin in the early 10th century, pagan and nomadic Magyar tribes led a series of military campaigns against the organized states of Christian Europe. Based on the changing interpretations of these five decades, this study attempts to answer the question, how 19th century historians tried to interpret „inconvenient” events in a way that they could still insert into the master narrative of the glorious national past, utilizing the required methodology of historiography.

Influenced by Göttingen scholar Ludwig Schlözer, authors of the late Enlightenment in Hungary depicted a rather negative picture about the Magyar raids. They condemned the Magyar campaigns as barbaric deeds, but at the same time used the ancient topos of noble savage to clear from the most negative charges of contemporary German authors.

Romanticism brought about a significant change. In 1836 Mihály Horváth, the most influential romantic historian, wrote a comprehensive study *Parallel between the Magyar nation moving to Europe and the civil and moral culture of Europe*. In this bulky paper, Horváth argued that in the 10th century, Christian people of Europe had already lost their previous freedom but they developed no higher culture yet. Contrarily, Magyars were evidently free, though Christian Europe was somewhat ahead in terms of complexity of social structures and culture. The raids were outcome of the „young age” of the nation. This apologetic tone ruled the mid-19th century Magyar historiography.

The late 19th and early 20th centuries witnessed the rapid development of Hungarian historical scholarship in methods, infrastructure, institutions and number of the staff. Critical historiographical standards became more common. The historians of this period became again critical towards pagan Magyars, whose society was now believed underdeveloped in terms of state-building. The Magyar campaigns were seen by critical historians as individual undertakings, which endangered the national unity.

Two factors explain the change of the paradigm: first, the European intellectual environment, which Hungarian authors followed closely. Second, that the role of the state gained an increasing weight in Hungarian political discourse from the 1870s, replacing the former emphasis on people.

„A haza legyen minden gyermekének hazája”

A Szent István-kultusz reprezentációi Szlovákiában
a két világháború közötti időszakban*

Az európai politikát, de különösen a szlovák–magyar viszonyt 2009 augusztusában felborzolta egy, a szlovákiai határvárosban, Komáromban (Komárno) felállított Szent István-szobor leleplezésével kapcsolatos esemény. Sólyom Lászlót, a Magyar Köztársaság elnökét, aki az átadáson beszédet tartott volna, nem engedték belépni a Szlovák Köztársaság területére. Habár az ezt követő konfliktus főként a már korábban is feszült politikai kapcsolatok eredménye volt, mint arra már máskor is volt példa, az események nem maradhattak történeti értelmezések nélkül. Robert Fico, a Szlovák Köztársaság miniszterelnöke Szent Istvánnak mint a nemzeti elnyomás szimbólumának szokványos megközelítését vette elő, amikor így fogalmazott: „Az első magyar király, Szent István zászlói alatt a legkeményebb magyarosítás ment végbe. Tehát ne is tegyünk úgy, mintha valamiféle szlovák király lett volna. Nekünk megvan a mi Szvatoplukunk, nem Istvánunk.”¹ Ezzel szemben a szoborátadás szervezői Szent Istvánra az együttműködés és az egymás iránti tolerancia jelképeként tekintettek. Mint Bastrnák Tibor, Komárom polgármestere rámutatott: „Szent István egy sok nemzetet magába ölelő erős államot alapított és épített, ahol békésen éltek egymás mellett az emberek.”² Ugyanakkor Szlovákia képviselői azt tették szóvá, hogy a szervezők nem mutattak érdeklődést és tettek lépéseket annak érdekében, hogy azonos szintű politikusok legyenek jelen, mint ez a hivatalos állami látogatásokon megszokott.³ Egy kormánypárti folyóiratban Marián Tkáč, a Matica Slovenská jelenlegi elnöke ezt a lépést „a magyar arrogancia, felsőbbeség és büszkeség”⁴ demonstrálásának nevezte. Az ezt követő, gyakran érzelmeikkel fűtött vitákban számos egymástól eltérő véleményt kép-

* Ezen dolgozat a GA ČR 14-12289 S „Constructing National Identity: State Holidays in the First Czechoslovak Republic” kutatási projekt részeként íródott és a szlovák nyelven, a *Milan Hlaváčka–Antoine Marés–Magdaléna Pokorná et al.*: Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace. Historický ústav AV ČR, Praha, 2011. könyvben megjelent szöveg módosított változata.

1 Ld. <http://dnes.atlas.sk/slovensko/vlada-a-parlament/587849/fico-pod-zastavou-krala-stefana-sa-robila-najtvrdsia-madarizacia> (a letöltés ideje: 2012. szept. 12.)

2 Ld. <http://www.bumm.sk/32289/solyom-laszlo-sonoklataval-leplezik-le-a-komaromi-szent-istvan-szobrot.html> (a letöltés ideje: 2012. szept. 12.)

3 <http://dnes.atlas.sk/slovensko/vlada-a-parlament/587849/fico-pod-zastavou-krala-stefana-sa-robila-najtvrdsia-madarizacia> (a letöltés ideje: 2012. szept. 12.)

4 <http://www.extraplus.sk/content/view/550> (a letöltés ideje: 2012. szept. 12.)

viselő szöveg jelent meg az első magyar uralkodó és Árpád-házi szent király fontosságát illetően. István egyszerre lett az „etnikai tolerancia” és a „nemzeti elnyomás” jelképe. A szóban forgó diplomáciai incidens és különösen Szent István említései ugyanakkor ráirányítják a figyelmet a történelmi narratívák fontosságára a közbeszédben.

A fent körvonalazott különböző értelmezések megszületése a 19. századra megy vissza, és az Osztrák–Magyar Monarchiában felvirágzó nacionalista politikához kapcsolódik. A nemzeti diskurzusok „építőkövei” között megtalálhatjuk a múltbeli államalapítások történetét. Ezeket a narratívákat eredetileg különböző társadalmi szereplők és intézmények hozták létre és terjesztették. Így jön létre a nemzeti történelem és a nemzeti közösség gondolata, melynek tagjai, bár egymást nem ismerik, a közösséggel azonosulnak.⁵ A nacionalizmus banalitásáról szóló munkájában Michael Billig rávilágított a „nemzettel” való azonosulás mindenütt jelen lévő „természetes” érzésére és annak állandósulására a közbeszédben.⁶

Csáky Móric történész megjegyezte, hogy a kulturálisan sokszínű Közép-Európában azok a kísérletek, melyeket egy történelmileg homogén nemzeti közösség koncepciójának felépítésére és megvalósítására tesznek annak érdekében, hogy legitimálják a későbbi politikai erőfeszítéseket és a „nemzetállam” létezését, többet jelentenek annál, hogy csupán bonyolult tervnek tekintsük őket.⁷ A régióban a 19. századtól napjainkig számos nacionalista mozgalom vetélkedett. Ebben a rivalizálásban átalakultak a középkori állami/dinasztikus tradíciók és vallási kultuszok, és fokozatosan nemzeti jelleget kaptak. A történetekben megjelentek az ideológiai kiegészítések – a nem domináns nemzeti mozgalmak képviselői nemzeti történelmüket ellen-narratívák formájában hozták létre, amelyek az ő egyediségük, tragédiáik és dicsőségük történetei. Hangsúlyossá vált a Nagymorva Birodalom, valamint Cirill és Metód hagyománya.⁸ Ez azért is bizonyult hasznosnak, mert a Nagymorva Birodalom a magyar állam előtt létezett, és ez a szlávok/szlovákok történelmi és kulturális érettségét és felsőbbségét volt hivatva bizonyítani a régióban.⁹ Ez a vetélkedés régóta jelen van Komárom közterein is, amire Robert Fico miniszterelnök is rámutatott: „Komárom önkormányzata az egyik oldalon tiltja Cirill és Metód szobrának felállítását,

5 *Benedict Anderson*: *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Verso, London, 1991.

6 *Michael Billig*: *Banal Nationalism*. SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi, 1995.

7 A témáról: *Csáky Móric*: Introduction. In: *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Ed. Móric Csáky–Elena Manová. Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Pozsony, 1999. 7–20.

8 *Dušan Škvarna–Adam Hudek*: *Cyril a Metod. V historickom vedomí a pamäti 19. a 20. storočia na Slovensku*. Historický ústav SAV, Bratislava, 2013.

9 Ld. pl. *Miroslav Hroch*: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. SLON, Prague, 2009. 168–199.; *Alexander Maxwell*: *Choosing Slovakia. Slavic Hungary, the Czechoslovak Language, and Accidental Nationalism*. Tauris Academic Studies, London, 2009.; *Dušan Škvarna*: *Začiatky slovenských národných symbolov. K vytváraníu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. UMB, Banská Bystrica, 2004.

melyet *udvariatlanul* a Matica Slovenská erkélyén helyeznek el, miközben a másik oldalon Szent István szobrát egy gyönyörű helyen állítják fel, és mint királyunkat ajánlják nekünk.”¹⁰

Szent István kultusza

A rituálék és a mesternarratívába beágyazott, kiválasztott történelmi eseményekről való megemlékezések régóta részei az emberi társadalmak működésének. A részvétel fontos mutatója a társadalmon belüli azonosulási viszonyok létrejöttének, konszolidálódásának és reprodukálódásának. Mint Eric Hobsbawm és Terence Ranger rámutattak, a modernizáció hatásának és a nacionalizmus elterjedésének következtében számos történet kapott új jelentést, más szóval a régmúltra vonatkoztatva teljességgel új tradíciók jelentek meg.¹¹

A közélet nacionalizálódása a Habsburg Monarchiában is megjelent és tükröződött Magyarország szimbolikus politikájában.¹² Megtalálható volt az első király, István alakjának értelmezésében, akit 1083-ban, halála után 45 évvel avattak szentté.¹³ Szent István kultuszának születése a 11. századra nyúlik vissza, ami akkor a királyi hatalom legitimálását szolgálta. Egy évszázaddal később megjelent mellette „nőies” párja, a Mária-kultusz is (*regnum Marianum*). A kultusz fejlődésében újabb mérföldkő volt az ellenreformáció. Az ünneplés vallási jellege egészen a 19. század elejéig megmaradt, amikortól Szent István kultusza fokozatosan világiasabb jelleget öltött. Ezt a változást József főherceg nádor 1819-es rendelete is segítette, melyben az ünnepélyes megemlékezéseken kötelezővé tette a részvételt a városok, a céhek, a katonaság és egyéb testületek számára.¹⁴

10 <http://aktualne.atlas.sk/fico-pod-zastavou-krala-stefana-sa-robila-najtvrdsia-madarizacia/archiv/> (a letöltés ideje: 2012. szept. 12.). Ld. még: *Elena Mannová*: Nemzeti hősoktól az Európa térig – A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban, a szlovák–magyar határon. Regio 13. (2002) 3. sz. 26–45.; *Tomáš Strážay*: Myths in Action: Two Cases from southern Slovakia. In: *The Weight of History in Central European Societies of the 20th Century*. Ed. Zora Hlavičková–Nikolas Maslowski. CES, Prague, 2005. 101–113.; *Dagmar Kusá*: Úloha kolektívnej pamäti v procese etnickej mobilizácie. In: *Ako skúmať národ. Deväť štúdií o etnicite a nacionalizme*. Ed. Peter Drál–Andrej Findor. Tribun EU, Brno, 2009. 79–105.; *Brian Alexander Schwegler*: Entrepreneurial governance and the urban restructuring of a Slovakian town. In: *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*. Ed. Sasha Tsenkova–Zorica Nedović-Budić. Physica, Heidelberg, 2006. 295–318.

11 *Eric Hobsbawm–Terence Ranger*: *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

12 Ld. pl. *Alice Freifeld*: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000.; *Gerő András*: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. PolgART, Bp., 2004.

13 A témáról bővebben összehasonlító szemszögből ld.: *Gábor Klaniczay*: *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 114–154.

14 A kérdésről ld. *Árpád von Klímó*: A nemzet Szent Jobbja. Replika 27. (1999. szeptember) 49.; *Gyarmati György*: A nemzetudathasadás ünnepi koreográfiája. Augusztus 20. fél évszázada. Mozgó

Többéves hagyományon alapulva Szent István ünneplésének fontos része volt a Szent Jobb-körmenet, melyet minden évben augusztus 20-án tartottak Budapesten. Az eseményen a 19. századtól nagy tömeg kíséretében részt vettek az ország életének prominens vallási és politikai vezetői. Mint Gyáni Gábor történész megjegyzi: „az új, immár *nemzeti* ünnep mintegy vallásos tartalmat és jelleget öltött magára. Ez főleg abból ered, hogy a modern nacionalizmus egyrészt szakralizálta a nemzetet, másrészt nacionalizálta a vallást.”¹⁵

Szent István alakjának hivatalos nemzeti hősként való megjelenése a forradalom és szabadságharc 1849-es leverésének eredményeként kezdett gyengülni. Paradox módon az osztrák–magyar kiegyezés sem erősítette jelentősebb mértékben a kultuszt, mivel az új szabályozás eltörölte az ünneplés kötelező jellegét.¹⁶ A Szent Istvánról folytatott diskurzusban két fő, a felekezethez tartozás által meghatározott irány létezett párhuzamosan. A katolikus megközelítésben „első királyként” és „magyar apostolként” tekintettek rá. Ezzel szemben – világi és pragmatikus megközelítéssel – a protestáns diskurzusban Istvánt mint „az első királyt” ábrázolták. Azonban még ebben az esetben is jelen volt a kereszténység felvételének momentumuma.¹⁷

Szent István kultuszának tömegek általi ünneplése 1891 után kezdődött, amikor – a még mindig meglévő rituális-vallási beállítás ellenére (Szent Jobb-körmenetek) – a megemlékezések egyértelműen az „egységes magyar nemzetállam” kultúrpolitikájának részeként szerveződtek. Ezt támasztja alá az is, hogy az állami épületeket fellobogózták és augusztus 20-a munkaszüneti nap lett. A dekoráció csakúgy, mint a résztvevők által viselt ünnepi ruhák a megemlékező körmenetek „nemzeti ünnepi” jelentőségét erősítették. A közbeszédben a következő témák álltak a középpontban: „a magyar állam megalapítása”, „István szerepe a kereszténység felvételében”, „István mint békealkotó és a stabilitás jelképe”, „kulturális szerepe”, mint például a „nyugati kultúrához való kapcsolódás”. Ez az irány maradt általános a Monarchia megszűntéig. A dualizmus utolsó időszakában Szent István kultusza a Kárpát-medencén belüli magyar szupremácia legitímálásának egyik elemeként is szolgált. A kultusz értelmezése és fogadtatása egyfajta felekezetek és nemzetek feletti megközelítést is jelentett. Az augusztus 20-ai ünnepet az összes hivatalos keresztény felekezet megtartotta, s ugyanúgy a zsidók is.¹⁸ A tolerancia és együttműködés alap gondolatát különösen a nem magyar nemzetiségeknek sulykolták. Az I. világháború végén a Budapesten kiadott kormányparti *Slovenské noviny* újság a következőket írta: „Az ország fiainak erős akarata, testvéri egyetértése és hazafias lelkülete tartotta meg és erősítette a Magyar Állam hatalmát.”¹⁹ Ebben az értelemben a szlovákok elsősorban hűsé-

Világ (1995) 8. sz. 87–100.; *Árpád von Klimó: Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)*. Oldenbourg, München, 2003.; *Gyáni Gábor: Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007. 89–110.

15 Gyáni G.: i. m. (14. jz.) 92.

16 Klimó, Á.: A nemzet Szent Jobbja i. m. (14. jz.) 49–50.

17 *Lajtai László: Nemzeti vagy felekezeti történelem?* Korall 15–16. (2004) 205–225.

18 Komáromi lapok 1916. augusztus 19. 5., 1918. augusztus 17. 4.

19 *Slovenské noviny* 1918. augusztus 20. 1.

ges, szorgalmas, egyszerű, iskolázatlan (tót) népként jelentek meg a közbeszédben, akik évszázadokon át testvéri egyetértésben éltek együtt a magyarokkal. A képet árnyalta a szlovákok egy másik kategóriájának megjelenése is a közbeszédben: a szlovák nemzeti mozgalom támogatói és aktivistái, akik nyíltan bírálta a status quót. Őket szignifikánsan negatív felhanggal pánszlávoknak hívták, és mint az ország ellenségei voltak feltüntetve.²⁰

Szent István kultuszának mint Magyarországon az egyik legfontosabb keresztény és nemzeti hagyománynak a politikai hasznosítása jelentős etnopolitikai elemeket is magában foglalt, melyek „a magyar génusz fontosságának” hangsúlyozásán alapultak „a Kárpát-medence területén”. Ez az érvelés szorosan kapcsolódott az ország nemzeti homogenizálására irányuló kísérlethez, és a magyar kisebbségpolitikáról szóló viták részévé vált. Az említett időszakban a szlovák értelmiség egy viszonylag kis létszámú csoportja rendszeresen felhívta a figyelmet a király „toleráns szellemiségére”, hivatkozva István Imre herceghez intézett intelmeire.²¹ Leggyakrabban az *unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est* („az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és töredékeny”, a millenniumi törvénytár fordításában: „gyöngye és töredékeny az egynyelvű és egyerkölcsű ország”) állítást idézték, mely az etnikai különbséget pozitív jellemzőként definiálja. A szlovák nemzeti mozgalom azonban a „nagy-morva hagyományra” fektetett erős hangsúlyt, a hivatalos állami történelmi megközelítéssel szembeni történelmi és ideológiai ellenpéldaként. Az említett időszakot „aranykorként” festették le, és a szlávokat (szlovákokat) tekintették az „eredeti” és „kreatív” kulturális elemnek a térségben.²²

Az „új világ” felépítése

A Monarchia bukása előtti nehéz időszakban Szent István hagyománya az ország „külső és belső ellenségei elleni” transzcendentális védelmezőként kapott hangsúlyt.²³ Ugyanakkor érvelésükben a szlovák nacionalista aktivisták rámutattak az István király által ajánlott, etnikai toleranciára vonatkozó elvek sorozatos megsértésére. A szlovák nemzeti diskurzus jelentős részében a szlovák–magyar történelem a „rabszolgaság időszakaként” kezdett megjelenni, gyakran szimbolikusan

20 Ld. *László Vörös*: *Analytická historiografia versus národné dejiny*. „Národ” ako sociálna reprezentácia. Pisa University Press, Pisa, 2010. 128–136.

21 Ld. pl. *Slovenský denník* 1910. augusztus 20. 1.

22 A témáról bővebben ld. *Peter Haslinger*: *The Nation, the Enemy, and Imagined Territories: Slovak and Hungarian Elements in the Emergence of a Czechoslovak National Narrative during and after World War I*. In: *Creating the Other. The Causes and Dynamics of Nationalism, Ethnic Enmity, and Racism in Eastern Europe*. Ed. Nancy M. Wingfield. Berghahn Books, Providence, 2001. 169–182.

23 „[...] büszkén dacol a külső és belső ellenség ellen egyaránt”. *Komáromi lapok* 1918. augusztus 17. 4., 1918. október 26. 1.

„évezredes rabszolgaságként”²⁴ határozták meg. Ezt a képet a csehszlovák elitek nem mindig tették magukévá. Ők a „rabszolgaság” időszakát inkább az osztrák–magyar dualizmus kezdeteihez kapcsolták.²⁵

A Habsburg Monarchia bukásával megváltozott a térség politikai helyzete. A tény, hogy Szent István kultuszára a szlovák elit a homogenizációs folyamat ideológiai attribútumaként tekintett, azzal járt, hogy a későbbiekben elutasítóan álltak hozzá a kultusz fennmaradásához. Az első Csehszlovák Köztársaság megalakulása a történetiszemlélet szisztematikus megváltoztatását hozta magával. Az országot a csehek és szlovákok nemzetállamként meghatározó állami hivatalnokok az uralkodó magyar szemléletet ellenségesként utasították vissza. A csehszlovák narratívát a „természetes” és „felülkerekedő” fejlődésre építették. A Monarchia végét „nemzeti felszabadulásként” magyarázták. Az alapérvelés a „szláv kölcsönösség” előtérbe helyezésére és a „csehszlovák nemzet” koncepcióra épült – az új államalakulat egyik legfőbb legitimáló szabályaként. A status quo elfogadása „haladó”-nak minősült. Ebben a szellemben a „csehek” régióbeli szerepe civilizációs küldetésként jelent meg.²⁶ Nagy jelentőséget nyertek azon események, melyek a két „testvéri nemzet” közös múltját próbálták konstruálni.²⁷

A párizsi békekonferencia döntését követően viszonylag nagyszámú, nem szláv nemzetiségű, nemzeti kisebbségi státuszú népcsoport maradt az újonnan létrejött Csehszlovákiában. A status quót azonban közülük sokan „nemzeti igazságtalanság”-nak tekintették. Az új körülmények között a magyarok „megörökölték” az elnyomó szerepet az addigi magyar rezsimtől, és ez lett egyébként az egyik legfontosabb magyarelles érv. A Csehszlovák Köztársaságban az állami intézmények kikényszerítették és fenntartották a múlt negatív színben való feltüntetését, ami valójában a status quo elfogadását erősítette. Ezen a szemüvegen keresztül a magyarok „örökletes ellenségként” és a „szlovákok elnyomói-ként” történő beállítása tovább fejlődött és erősödött. Ezt a múltra való gyakori visszaemlékezések mellett súlyosan alátámasztották a Horthy Miklós forradalom utáni Magyarországnak rezsimjéről, valamint a magyarországi szlovákok sorsáról szóló beszámolók. A különböző „sérelemek” ismételtetésének szándékos politikája fontos szerephez jutott a közbeszédben mindkét országban – és ellenséges légkört teremtett.

24 Ld. pl. Slovenský denník 1910. augusztus 20. 1.; *Andrej Findor*: Tisícročná poroba? In: Slovenské Mýty naše. Ed. Eduard Krekovič–Elena Mannová–Eva Krekovičová. AEP, Bratislava, 2005. 71–76.

25 A témában ld.: *Miroslav Michela*: A „nemzeti elnyomás” téziseinek instrumentalizálása Szlovákiában 1918 és 1945 között. *Limes* 21. (2008) 3. sz. 11–21.

26 Bővebben ld. *George Schöppfin*: Nations, Identity, Power. C. Hurst & Co., London, 2002. 94.

27 Ld. *Elisabet Bakke*: Doomed to failure? The Czechoslovak nation project and the Slovak autonomist reaction 1919–1938. University of Oslo, Oslo, 1999.; *Owen V. Johnson*: Slovakia 1918–1938. Education and the making of a nation. East European Monographs, Boulder, 1985.; *Slávka Otčenášová*: Schválená minulosť. Kolektívna identita v československých a slovenských učebniciach dejepisu (1918–1989). Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, Košice, 2010.

Azonban mint a magyar kisebbség aktivistái – különösen a kisgazda, szocialista és liberális beállítottságúak – által írott cikkek is bizonyítják, még ebben az esetben sem lehetséges egyetlen és változatlan magyar nemzeti diskurzusról beszélni.²⁸ Ezek a cikkek hangsúlyozták, hogy a felsőbbség és a hegemonia gondolata anakronisztikus és hamis, és „eltorzítja Szent István üzenetének valódi jelentését”. A szerzők hangoztatták Csehszlovákia iránti lojalitásukat, és kritikával illették a magyarországi politikai realitást. Szerintük azoknak a magyaroknak, akik más ország fennhatósága alá kerülnek, hozzá kell szokniuk az új kilátáshoz és el kell szakadniuk a régítől.²⁹ Az ő olvasatuk szerint Szent István hagyománya a nemzetek közötti tolerancia gondolata, és az ő kultúrpolitika területére vonatkozó követeléseiket alátámasztó érv: „A haza legyen minden gyermekének hazája.”³⁰ Az aktivisták gyakran részt vettek a revízióellenes propagandában is. Azonban, mint az 1930-as évek végére kiderült, a platform nem volt különösebben sikeres. Gyakran furcsa, az adott kontextusban derogáló nevekkel illették őket: „Baťa cipős magyarok” vagy „Hodža magyarjai”. Az integritás gondolatához hűséges szlovák elitek hasonló helyzetben voltak.³¹ Ezek az emberek Csehszlovákiában mint magyaronok, árulók és renegátok voltak bélyegezve.³²

A fent említett példák ellenére a magyar kisebbség körében a két háború közötti időszakban főként azok a narratívák jelentek meg, amelyek a dualizmus kori magyar hagyományokon alapultak, vagy amelyeket az akkori horthysta Magyarországon sulykoltak. Az „anyaországhoz” fűződő viszony a közösség kulturális életét túlságosan is erősen meghatározta.³³ A kapcsolatot a „nemzeti történelem” különféle pillanatainak szentelt rendszeres megemlékező szertartásokkal alakították ki, tartották fenn és erősítették.

A legáltalánosabban felvetett történelmi témák között megtalálható a magyar honfoglalás, Szent István, a törökök és tatárok elleni harcok, valamint Rákóczi és

28 *Simon Attila*: Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2013.; *Uő*: „...A magyar nép ebben a köztársaságban lett nemzeté...” A két világháború közti kormánytámogató (aktivista) szlovákiai magyar politika viszonya Trianonhoz és az első Csehszlovák Köztársasághoz. *Limes* (2010) 4. sz. 17–29.

29 Kassai Napló 1920. augusztus 20. 1., 1923. augusztus 22. 1.

30 Uo.; Reggel 1929. január 4. 3. A magyar kisebbségpolitikával kapcsolatban a lojalitás, aktivizmus és politikai stratégia témájában ld. *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. Ed. Nándor Bárdi–Csilla Fedinec–László Szarka. Social Science Monographs, Boulder, 2011.

31 Ld. pl. a Szent Istvánról szóló cikket: *Slovenské noviny* 1924. augusztus 17. 1.

32 Bővebben ld. *Miroslav Michela*: Pod heslom integrity. Kalligram, Bratislava, 2009.; *Ablonczy Balázs*: Nyombiztosítás. Letűnt Magyarok. Kalligram, Bp., 2011.

33 Bővebben pl. *Elena Mannová*: „Ale teraz je dobrý Slovák”. Vplyv novej štátnej hranice státu na etnické vzťahy v Lučenci a Komárne (1918–1938). In: *Historik v čase a priestore*. Laudatio Lubomirovi Liptákovi. Ed. Ivan Kamenec–Elena Mannová–Eva Kowalsá. Veda–Historický ústav SAV, Bratislava, 2000. 53–62.

Kossuth forradalmi hagyománya.³⁴ A történelem bemutatásának koncepciója és módszerei szintén annak a vízióknak rendelődtek alá, mely Magyarország területi integritásának helyreállítását tűzte ki célul. A revizionista orientációjú politika kontextusában, amely ideológiájában a közelmúlt magyar történelmével való folytonosságra épült, és saját maga meghatározására olyan kifejezéseket használt, mint a „nemzeti” és a „keresztény”, Szent István kultusza erős támogatást élvezett, mivel az ország történeti integritásának transzcendentális megerősítését jelentette. A két világháború közötti időszakban a revízió lett a magyar politika alfája és ómegája. Ezt mutatja például az iskolai oktatás tartalma, hiszen az elemi iskolákban az órák rendszeresen ezzel az imával kezdődtek: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában. Ámen!” A magyar emlékezetkultúrának fontos attribútuma volt az a hit, hogy a status quo nem fog örökké tartani. Az első magyar király személye a képzeletbeli nemzeti panteon legelőkelőbb helyén állt.

Ez a társadalmi környezet, felerősítve a magyar–csehszlovák határ menti homogén sávban élő magyar közösség képviselőinek többé-kevésbé demonstratív viselkedése által, aggodalmat váltott ki a csehszlovák környezetben. A Csehszlovák Köztársaság képviselői erősen ellenezték az olyan gondolatok és szimbólumok terjesztését, melyek alááshatták a csehszlovák államiság eszméjét.³⁵ Úgyszintén kiálltak a magyar irredentizmus és revizionizmus ellen, és minden eszközzel elfojtották a fentiek bármiféle manifesztációját. A revizionizmussal szembeni ellenállásra tett erőfeszítéseket Szlovákiában a „revizionizmus erősíti a mi nacionalizmusunkat” gondolat jellemezte.³⁶ A probléma ilyenén megközelítése a csehszlovákiai társadalmi közbeszéd és politika fontos részévé vált, amikor az létrehozta saját intézményesített képét a múltról, valamint a saját „hősök panteonját” és mítoszait.

Bár a magyar múltat érintő megemlékezések és ünnepek egyre növekvő ellenállásba ütköztek, sok magyar polgár továbbra is megtartotta az addigi ünnepeit és megemlékezett történelmi személyiségeiről. A Monarchia váratlan széthullása megnövelte a megemlékezések fontosságát, mivel ezek a jelennel való elégedetlenség érzésére épültek. Klasszikus példa volt a „hősi múlt” emlékeinek segítségével hívása, majd a különbségek számbavétele a „múlt” és a „jelen” között, gyakran rámutatva arra, ami hiányzik vagy odaveszett.³⁷ Visszanyúltak a „nemzeti történelem” tragikus epizódjaihoz is, ezek feladata a „közösség” történelem által már igazolt „erejére” való emlékeztetés volt, amely a kor kontextusában új, naprakész értelmezést nyert. Az ellenséges csoportot ebben a narratívában nem a szlovákok alkották, őket inkább „becsapott és félrevezetett testvéreként” jellemezték, hanem a „csehek”, akiket viszont idegen elemeknek tekintettek, Szlovákia „megszállóinak” és „kihasználóinak”. A „miénk” és az „idegen” effajta megközelítése jel-

34 Bővebben ld. *Zeidler Miklós*. A revíziós gondolat. Kalligram, Bp., 2009.

35 Ld. pl. Slovenský Juh 1928. május 26. 1.

36 Slovenský Juh 1933. június 24. 1.

37 *Jan Assmann*: Kultura a paměť. Prostor, Praha, 2001. 72.

lemzi a két háború között az Országos Keresztényszocialista Párt által – nem túl sok sikerrel – propagált, úgynevezett autochton elméletet.³⁸

A megemlékező szertartások a kulturális és politikai összetartozás érzetét keltették, és fontos keretét adták a szlovákiai magyarok azonosságtudatának. A hatalom általi elnyomás és az újonnan bevezetett ünnepek csak felerősítették a Csehszlovák Köztársasággal szembeni kritikus hozzáállást és permanens igazságtalanságként kaptak hangot. Ugyanakkor az államhatalom szempontjából ezek a megnyilvánulások ellenséges, irredenta tevékenységnek minősültek. A fentiek eredményeként a közterek a nemzeti történelem két különböző, egymást kölcsönösen kizáró változatának a csatateréivé váltak.³⁹

Ez a konfliktus tükröződött abban is, ahogyan a szlovákiai magyar közösség „többsége” összszárt az uralkodó hatalom befolyásával szemben. Ezt mutatta kritikus és vonakodó hozzáállásuk az „új” jelképekhez és ünnepekhez, mintha azok a „kisebbségi traumát” testesítették volna meg. Különösen vonatkozott ez a csehszlovák állam létrejöttének emlékére minden év október 28-án, valamint T. G. Masaryk elnök születésnapjára március 7-én szervezett ünnepségekre.⁴⁰ Ezeknek az ünnepségeknek volt aktuálpolitikai felhangja is, és az új nemzetállami identitás építésének részévé váltak. A magyar népesség részéről az 1918-at közvetlenül követő időszakot a nyílt ellenállás jellemezte. Azért maradtak távol az eseményektől, hogy ne ünnepeljenek és ne vegyenek részt olyan eseményeken, melyeket az „idegen” (csehszlovák) hatalom égisze alatt szerveznek. Feljegyeztek olyan eseteket is, amikor egy munkaadó nem engedte alkalmazottait részt venni az ünnepségen, vagy átküldte őket dolgozni Magyarországra, ahol aznap rendes munkanap volt.⁴¹ Az ünnepségekről való távolmaradás mellett, ha valaki megjelent, ellenérzését gyakran demonstratív viselkedésével juttatta érvényre. Ha a résztvevők úgy érezték, hogy kényszerítették őket a megjelenésre, nem mutattak megfelelő tiszte-

38 Ez a szlovákiai autochton népesség (szlovákok, magyarok és németek) politikai együttműködésének eszméjét takarta. Fő gondolata az autonómia és a kereszténység voltak, és egyik célja Magyarország integritásának helyreállítása volt.

39 *Elena Mannová*: Konštrukcia menšinovej identity v mestskom prostredí (Maďari v Komárne a Lučenci 1918–1938). In: *Etnicita a mesto. Etnicita ako faktor polarizácie mestského obyvateľstva v 20. storočí*. Zost. Daniel Luther–Peter Salner. Ústav etnológie SAV, Bratislava, 2001. 121.; *Uő*: „Ale teraz je dobrý Slováč”. Vplyv novej štátnej hranice štátu na etnické vzťahy v Lučenci a Komárne (1918–1938). In: *Historik v čase a priestore*. Laudatio Lubomírovi Liptákovi. Ed. Ivan Kamenec–Elena Mannová–Eva Kowalsá. Veda–Historický ústav SAV, Bratislava, 2000. 53–62.

40 Bővebben ld. *Dagmar Hájková–Nancy Wingfield*: Czech(-oslovak) National Commemorations during the Interwar Period; Tomáš G. Masaryk and the Battle of White Mountain Avenged. *Acta Historiae* 18. (2010) 1–2. sz. 425–452.; *Dagmar Hájková*: „Dokud člověk jí klobásy, tak neumře.” Oslavy narozenin T. G. Masaryka. In: *Historik nad šachovnicí dějin. K pětasedmdesátinám Jana Galandauera. A kol. Dagmar Hájková–Velek Luboš. Masarykův ústav a Archiv AV ČR–Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 2011. 218–235.*; *Uő*: 28. říjen a jeho podoby. In: *České křižovatky evropských dějin 1918: Model komplexního transformačního procesu?* Ed. Lucie Kostrbová–Jana Malínská. Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha, 2010. 219–232.

41 *Štátny archív v Nitre, Odbočka Ivánka pri Nitre (= ŠANR), Policajný komisariát v Komárne (= PK KN) 18. doboz, 1500. prez. rendőrfőkapitány, KÚ, BA, 1928. október 30.; 13. doboz. Sprušanský beszámolója, 1928. november 7.*

letet. Ez jelenthetett nem illendő ruházatot vagy tiszteletlen viselkedést a szertartás, illetve a nemzeti himnusz alatt. A rendőrségi beszámolók szerint ezek a cselekmények nem önhatalmú vagy véletlen esetek voltak, hanem összehangolt, demonstratív akciók, melyekben ha valaki nem vett részt, nevetség tárgyává vált, vagy akár ki is zárták a közösségből.⁴² Az ellenállás másik formája abban nyilvánult meg, hogy az emberek nem tartották tiszteletben a középületek, házak vagy boltok állami jelképekkel való feldíszítésére vonatkozó kötelezettségüket, vagy szándékosan megrongált zászlót használtak a díszítésre.

Hagyomány, ami felejtésre ítéltetett?

A Monarchia bukása után néhány szimbólum új, korszerű jelentést kapott. Ez a Szent István-i hagyomány megünneplésének kontextusában is jelentkezett, ami egykoron igen elterjedt volt a későbbi Szlovákia területén. A megemlékezések erősítették az összetartozás érzését „minden magyarban”. Például az újságcikkekben gyakran hangsúlyozták, hogy „ahol csak valaha is magyarok éltek, a templomok augusztus 20-án megtelnek”.⁴³ Az első magyar királyt mint egy fényesebb jövő transzcendentális biztosítékát ábrázolták. Neve Magyarországon azon reményekhez és elvárásokhoz kapcsolódott, hogy egyszer majd minden jó lesz. Ez a korabeli jelszavak szellemében is megjelent („Feltámadunk!”, „Nem, nem, soha!”, „Így volt, így lesz!”, „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország!”), vezérmotívumként azt a hitet tükrözve, hogy Magyarország területi integritását helyre kell állítani. Magyarországon számos prédikáció és politikai beszéd erre a hitre épült. Az ünnepi prédikációk, valamint a szlovákiai magyar ellenzéki lapok az első magyar király emlékének szentelt vezércikkei hasonló érveket használtak.

A csehszlovák hatóságok azonban Szent István hagyományához elsősorban a magyar asszimilációs nyomást, a nemzeti felsőbbrendűséget és a határrevízió követelését társították. Ugyanakkor nem voltak képesek teljes mértékben eltörölni a hagyományt. Első lépésként hivatalos intervencióval vallásos töltetű állami (nemzeti) ünnepből tisztán vallási ünnepévé változtatták az eseményt (Szent Istvánra mint az egyházmegyéek megalapítójára és az egyház védőszentjére való megemlékezés). Ebben a helyzetben már azt hangsúlyozták a hatóságok, hogy Szent István ünnepe más napra, szeptember 2-ára esik az egyházi naptár szerint. Ez szintén korlátozta a hagyományos ünnepelés lehetőségeit. Különös jelentőséggel bír a nagyszombati (Trnava) apostoli adminisztráció körlevele 1919. augusztus 4-én, melyben leszögezik, hogy augusztus 20-át egyházi értelemben soha nem nyilvání-

42 Pl. 1923-ban Komáromban a Bencés Gimnázium diákjai nem voltak hajlandók levenni sapkájukat egy ünnepély alatt, tanáraik pedig azzal fejezték ki véleményüket, hogy hétköznapi ruhájukat viselték, amit egyébként más vasárnapon nem tettek volna. Az október 28-a fontosságáról tartott kötelező előadások helyett pedig beszédek inkább propagandaellenes jellegűek voltak. ŠANR PK KN k. 1. Helyzetjelentés 1923. novemberből. Ld. még: uo. 18. doboz. Prez. ŽŮ-PR, 1925. október 7.

43 Prágai Magyar Hírlap 1923. augusztus 19. 1.

tották ünnepnek, és hogy az adott időszakban a világi törvények sem köteleztek a munkától való távolmaradásra. Betiltották az augusztus 20-i énekes miséket és prédikációkat. A körlevél szigorúan megtiltotta a magyar nyelvű prédikálást azon-
kon a területeken, ahol az emberek beszéltek szlovákul. Kivételt csak a kegytemp-
lomok élveztek, melyekben engedélyezték a templom védőszentjének tiszteletére
tartott miséket – prédikáció nélkül. A nyilvános ünneplést a következő vasárnapra
halasztották. Ez a szabályozás lehetővé tette a fegyelmi eljárást azon egyházi sze-
mélyek ellen, akik (demonstratív vagy államellenes céllal) megülték az ünnepet.
Ez a lépés alapvető változást hozott augusztus 20-ának mint Szent István napjának
a megünneplésében a Csehszlovák Köztársaság területén.⁴⁴ Habár az új egyházi
hatóságok próbáltak alkalmazkodni a csehszlovák kormányhoz, nem engedhették
meg maguknak a templomba járókkal szembeni radikális beavatkozást, akik gyak-
ran követeltek tiszteletet régi egyházi hagyományaiknak. A probléma egyben az
egyházi és világi hatalom közötti bonyolult hatásköri kérdésekre is ráirányította a
figyelmet.

Az egyházi hatóság közbeavatkozása mellett az állami hatóságok is tettek lé-
péseket. Az állam által küldött egyértelmű üzenet ellenére bizonyos fokú ellenállás
volt tapasztalható az ünnep hagyományos megüléséhez kapcsolódóan az 1920-as
években, különösen a magyarok etnikum által sűrűn lakott területeken, amit az új
állami szervek demonstratív zendülésnek tekintettek. Szent István napját leggyak-
rabban a munkából való távolmaradással, illetve misén való részvétellel ünnepel-
ték meg, elsősorban az idősebbek és a nők. Augusztus 20-án az emberek sötét
gyászruhába öltöztek. Az ünnep nemzeti dimenzióját erősítették a magyar trikolor
piros-fehér-zöldjének „becsempészésével” az ünnepélyekre, az ünnepi virágdíszek
színeiben vagy az öltözékek részleteiben, illetve a régi magyar dalok spontán
éneklésével a szentmise alatt. A leghíresebb ezek közül a következő volt: „Hol
vagy István király? Téged magyar kíván, gyászos öltözetben, teelőtted sírván.”
Gyakran elénekelték a mise végén a magyar himnuszt, ezt azonban a hatóságok
provokációnak tekintették és rendőrségi vizsgálatot vont maga után. Az esetekről
rendszeresen beszámolt a korabeli sajtó.

Az emberek a megemlékezéseken való aktív részvétellel fejezték ki vélemé-
nyüket. Megszokott volt, hogy ezen a napon azok is részt vettek az ünnepi szent-
misén és kimutatták nemzeti szolidaritásukat és tiszteletüket a gazdag történelem
és kultúra iránt, akik egyébként nem jártak templomba.⁴⁵ Mind a szentmiséket,
mind az újságok vezércikkeit ünnepi hangulat jellemezte. Ünneplések azonban
nem csak a katolikus templomokban zajlottak. Más vallások képviselői saját temp-
lomaikban fejezték ki tiszteletüket, ami az ünnep „nemzeti” jellegének felekezetek
feletti elismerését sugallja. Néhány területen, ahol a lakosságot kezdetben zendü-
léssel gyanúsították (mivel az emberek távol maradtak a munkától és ünnepi han-
gulatban töltötték az egész napot), miután megvizsgálták a helyzetet, a rendőri

44 Slovenský národný archív (Pozsony; = SNA), Krajinský úrad (= KÚ) 268. doboz, 15104/30 prez. Prez. KÚ–ON, 1930. augusztus 7.

45 Ld. pl.: ŠANR PK KN 7. doboz, Prez. PR in BA for PK KN, 1927. április 19.

szervek arra a következtetésre jutottak, hogy többé-kevésbé a régi hagyományok mozdíthatatlanságáról van szó, provokatív szándék nélkül.⁴⁶

A csehszlovákiai magyar közösség újságjai augusztus 20. környékén a történelem területére tett kirándulásaikban rendre felhívták a figyelmet Szent István hagyományának és a magyaroknak a kiemelkedő morális és történelmi szerepére a régióban. Az ünnepi vezércikkek történeti-filozófiai szempontból taglalták Szent István fontosságát és hozzájárulását a térség, a magyarok és egész Európa boldogulásához. A cikkek aktuálpolitikai felhangja az összmagyarság jobb jövőbe vetett hitét hangsúlyozta. Az összes Szent Istvánról szóló vezércikk fő jellemzője az idealizálás, az általánosítás és a történelem aktualizálása volt. A múltból vett érveket felhasználva mártíromságként beszéltek az aktuális helyzetükről, ami illeszkedett a korabeli magyarországi diskurzushoz: „Mely nemzetnek volt annyi része bajban, rosszban, melyiknek volt gyászosabb Mohácsa és végzetesebb Trianonja, mint a magyarnak? Amit rajtunk ütött a keleti tatár, török, azt a sebet tovább tépte Nyugat népe, amelynek kezébe adta kezünket Szent István jobbja. [...] Meddig zúdul még reája a sok csapás, meddig tart még szenvedéseinek fokozása, meddig égeti homlokát a mártírok töviskoszorúja. Mikor nyújt végre segítő kezet a nyugat Szent István magyar nemzetének, mikor lesz béke a szent apa fiai közt, mikor adnak pihenést a magyarnak azok a nemzetek, akiknek testét testünkkel védtük török s tatár ellen, kik ma nem lennének hatalmasok és erősek, ha mi nem véreztünk volna értük és hitükért, mindannyiunk hitéért, Szent István akarataért.”⁴⁷

Az egyházi hatóságok 1931. augusztus 20-án ismét erőteljesen felléptek Szent István emlékének megünneplése ellen. Ez a lépés valójában kiegészítette a fentebb már említett 1919-es körlevelet. 1931-től kezdődően általánosan tiltották az augusztus 20-i Szent István-megemlékezéseket a kegytemplomokban, deklarálva, hogy miután Szlovákia már egy másik állam része, nincs szükség arra, hogy más napon tartsanak egy olyan ünnepet, melyet a katolikus egyház szeptember 2-án ünnepel: „Csak Magyarországon ünneplik kivételként augusztus 20-án, és mert a magyarok nemzeti ünnepeként tekintenek rá.”⁴⁸ A szabályozás megjelenése lökést adott a Szent Istvánról folyó diskurzusnak, azonban ekkorra már az emberek nagy része felhagyott a nyílt ünnepléssel. Ez leginkább azon okból történt így, mert sok szlovákiai magyar fokozatosan felhagyott a hatóságok elleni provokációval. El akarták ugyanis kerülni az irredentizmus vádját, illetve az azzal járó diszkriminációt és megtorlást. A korábbi időszakkal szemben, amikor a közterek voltak a demonstratív események helyszínei, fokozatosan megerősödött a privát helyszínek fontossága, például a magyar rádióadások hallgatásához kapcsolódóan.

46 SNA KÚ 268. doboz, 827. prez. OÚ Šaľa–Prez. KÚ, 1931. október 8.; OÚ Šala–Prez KÚ, 1931. augusztus 23.; 48. prez. 1930. OÚ v DS–Prez. KÚ, 1930. január 22.; 1034/1930. prez. OÚ NR–Prez. KÚ, 1930. augusztus 22.

47 Híradó 1931. augusztus 21. 3.

48 SNA KÚ 30. doboz, A Szepesi Egyházmegye Körlevele nr. 3., 1931.

A Szent István-kultusznak két jellemző történelmi interpretációs vonala van: a „világi” és a „vallási”, amelyek ebben az időszakban már összekapcsolódtak. A „világi” vonal érvelésének különösen fontos része István „kulturális és integráló küldetésének” hangsúlyozása, melynek során említésre kerül a „népek közötti megbékélés”, a „magyarok megnevelése”, egy „multinacionális közösségbe való integrálódás”, „a nyugati kultúra népszerűsítése és terjesztése” vagy az „államépítés”. Az események középpontjában a magyarok álltak, mint akik Szent István üzenetét meg tudják őrizni. Az évenkénti ünnepi megemlékezés szükségességének és fontosságának rendszeres felemlégetése azt szolgálta, hogy megmaradjon, konzerválódjon az uralkodó és „nemzete” közötti transzcendentális védelmező kötelék. Szintén hangsúlyt kapott annak a szükségessége, hogy megőrizzék a „széttagolt nemzet egységét”.⁴⁹

A vallási irányultságú megközelítés rámutat Szent István történelmi szerepére a „kereszténység” elterjesztésében, illetve a „magyar egyházi adminisztráció létrehozásában”, ami súlyos érv emellett, hogy 1918 után is megtartsák az ünnepet a katolikus templomokban. A csehszlovákiai magyar ellenzéki sajtó érvei az ünnep-
lések betiltása ellen jórészt a kánonjog értelmezésén alapultak, kiegészítve Szent István főbb cselekedeteinek felsorolásával, melyek az egyház javát szolgálták a későbbi Szlovákia területén.⁵⁰ A felekezetiesség által meghatározott érvekre épülő gondolatmenethez gyakran kapcsolódott Csehszlovákia (és főleg a „csehek”) ábrázolása „katolikusellenes elemek”-ként.

Schöpflin György Közép-Kelet-Európára fókuszáló modern mitológiai taxonómiáját⁵¹ követve elmondhatjuk, hogy Szent István „civilizációs küldetésének” felemlégetése rokonságot mutat a kiválasztottság és a civilizációs küldetés mítoszával. Az elemzett újságcikkeknek a magyarokról közvetített képe az Isten megáldott követőié. A csehszlovák diskurzus ezzel szemben dominánsan a „csehek régióbeli demokratizáló küldetésére” helyezte a hangsúlyt, politikai érveléseikben szembeállítva azt az előző politikai rendszerre jellemző „elmaradottsággal” és a „demokrácia hiányával”. A „civilizációs küldetés mítoszának” érvrendszeréhez kapcsolódó fontos momentum a magyaroknál önmaguknak a küldetés eredményeinek megőrzőiként történő ábrázolása. A „küldetés” színterét (a Magyar Királyságot) a magyar diskurzusban gyakran mint „ideális államegység” jelent meg, melyet a „területi mítosz” szentesített, mely szerint az megfelelt az összes történelmi, földrajzi és gazdasági feltételnek, és amelyet Isten által erre felhatalmazott lakói az utolsó emberig védelmeznének. Ebben a megközelítésben Szent Istvánt mint az „állam második megalapítóját” ábrázolták.⁵² A szlovákok területi mítosza ezzel szemben Szlovákiát – „a Duna és a Magas-Tátra közötti területet” – a szlovákok nemzeti területeként határozta meg.

49 Prágai Magyar Hírlap 1928. augusztus 19. 1.; Híradó 1932. augusztus 20. 1.

50 Ld. pl.: Híradó 1931. augusztus 18. 2.

51 Ld. Schöpflin, Gy.: i. m. (26. jz.) 79–98.

52 Komáromi lapok 1923. augusztus 21. 3

A korabeli magyar diskurzusban Szent István kultuszával kapcsolatban a magyarok gyakran „a Kárpát-medence és a nyugati kultúra [vagyis Nyugat-Európa] védelmezőiként” szerepelnek a keletről jövő veszélyek ellenében („barbárok”). Jellemző a történetekben a magyar katonaként való ábrázolása, aki a csatában hazája és a keresztény Nyugat-Európa védelmében ontja véréét.⁵³ A „védelmezőkről” szóló történetekhez kapcsolódott az „árulás” momentuma, melyért a „hálátlan kisebbségek” és a „kapzsi szomszédok” feleltek, és amely „életveszélyes” helyzetben következett be – mint például a katonai kifáradás és a Monarchia kudarca az I. világháborúban. A magyarországi irredenta propaganda különösen erős érzelmi potenciállal használta fel az árulás momentumát. Az „árulás motívumai” hátba dőfésként jelennek meg. Fontos megjegyezni, hogy a szlovákokat ezekben az esetekben inkább a Szent István-i hagyományok részeként ábrázolták, és nem zárták ki őket az együttélés történetéből. A szlovákok „fiatalabb testvérként” való megjelenítése továbbra is jelen volt a magyar diskurzusban. A kultúra területén megjelenő gyors változásokat, de a kultusz csökkenő 1918 utáni támogatását is a cseh hatással magyarították. Az Antant néhány képviselőjével (különösen Franciaországgal) együtt a csehek tekintették felelősnek a „nagy igazságtalanságot”, vagyis az ország és a nemzet erőszakos feldarabolásáért. Ez sokban hasonlít az igazságtalanság mítoszára („igazságtalan béke”). A következő állítás is ebben az értelemben íródott: „nincs még egy nemzeti naptár, ami ennyi fájdalomról szólna”.⁵⁴ A „nemzeti történelemtől” való megemlékezések és a „hagyományok” tiltását szintén egyfajta „mártírhelyzetből” magyarázták: „A sorsunk jelképe ez? A sorsunké, melyben nincsenek többé ünnepnapok? A mi rendeltetésünk ebben az államban csak a hétköznap, a munka, a lóvás-futás, az adó, a katonáskodás, a vagyonleadás, a Pest felé fordított tankok megfizetése, a birtokaink árán megszéptült Prága gazdagítása, csupa állampolgári teher és kötelesség – de nyugalomunk, örömeink, jogunk ne legyen? Mi még az ünnepeink helyére parancsolt hétköznapokat is becsülettel lerobotoljuk az államnak [...] miért viszik el ártatlan emlékeinket, ritka ünnepnapjainkat, miért egyetlen vig napot annak, akit a balsors már régen tép?”⁵⁵

A „dicsó múltra” való emlékezés szükségességét és a „magyarok mentális és kulturális egységének” megőrzését sürgető felhívás szintén segítette a „magyar nép” Kárpát-medencén belüli „történelmi szerepébe” vetett hit fenntartását.⁵⁶ A „nemzeti történelem” konstruálása szorosan összekapcsolódott a közönség korabeli elvárásaival: „A mi kötelességünk tehát, hogy megvédjük a magyar nép nyelvét, a magyar gazda földjét, a magyar iparos műhelyét, a magyar munkás munkakalmát, és hogy küzdjünk azon kormányzat ellenében, amely a közönség alkotmánylevelével és egyéb törvényeivel ellentétben arra törekszik,

53 Prágai Magyar Hírlap 1927. augusztus 20. 1.

54 Prágai Magyar Hírlap 1931. augusztus 20., 1.

55 Uo. 1925. augusztus 21., 1.

56 Ld. Prágai Magyar Hírlap 1928. augusztus 19. 1.; Híradó 1932. augusztus 20. 1.

hogy a magyar népet megfossa nyelvétől és jogaitól.”⁵⁷ Szent István alakja az „elkerülhetetlen” változás jogának transzcendentális garantálójaként jelent meg, nemegyszer biblikus jóslat formájában is: „Boldogok akik üldözést szenvednek az igazságért, mert övékké lesz az ígért ország.”⁵⁸ A magyar állami propaganda által nyíltan hangoztatott változtatás igénye Szent Istvánnak a Kárpát-medencei „béke és stabilitás” univerzális szimbólumaként való felhasználásában is megmutatkozik.⁵⁹ Művének örökérvényűségére olyan cikkek hívták fel a figyelmet, mint például: *Szent István – az örökké modern politikus*.⁶⁰

A Csehszlovák Köztársaságban működő Országos Keresztényszocialista Párt korabeli politikájának szemszögéből nézve Szent István hagyományának fent említett ábrázolása összekapcsolódott Szlovákia autochton népességének elméletével. Ezen elmélet vezérelve az „autochton nemzetek” közötti elkerülhetetlen politikai együttműködésen alapult, akik egy magyarokból, szlovákokból és németekből álló politikai tömböt alkotnának Szlovákiában és a centralista pártokkal vetélkednének az autonómia jelszava alatt.⁶¹ A távolabbi perspektívából nézve azonban a budapesti kormánynak kellett koordinálnia az együttműködést – Magyarország integritásának helyreállítását tartva szem előtt. Ebben Szent Istvánt használták fő szimbólumként, aki ezt az ideológiát testesítette meg. Ebben a kontextusban a sajtóban még néhány említés is megjelent „Szlovákia” területének különleges státuszáról a korai magyar államon belül.⁶² A két világháború közötti időszakban, de különösen az 1930-as évek vége felé a természetes együttműködés tézise mellett a Kárpát-medence „szükséges egységét” hangsúlyozó érvelés jelent meg. Szvatkó Pál, a jól ismert magyar író például a közép-európai együttműködés gondolatának örökérvényűségét hangsúlyozta. Ezt párhuzamba állította a múlttal – egy egységes, független ország két szuperhatalom (a Német-római Birodalom birodalom és Bizánc) között. A fenti helyzetet az 1938-as, azaz korabeli viszonyokkal azonosította, amikor két diktatórikus rezsim, Németország és a Szovjetunió fenyegette a térséget. Mint írta: „Európában nemcsak elképzelhető, de szükséges is egy független Közép-Európa, mert ez garantálja a dunai nemzetek harmóniáját.”⁶³ Szemben ezekkel a gondolatokkal, a szlovák nemzeti diskurzusokban a „magyarosítás” és az „ezeréves elnyomás” képe áll előtérben, és ezt hangsúlyozta a szlovák politikai spektrum nagy része is. A szlovákok hagyományos megjelenítésével szemben, mint amilyen a hűséges, szorgalmas, iskolázatlan és istenfélő emberek, Csehszlovákiában a „szlovák lázadó” és a „szlovák áldozat” magyarelles ábrázolása került előtérbe. Ebben a helyzetben a preferált témák között elsősorban olyanok vol-

57 Híradó 1926. augusztus 20. 1.; Prágai Magyar Hírlap 1926. augusztus 20. 1.

58 Komáromi Lapok 1921. 20. 1.

59 Prágai Magyar Hírlap 1927. augusztus 20. 1.

60 Prágai Magyar Hírlap 1937. augusztus 20. 3.

61 Prágai Magyar Hírlap 1927. augusztus 20. 1.

62 Ebben az esetben „Szlovákia” fogalma a Nyitrai Fejedelemségre vonatkozott.

63 Prágai Magyar Hírlap 1938. augusztus 20. 1–2. Az első bécsi döntést követően Szent István neve alatti egységre szólító röplapok jelentek meg Szlovákia területén. Ld. *Martin Hetényi: Slovensko-maďarské pomezie v rokoch 1938–1945*. UKF, Nitra, 2009. 166.

tak, mint „a nemzeti elnyomás elleni harc”, hangsúlyozva a „láadás jogát” és a „változás szükségességét”, de tartalmában kapcsolódva a „harci erények” mítoszához. Mint az máshonnan jól ismert, számos történelmi esemény vagy személy a romanticizáló cseh és szlovák nemzeti irodalomnak köszönhetően nyert „nemzeti tulajdonságokat”. A „nemzeti elnyomást” szimbolizáló állam és rendszer eltűnését az „egyetlen” és „természetes” megoldásként emelték ki.⁶⁴

Az első bécsi döntést követően augusztus 20. rövid időre ismét hivatalos nemzeti ünnep lett a Magyarországhoz csatolt területeken.⁶⁵ A II. világháború végét követően azonban visszaállították Csehszlovákia egységét, így néhány évtizedig Szent István hagyományáról nem volt nyilvános megemlékezés Szlovákiában. A háború után a szomszédos Magyarországon is változások történtek. A kultusz átlépésére tett számos kísérlet után az ünneplést a magánszférába helyezték át. Csak 1988 – a király halálának 950. évfordulója – után lett augusztus 20. nyilvános helyeken is Szent István ünnepe. A szovjet blokk összeomlása után újra ez lett a legfontosabb magyar állami és nemzeti ünnep.

Szent István kultusza, ami a dualizmus végén a magyar államalkotó nemzet egységét hangsúlyozta és az osztrák befolyás ellensúlyát volt hivatva biztosítani a Monarchiában, fokozatosan tisztán magyar nemzeti ünneppé alakult, transzcendentálisan egyesítve a megosztott magyar közösséget. Szent István ünnepe a keresztény és nemzeti hagyományok ünnepléséhez kapcsolódott, és ezt veszélyeztette – a magyar nemzeti és keresztény diskurzus szemszögéből nézve – a csehszlovák „nemzetállam” megjelenése. Az 1918 utáni ünnepeket viszonylag homogén narratívaként kezelhetjük, melynek azonban számos állandó eleme közül a politikai lehetőségek szerint helyezték előtérbe egyiket vagy másikat. Mindeközben az állami politika szintjén Magyarországon és Csehszlovákiában alapvetően eltérő hozzáállás jutott érvényre. Mint más esetekben is, a történelem „saját” szempontból való értelmezésének kikényszerítése kapcsolódik az aktuális politikai küzdelmekhez és azon történelmi példákhoz, amelyek segítenek legitimálni bizonyos politikai lépéseket. Ez napjainkban is tisztán megmutatkozik, nemcsak Szent István komáromi szobrának esetében, de Magyarország új, 2012. január 1-jén hatályba lépett Alaptörvényének preambulumban is.

(Angolból fordította: Gurubi Éva)

64 *Miroslav Michela*: A „nemzeti elnyomás” téziseinek instrumentalizálása Szlovákiában 1918 és 1945 között. *Limes* 21. (2008) 3. sz. 11–21.

65 Erre az időszakra vonatkozóan ld.: *Kunt Gergely*: Irredenta kultusz és háborús propaganda az iskolai ünnepeken, 1939–1944. *Korall* 33. (2008. november) 41–61.

MIROSLAV MICHELA

„A HOME SHOULD BE A HOME TO ALL ITS SONS”

CULTURAL REPRESENTATIONS OF THE CULT OF SAINT STEPHEN IN SLOVAKIA DURING
THE INTERWAR PERIOD

The study is dealing with an analysis of political and symbolic levels of the cult of St. Stephen in (Czecho)slovakia during the inter-war period. The author primarily focuses upon the manner in which this formally religious cult was transformed into a „national”. He deals with his representations in Hungarian and Slovak nationalist discourses after the establishing of the Czechoslovak Republic. Different cultural representations of St. Stephen point out to significant confessional, ideological and national narratives, which constructed the cult in the 20th century.

The author highlights the fact that the principal consensus was not even arrived at within the proper „nation states” despite the efforts of Slovak and Hungarian ruling elites to enforce their unified (and mutually antagonistic) politics connected to St. Stephen. Although it is not possible to speak about the fully unified „Slovak” or „Hungarian” narrative in connection to St. Stephen’s cult, the author primarily devotes himself to the trends embodied in the power and cultural elites. At the same time he attempts to draw some attention to some micro-levels of the topic.

In Czechoslovakia a relatively negative and disapproving attitude towards the cult of St. Stephen gradually prevailed as the cult was linked to the idea of enforced assimilation and practice by the Hungarian elites in the Austro-Hungarian Monarchy (1867–1918). Contrary to that, the dominant part of the Hungarians living in Czechoslovakia shared same beliefs as in Hungary. However, after 1918 St. Stephen came to represent a type of transcendental guarantor that „the extraction from a national community” would not be permanent. Representations reproduced in the inter-war period and disseminated through education in schools and at home also reflect the contemporary situation to a large degree. The author highlights that the past – as a tool of political legitimation – takes on tropical meanings.

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

Károly Goda: „Ecce panis angelorum”. Medieval Corpus Christi Festivities and Processions in Vienna and Buda in a Central European Perspective	183
Péter Tusor: The Primate, the Ban and the Court of Vienna (1663–1664)	219
Orsolya Völgyesi: The Generation of László Szalay in the Lure of Kölcsey	251

WORKSHOP

Viktória Kovács: The Background to the Landowning of the Premonstratensians of Lelesz at Szalóka	265
János Buza: The Draw Bench Thrown into the Danube. On Minting in Hungary before 1526	281
György Kurucz: Interests of Allied Powers, Protestant Sympathies, Military Realities: Prince Rákóczi's Freedom Fight and the English Diplomatic Mediation	299
Bálint Varga: The Barbarian Past and the Glory of the Nation	319
Miroslav Michela: „A Home Should Be a Home to All Its Sons”. Cultural Representations of the Cult of Saint Stephen in Slovakia during the Interwar Period	333

E számunk szerzői

BUZA JÁNOS, az MTA doktora, ny. egy. tanár (Budapesti Corvinus Egyetem) • GODA KÁROLY PhD, posztdoktori ösztöndíjas (Palacký Egyetem, Olomouc) • KOVÁCS VIKTÓRIA, PhD-hallgató (Szegei Tudományegyetem) • KURUCZ GYÖRGY, a történelemtudományok kandidátusa, habil. egy. docens (Károli Gáspár Református Egyetem) • MIROSLAV MICHELA PhD (Prágai Károly Egyetem/Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete) • TUSOR PÉTER, az MTA doktora, egy. docens (Pázmány Péter Katolikus Egyetem), kutatócsoport-vezető (MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája) • VARGA BÁLINT PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • VÖLGYESI ORSOLYA PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet